ХРИСТО МАТАНОВ

Възникване и облик на КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК

през XV-XVI век

ИФ-94

Книгата е издадена
със съдействието на
Международния център
по проблемите на малцинствата
и културните взаимодействия

© Христо Матанов, автор, 2000
Кооперация „ИФ-94“, 2000
ISBN 954-90589-2-1

ХРИСТО МАТАНОВ

ВЪЗНИКВАНЕ И ОБЛИК НА КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК (XV-XVI ВЕК)

ИФ-94
София, 2000

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор 7

Глава първа Под сянката на полумесеца 10
1. Приемственост и промяна в „Константиновата земя“ след завладяването ѝ от османските турци 10
2. Първите османо- мюсюлмански институции 38
3. „Константиновата земя“ в контекста на османската експанзия през XV–началото на XVI век 54
4. Християнство и християнски културен живот 63

Глава втора Кюстендилски санджак през XV–XVI век 94
1. Възникване, административно деление и граници 94
2. Демографска и поселищна структура. Население със специален статут 110
3. Хасове, зиамети, тимари 136
4. Бележки върху стопанската структура 148

Заключение 156

Приложение 159

Географски и именен показалец 173

Извори и литература 187

Таблици 196

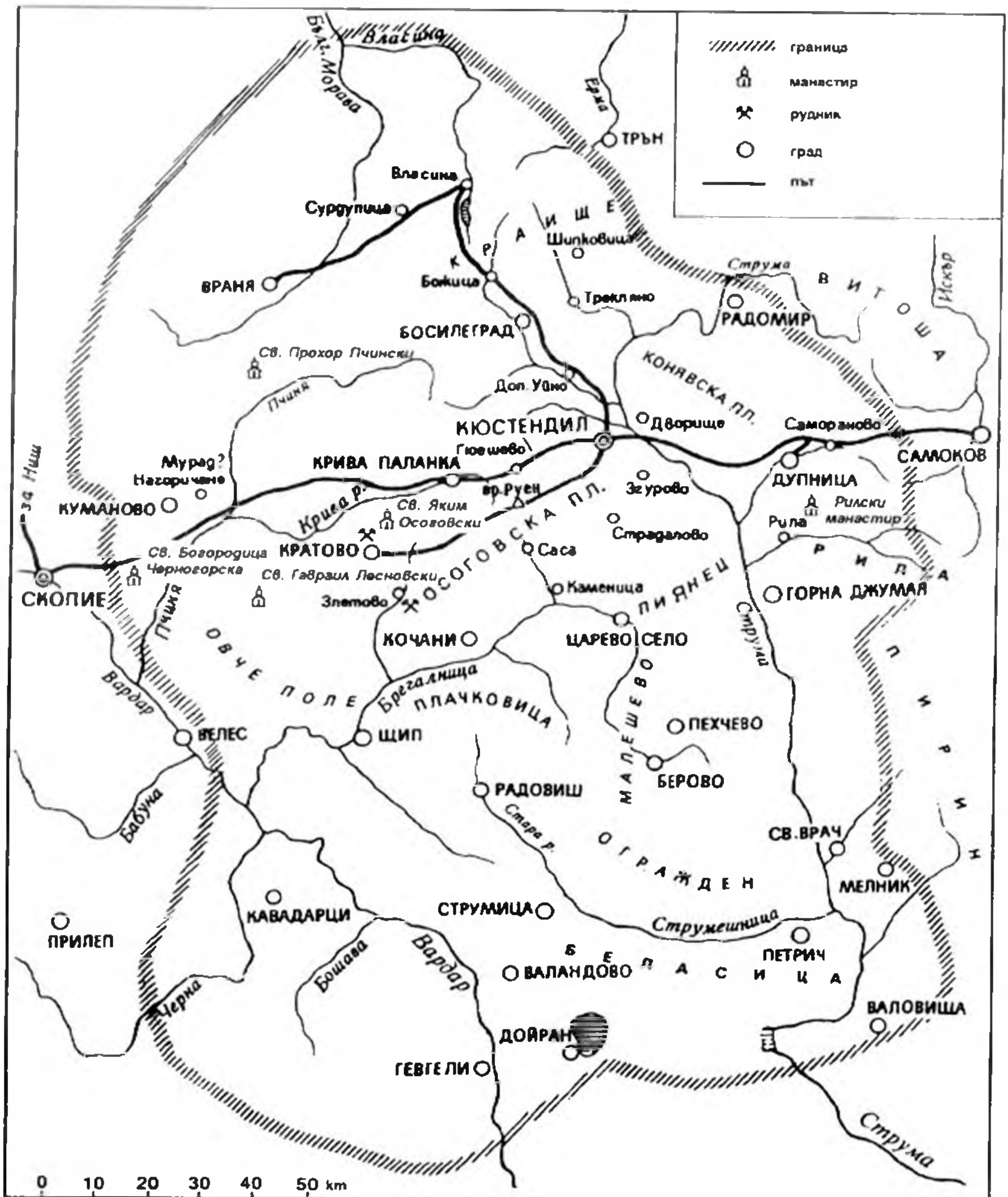

КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК (XV-XVI век)

ПРЕДГОВОР

Тази книга трябва да се схваща като логично продължение на едно мое монографично изследване, публикувано през 1997 г.[1] В него аз се опитах да събера и коментирам всички достъпни сведения за възникването и историята на едно териториално княжество в североизточно и източна Македония, което – поради липса на собствено название – нарекох с името на фамилията, която го владее: княжеството на Драгаши.[2] Това княжество просъществувало като обособена политическа структура само за около четвърт век в последните десетилетия на XIV в. (от началото на 70-те години на века до пролетта-лятото на 1395 г.). То било съвременник на Търновското и Видинското царства, на Добруджанското княжество и на много други държави, държавици и княжества, които изпъстрят политическата карта на Балканския полуостров от средата на XIV в. насетне.

Както повечето от съвременните им владетели и владетелите от рода Драгаши и особено последният и най-видният от тях – Константин (Костадин) Драгаш – бързо се вписват в политическата конюнктюра на своето време. Те, както повечето балкански владетели от края на XIV в. – византийските императори, българските царе, владетелите на следду-

---

[1] *Матанов, Хр.*, Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997.

[2] Към изворите, които съм използвал в това проучване, би трябвало да се добави и една непубликувана грамота на владетеля на областта Константин Драгаш от 13 януари (?) 1380 г. в полза на манастира Св. Богородица Елеуса край Струмица. Тя не бе използвана по чисто технически причини: поради обстоятелството, че излизането на поредния том с документи от поредицата „Архив на Атон" съвпадаше по време с подготовката на моята монография за печат. Грамотата е съхранена в архива на светогорския манастир Ивирон. С нея имотите на манастира се освобождават от задължението „бигла„ (задължение по охрана на местности". Виж Actes d'Iviron. IV. De 1328 au debut du XVI-e siècle. Edition diplomatique par *J. Lefort, N.* Oikonomidès, D. Papachryssanthou, V. Kravari et H. Métrévéli. Paris, 1995, Appendice III, p. 189-190.

нанова Сърбия – са били османски васали. Въпреки това Константин Драгаш се опитва да играе активна роля в тогавашния политически и религиозен живот, и да има своя роля в династическите връзки. Несъмнен успех за неговото семейство е бракът на дъщеря му Елена Драгаш с византийския император Мануил II Палеолог (1391-1425 г.). Така неизвестната до този момент фамилия от Северна Македония става член на легитимното „семейство на владетелите".

И без да се набляга особено на този факт, княжеството, управлявано от Константин Драгаш прави впечатление на добре организирана, добре функционираща и относително стабилна структура. Трагичното в неговата история, както и в историята на други подобни държави от времето на османската експанзия се състои в това, че независимо от общо взето успешното им развитие, те се оказват непригодни да спрат възхода на османската държава и да устоят на нейната експанзия. Османският завоевателен устрем унищожава княжеството на Драгаши и другите подобни княжества , и пресила развитието на тенденцията, в резултат на която Балканският полуостров би се превърнал в конгломерат от локални центрове на политическа власт. Би могло да се спори доколко подобна тенденция е била перспективна или не. Във всеки случай османското нашествие я спира още във фазата на нейния зародиш. Несъмнено османските нашественици унищожават едни жизнени княжества, но, от друга страна, възраждането на имперската структура под тяхна егида като че ли не позволява на политическия сепаратизъм да разчлени за продължително време българското езиково и културно пространство.

На основата на завладяното през пролетта – лятото на 1395 г. княжество на Драгаши, османските турци формират един от десетките свои санджаци на балканска земя: Кюстендилски санджак. На неговото възникване и на неговия облик през първите два века на османската власт е посветено това изследване. В основата си то почива на неизползван или малко използван османски изворов материал от XV и особено от първите дестилетия на XVI в.

Веднага трябва да се изтъкне, че към настоящия момент не всички ранни османски описи на Кюстендилски санджак са влезли в научен оборот или биха могли да се използват пълноценно. Напълно е възможно в следващите години да се появят на бял свят нови ранни описи на санджака или поне фрагменти от тях. Още от сега може да се каже, че от изключителен интерес би бил подробният регистър на Кюстендилски санджак, съставен през 50 – 60 години на XV в., от който е известен само малък фрагмент, отнасящ се за областта на град Струмица. Не по-малко интересен е войнушкият опис от края на 80-те години на същото столетие, фотокопие от който вече е налица в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методи". Всички тези извори естествено ще допълнят историята на Кюстендилски санджак с нови детайли и ще помогнат да се осветли по пълно адаптирането на местните структури към османската военно-административна и религиозно – културна система. Това обаче е въпрос на бъдещето, а за сега, надявам се, предлагам на читателя проучване, в което новата фактология и приносните моменти не са за пренебрегване.

Използвам случая да изкажа особена колегиална и приятелска благодарност на ст.н.с.д-р Евгений Радушев за неоценимата му помощ при работата с османските регистри. Благодаря също така на всички колеги от Олиенталския отдел на Народната библиотека „Св.Св. Кирил и Методи" за любезното им сътрудничество и търпение. Тези думи на благодалност са напълно искрени и неподправени и нямат за цел да прехвърлят върху когото и да било отговорността за евентуални слабости и пропуски в настоящото изследване. Nemo sine vitio est!

Глава Първа

ПОД СЯНКАТА НА ПОЛУМЕСЕЦА

1. Приемственост и промяна в „Константиновата земя“ след завладяването ѝ от османските турци

Епохите на преход винаги са били предизвикателство за историческата наука. Гибелта на една обществено-политическа система и изграждането на друга върху едни и същи територии като правило поставя за решаване комплекс от проблеми, концентрирани във формулата „приемственост и промяна“. С още по-голяма острота тези проблеми стоят в онези преходни епохи, които със своята специфика претендират за изключителност и съдбовност. Без съмнение такава е епохата, белязала гибелта на средновековните балкански държави и издигането върху техните руини на новата балканска „велика сила“ – Османската империя.

В балканистичната и в османистичната наука вече не се смята за проява на професионализъм акцентът само върху „приемствеността“ или само върху „промяната“ в прехода от балканско средновековие към османска имперска хегемония. Ясно е, че налагането на османската власт, схващано като явление с помащабни измерения, само по себе си е поврат в съдбата на Балканския полуостров. Ясно е обаче и друго: на низово ниво, в сферата на функциониране на провинциалните обществени структури, повратът не изглежда така драстичен. Впрочем никой завоевател не е успявал да затвърди и институционализира своите завоевания, ако е подхождал напълно деструктивно към онова, което е завладял. Османците донасят много новости, но и в доста-

---

[1] По този въпрос виж *Иналджък, Х.,* Епохата на султан Мехмед II Завоевателя (Изследвания и материали). С., 2000, с.185-248; *Цветкова, Б.,* От българския феодализъм към османската обществено-икономическа структура.– В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. С., 1981, с. 219-230; *Георгиева, Цв.,* Светът на българите през ранните столетия на османското владичество (XV-XVII в.). С., 1997, passim; Виж още

тъчна степен възприемат съществуващото.[1] Дали сложността на прехода ще бъде схваната адекватно зависи от цяла поредица условия, няколко от които имат решаващо значение.

Естествено много зависи от предварителната нагласа на изследователя. Ако той започва изследователския си опит с представата, създадена от османската „имперска идеология", която представя османската имперска структура като импозантна постройка, застинала в състояние на изначално величие и порядък, то той ще бъде впечатлен от контраста между предосманската „анархия" и „османския ред". Следователно, той ще бъде изкушен да започне своето изложение върху налагането на османската власт с това какво е Османската империя, какви са основните ѝ институции, как те функционират и т.н. В един друг уж съвременен, но вече демодиран вариант, може би такъв изследовател ще започне с обяснение на това какво е „османският феодализъм".[2] Но ако той подхожда към проблема с нагласата, че Османската империя се създава дълго и понякога мъчително трудно, ще е по-склонен да акцентира върху синтеза между балкано-християнските и османо-мюсюлманските форми на обществен и политически живот. В края на краищата много зависи от степента на „стикованост" в информацията за предосманското и ранносманското обществено битие.[3] Където приближаването е достатъчно плътно, там и измеренията на прехода са по-ясни. И обратно: където „хиатусът" в изворите е по-голям, там и възможността за предположения и дори за спекулации с проблемите на приемствеността и промяната е по-реална.

интересните наблюдения на *Радушев, Е.*, Османската гранична периферия (серхад) в Никополския санджак през първата половина на XVI в.. В: Българският шестнадесети век. С., 1996, с. 187 сл. За проблемите на „приемствеността и промяната" виж материалите в сборника Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Ed. *Bryer, A., Lowry, H.*, Birmingham– Washington D.C., 1986, passim.

[2] Македония. История и политическа съдба. Т.I, С., 1994, с. 117 сл.

[3] Пример за максимално възможно „стиковане" ни представят изворите за областите Халкидики на Балканския полуостров и Мацука (Мачука) в Трапезунд. Виж Continuity and Change..., p. 1-9.

В този смисъл проблемите на прехода от предосманско християнско княжество към ранноосманска провинциална структура[4] в Източна и Североизточна Македония ясно открояват правилото, че изследователят на междинните епохи няма шанс да попадне в „идеална“ изследователска ситуация. Логично е тук да има значителна приемственост, тъй като княжеството на Драгаши не е било унищожено от османските завоеватели чрез походи, както например Търновска България, а влиза в пределите на османската държава практически с непокътнати обществени, военни и административни структури. Това предполага наличие на значителен континуитет. Неговите конкретни измерения обаче трудно подлежат на детайлен анализ, тъй като „хиатусът“ в изворовата база е значителен: първият известен за сега фрагмент от османски опис датира от управлението на султан Мехмед II Завоевателя (1451-1481 г.), а първите цялостно запазени регистри са от началото на XVI в. При това земите от княжеството на Драгаши попадат под османска власт в един изключително динамичен и объркан период от историята на Балканския полуостров и на османската държава. Известно е, че последните седем години от управлението на султан Баязид I Илдъръм (1395-1402 г.) са белязани от амбициозните му, но и понякога хаотични опити за ускорено дозавладяване на целия Балкански полуостров.[5] Съвременните, а и по-късните автори, впечатлени от неговата изключителна завоевателна активност не са отделили почти никакво внимание на онези области, където няма завоевателни походи. Към тези „сенчести зони“ спадат и земите на вече завладяното княжество на Драгаши. Поради това опитът да се

---

[4] В научната литература по принцип се приема, че османците запазват заварените политически граници и че формират повечето от ранните си санджаци върху териториите на предосманските държави и княжества. Виж *Матанов, Хр.*, Югозападните български земи през XIV в., С., 1988, с.145-152.

[5] По този въпрос виж прецизното изложение на *Imber, C.*, The Ottoman Empire (1300-1481). İstanbul, 1990, p. 45-54. Общ преглед на събитията у *Матанов, Х., Михнева, Р.*, От Галиполи до Лепанто, С., 1988, с. 88-96 (второ изд. С., 1998, с. 89-104).

проследят изключително интересните от историческа и историко-психологическа гледна точка първи контакти на населението със завоевателите и на съществуващите в областта административни, църковни, военни и др. структури с новата власт, се натъква на значителни трудности. В много случаи нищо друго не може да запълни оскъдността на информацията, освен аналогията и разумното историческо въображение, изградено чрез систематизиране на повече фактология от тази драматична и объркана епоха.

Още в началото на XV в. територията на вече несъществуващото княжество на Драгаши става известна с названието „Константинова земя". Така я нарича за пръв път Константин Костенечки в „Житие на деспот Стефан Лазаревич".[6] Това название възприемат и османците и го пренасят в названието на санджака, който те формират на територията на княжеството. „Земята на Константин (Костадин)" те превеждат на турски като „Константин-или" или „Костадин-или", от което словосъчетание идва и съвременното название Кюстендил. Нека повторим още веднъж, че княжеството на Драгаши попада под османска власт не в резултат на опустошителни военни походи, а след гибелта на Константин Драгаш в битката при Ровине. Неговият васален отряд, може би силно оредял след сблъсъците с войските на влашкия воевода Мирчо Стари, по неволя става свидетел и участник в превземането на Никопол от султан Баязид I и в унищожаването на Търновска България. Само въображението може да ни подскаже какво е станало непосредствено след събитията в Никопол от началото на месец юни 1395 г. Вероятно поне част от войниците на покойния Константин Драгаш, начело с нов, вече османски военачалник, се завръщат в „Константиновата земя" и възвестяват началото на османската власт там. Впрочем след като споменава за превземането на Никопол и за погубването на цар Иван Шишман, неизвестният

---

[6] *К. Костенечки.* Съчинения. Превод Анна-Мария Тотоманова. С., 1993, с. 176-177. Първото споменаване на „Константиновата земя" се отнася към пролетта на 1412 г.

автор на Българската анонимна хроника от началото на XV в. отбелязва, че султан Баязид I "поставил свои управители по цялата българска земя".[7] Той очевидно е имал предвид българските земи, завладени към лятото на 1395 г. и влизащи в състава на три държавни структури: Търновска България, княжеството на Драгаши и княжеството на крал Марко (Крали Марко). И в трите завладени от османците територии били назначени османски управители.

Първите контакти на населението от „Константиновата земя" с османския управител и с другите представители на османската власт са слабо документирани и изследователите по принцип избягват да дават отговор на въпроси като: Как населението посреща новата власт? Как е функционирала тя и кои са били първите ѝ представители? Има ли останали островчета на християнска автономия? Какъв е бил статутът на „Константиновата земя" в най-ранния период на османската власт? На тези въпроси ще се опитаме да дадем отговор, въпреки крайно оскъдната информация от изворите.

Християнското население на новозавладените области чрез своите образовани представители демонстрира към завоевателите отношение, което зависи от „технологията" на завоеванието. Тъй като за „Константиновата земя" не са съхранени никакви приписки от края на XIV и началото на XV в., ще си послужим с материали от съседни и близки по съдба области – например от тези, които до 1395 г. били под властта на крал Марко. В едни случаи изворите разкриват добре познатия „средновековен лоялизъм" към властта, та било тя и иноверна. Така например в приписка от манастира Зързе в околностите на Прилеп, датирана в 1400 г. се казва, че областта била управлявана последователно от цар Стефан Урош, от крал Вълкашин, от крал Марко и от „великия емир Баязид".[8] Анонимният книжовник демонстрира лоялизъм към новия повелител, като го включва в списъка на владетелите

---

[7] *Тютюнджиев, Ив.* Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992, с. 90, IX.

[8] *Стојановић, Љ.*, Записи и натписи, I, № 200, с. 63.

на областта без да го „декорира“ с обидни квалификации: той просто е поредният владетел и нищо повече. Но ако в манастира Зързе са мислели така, то в манастира Слепче край Битоля настроението е било съвсем друго. Неизвестен по име слепченски книжовник бележи началото на османската власт и края на книжовния си труд в 1394/95 г. така: „В дните, в които по Божие попущение заради нашите грехове бяхме предадени в ръцете на мерзкия и беззаконен враг и на най-неправедния и най-лукавия на земята цар. И тогава беше запустение и велика скръб от безбожните измаилтяни, каквато не е била и няма да бъде.[9] Четири години по-късно друг слепченски книжовник с ужас констатира, че е бил свидетел на голяма „сеч над християните“.[10] Не трябва да се забравя обаче, че областта около Битоля, където се е намирал Слепченския манастир е завладяна от османците в резултат на опустошителни походи, за разлика от земите на крал Марко и Константин Драгаш. Общото впечатление е, че в областите, завладени без опустошения и без „сеч над християните“ е преобладавал лоялизмът или поне мълчанието. Не е трудно да се обясни защо е така. Хората там не са били пряко засегнати от ужасите на завоеванието. Вниманието на султан Баязид I е било ангажирано другаде и може би единственото негово „управленско действие“ в Константиновата земя се е изчерпвало с вероятното издаване на ферман за потвърждаване на имотите на Рилския манастир.[11] Подобно действие едва ли е било посрещнато зле от християнските му поданици в областта, сред които култът към Рилския светец бил дълбоко вкоренен.

Първите представители на османската власт в „Константиновата земя“ очевидно са се занимавали не със „сеч над християните“, а с адаптиране на заварените структури към

---

[9]Пак там, № 182, с. 57.

[10]Пак там, № 192, с. 59.

[11]За такъв ферман на султан Баязид I се споменава във ферман на султан Селим I от 1519 г. Виж *Ихчиев, Д.*, Турските документи за Рилския манастир. С., 1910, с. 11.

османската военно-административна система. Този процес протича без големи сътресения, поради което нито един образован човек от областта не е намерил за нужно да говори за драстичен сблъсък между християните и новите османски управници. А книжовниците творили в „Константиновата земя“ през втората половина на XV в. ще отбележат, че края на XIV и първата половина на XV в. е време на смутове, поругаване и запустение на църкви и манастири, но като единствен конкретен пример за „запустение“ ще посочат Рилския манастир, от който били останали само църквата и кулата, построени от кесар Хрельо. Тези български книжовници очевидно са споделяли общото впечатление от нашествието и от времето на междуособиците след 1402 г., характерно за християнската литература от епохата. Въобще историята на налагането на османската власт в интересуващата ни част от Македония потвърждава изводите на някои известни изследователи на епохата за „консервативния характер“ на османската политика спрямо заварените обществени структури.[12]

Както вече е било изтъквано в литературата, ранната османска власт в балканските територии първоначално има характер на „военна окупация.[13] „Военна окупация“ в първите години на османската власт би трябвало да означава режим, при който властта е в ръцете на османски военачалник и на неговото обкръжение. Това не винаги предполага наличие на значителни османски военни сили в завладените области, включително и в тази, която конкретно ни интересува в това изследване. Във всички случаи ранната османска провинциал-

---

[12] *Иналджък, Х.*, Епохата на султан Мехмед II Завоевателя, с. 185 сл; *Oikonomidès, N.*, Le haradj dans l'empire byzantin du XV-e sicèle.– In: *Oikonomidès, N.*, Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VII-XVe s.). Variorum Reprints. London, 1976, p. 687-688.

[13] *Градева, Р.*, Налагане на кадийската институция на Балканите и мястото ѝ в провинциалната администрация (XIV– началото на XVв.).– Балканистика, 3, 1990, с. 43; Същата, Административна система и провинциално управление в българските земи през XVв.-В: Българският петнадесети век. С., 1993, с. 39-52.

на администрация, включително и в „Константиновата земя“, е била далеч от строгата йерархия и субординация на т.н. „класически период“ в развитието на Османската империя, който, противно на някои твърдения[14] не започва от първите години на съществуване на османската държава, а едва към средата на XV в. Иначе трудно ще си обясним защо при първия военен неуспех през лятото на 1402 г. във всички османски провинции ще се появят силни сепаратистични тенденции. Много е вероятно някои от административните длъжности в земите на унищоженото княжество на Драгаши първоначално да са били поверявани на християни: обстоятелство, отразено в изворите за други балкански региони в началото на XV в. От възможните примери ще си позволя да посоча само два, които се отнасят за областта на град Гревена в Гърция, подчинена в църковно отношение – както и „Константиновата земя“ – на Охридската архиепископия. Става въпрос за две писма-поучения на Гревенския епископ Неофит, писани в 1410 -1411 г. Едното е адресирано до неизвестен по име „хараджар“ (събирач на харадж), когото епископът се опитва да отклони от намерението му да стане мюсюлманин. Другото писмо-поучение е предназначено за някой си Теодор Граматик, племенник на султанския управител на град Гревена Сараджа бей, който също показвал склонност да стане мюсюлманин.[15] Значи в първият случай става въпрос за османски събирач на данъци, който все още бил християнин, а във втория – за бивш християнин, приел исляма и станал османски управител на град, в чието семейство все още имало християни. Това е ситуация, която вероятно се е повтаряла десетки пъти в новозавладените от османците земи, вкл. и в „Константиновата земя“.

---

[14] *Inalcik, H.,* The Ottoman Empire. The Classical Age (1300-1600). New York, 1973.

[15] Писмата-поучения са публикувани от *Gelzer, H.,* Der Wiederaufgefundene Kodex des Hl. Klemens und andere auf den Patriarchat Achrida bezügliche Urkundensamlungen. Leipzig, 1903. S. 97-102. Виж още *Баласчев, Г.,* Кореспонденция между Цариградски патриарх и Охридски архиепископ от XV в.– Минало. Год. I, кн. 1, 1909, с. 4-6.

Поради подчертано военния си характер ранната османска власт в земите на бившето княжество е обръщала най-голямо внимание на местните военни сили, които имали богат опит в контактите си с османците във васалния период. За кратко време не е можело да се осъществи основна военна реформа. При това и тимарската система, смятана но традиция за стожер на османската военна машина, все още е била с своя зародиш. Поради това е трудно да си представим масово ранно проникване на османски тимариоти и ранното функциониране на спахилъка като окончателно изградена система. Османската практика в подобни случаи, засвидетелствана достатъчно добре в ранни тимарски описи, във войнушки описи и в законодателството е била, най-общо казано, „консервативна". Основните групи население с воснизиран статут: прониари, войници-земеделци и др. са били съхранявани и натоварвани със задължения към новия господар.[16] Конкретен пример за това от територията на „Константиновата земя" ни дава една султанска заповед от 17 май 1456 г. В нея става въпрос за подновяване на задълженията на двадесет християнски домакинства от Мелнишко да охраняват прохода към селото Пораилу срещу значително освобождаване от даньци.[17] Очевидно става въпрос за продължаване на едно задължение от преди османското завладяване, известно с названието „бигла" или „вигла"[18], което завоевателите заназват и доразвиват под формата на добре познатото „дервентджийство".

В османските военни сили били инкорпорирани и значителен брой християни с военизиран статут, от които най-многобройни били т.н. „джебелю-войнугани" или „джебелю-войнуци".[19] Това са войнуци на действителна военна служба,

---

[16]*Иналджък, Х.*, Епохата на султан Мехмед II Завоевателя, с. 185 сл.

[17]Пак там. Приложение No 6.

[18]Това задължение е споменато между другото в една грамота на Константин Драгаш от 13 януари 1380 г., издадена в полза на светогорския манастир Ивирон. Виж Iviron, IV, Appendice III, p. 189-190.

[19]Турски извори за българската история.T.V. С., 1974, с. 142-148. Ercan,Y.,Osmanli imparatorluğunda Bulgarlar ve koynuklar. Ankara,1989,passim.

които освен тимари са владеели и бащини. В ранния османски период войнуците не са били султански коняри, в каквито се превръщат в един по-късен период. Връзката между тях и военната система в доосманската епоха несъмнено е съвсем пряка. Статутът на ранните „джебелю-войнуци" и съставът на поземлените им владения, в които има смесване на участъци с условен и безусловен статут на владеене (тимари и бащини), всъщност показва по какъв начин са се комплектували и част от военните сили в някои от християнските княжества и държави от края на XIV в., вкл. и в княжеството на Драгаши. Очевидно „джебелю-войнуците" са наследници на войниците-земеделци в доосманската епоха, чийто брой съвсем не е за пренебрегване.[20] Известно е, че през XIV в. и особено през втората му половина, пронията във Византия и в другите балкански средновековни държави, където тя е засвидетелствана, става наследствена и по този начин се доближава до юридическия статут на бащината с военни задължения. Османците всъщност заварват значителни групи воинизирано население, което владее наследствени военнозадължени земи. След средата на XV в. обаче възходът на спахийската система ще постави отново акцента върху условното военно земевладение.

Тимарските описи за Кичевската и Прилепската нахии от времето на султан Мурад II показват, че християните-спахии, които всъщност били особен социален хибрид (тимариоти-бащинници) съставлявали около 30% от общия спахийски контингент.[21] В по-късен етап на описване на тимарската собственост първото поколение на джебелю-войнуците се обозначава като „стари спахии", чийто наслед-

---

[20]По този въпрос виж *Bartusis, M.*, On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium.– Dumbarton Oaks Papers, 44, 1990, p. 1-25; *Idem*, The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453. Philadelphia, 1992, p. 63 sq.

[21]*Стојановски, А.*, Кон прашањето за христијаните спахии во Македонија.– ГИНИ, Т. IV, кн. 1-2, 1960, с.304-316 (*Същият*, Македонија во турското средновековие. Од крајот на XIV – почетокот на XVIII век. Скопје, 1989, с.79-91).

ници вече трайно са в категорията на войнуците като рая с особен статут и в по-редки случай – в групата на християните-спахии.[22]

През 1487-1490 г. е бил съставен първият известен за сега опис на войнуците в Кюстендилски санджак, чието съдържание напълно потвърждава казаното по-горе за характера на войнушката служба в първите векове на османската власт. Към времето на съставянето на описа войнуците в санджака вече се делят на „джебелю войнуци“ и на „черни войнуци“, като първите все още са на редовна служба, а вторите вече са зачислени към султанските конюшни. Спецификата на войнушката организация в Кюстендилски санджак включва особена разпоредба, според която войнушкият гьондер (група, която издържа войнука при изпълнение на задълженията му) за джебелю-войнуците се състои от 5 души, а този за „черните войнуци“ – от трима души. Пряката връзка на войнушката организация с преодосманската военна структура проличава и от факта, че в описа от 1487-90 г. често се споменава за войнушки „лагатори“. Това са военни началници, които са били по-старши от старейшините на гьондерите. Очевидно става въпрос за добре известната от грамотите на балканските християнски владетели военна титла алагатор.[23]

При управлението на султан Мехмед II броят на особената категория християни спахии-войнуци рязко намалява и става статистически незначителен. Въпреки това и по-късното османско законодателство запазва представата за войнуци

---

[22]*Стојановски, А.*, Кон прашањето за христијаните -спахии во Македонија, с. 304-316; Същият, Потекло и воспоставување на војнучката служба (со посебен осврт на Македонија).– Прилози. Т.Х, кн. 2. Македонска академија на науките и уметностите, 1979, с. 56-70. (*Стојановски, А.*, Македонија во турското средновековие, с.78-109); *Същият*, Раја со специјални задолженија во Македонија. Скопје, 1990, с. 7 сл.

[23]За войнушката организация виж. *Гълъбов, Г.*, Османотурски извори за българската история. III. Три стари закона и други османотурски документи относно войнуганите.– Год. на университета Св. Кл. Охридски. Ист.-филологически факултат. Т. XXXIX, 1942/43, С., 1943, с. 20,23; *Стојановски, Ал.*, Раја со специјални задолженија во Македонија, с. 26-31.

на действителна военна служба. Ето какво казва за тях една законова разпоредба от началото на XVI в.: „Сред раята има едни неверници, които се наричат войнуци. Те служат по серхада (военната граница), а щом се обяви поход, поемат към бойното поле, следвайки санджак-беевете на кон и в пълно бойно снаряжение. Тяхната задача е да залавят „езици“, да разузнават територията на противника и да изпълняват други военни задължения. Поради това, че войнуците са на действителна военна служба, те са напълно освободени от плащането на данъци“.[24]

Съдържанието на войнушкия опис в Кюстендилски санджак от 1487-90 г. позволява да се твърди, че и тук е било същото, както например в нахиите Кичево и Прилеп. Оскъдни фрагменти от съществуването на описаната по-горе ранна военна организация в „Константиновата земя“ се откриват в най-ранния цялостно запазен съкратен опис на Кюстендилския санджак от 1519 г. Там, в нахията Кочани, е регистриран християнинът-спахия Вукашин, син на „разузнавача Вук“.[25] Този Вук като че ли е бил един от последните представители на войнуците на действителна служба в Кюстендилския санджак, чиято задача била да залавят „езици“ и да разузнават територията на противника. Еволюцията към класическата тимарска система в „Константиновата земя“ е вървяла по-ускорено отколкото в граничните области (уджове или серхади), тъй като тук не е била така належаща необходимостта от максимално използване на местния военен потенциал, както в граничните територии. Поради тази причина примерно в Никополския санджак системата на войнуците-джебелии на действителна военна служба се запазва до XVI в., докато в Кюстендилския санджак към началото на века от нея има само бледи спомени.

---

[24] *Радушев, Е.*, Османската гранична периферия (серхад) в Никополския вилает..., с. 197-204.

[25] BBA, TD 74, с. 45.

* * *

Османците заварват в областта изградена административна система и те едва ли са имали друг избор освен да я възприемат, като добавят към нея един първоначално тънък слой свои администратори. Следи от доосманското териториално деление личат примерно в джизие-регистъра от 1490-1491 г.[26], както и във вътрешно деление на Кюстендилския санджак на вилаети, а по-късно на нахии.

Що се отнася до първите представители на османската власт в „Константиновата земя", то за две категории от тях имаме откъслечни, по достатъчно ясни сведения. На първо място това е „владетелят" (или „държателят") на Константиновата земя Юсуф, за който споменава Константин Костенечки[27], а както ще стане ясно – и османският хронист от началото на XVI в. Бихищи. Той несъмнено е първият документиран носител на османската власт в бившето княжество, който едва ли случайно е бил определен за такъв след гибелта на Константин Драгаш. От Житието на деспот Стефан Лазаревич е известно, че султан Баязид I въвежда практиката да назначава свои велможи при християнските си васали, които да следят за тяхната вярност към османската династия.[28] Ако допуснем по аналогия, че подобен „знатен измаилтянски воевода" е надзиравал и Константин Драгаш, то несъмнено той е бил най-подходящ да наложи османската власт в княжеството след лятото на 1395 г.: познавал е земята и системата на управление, и сравнително бързо е можел да превърне княжеството в османска провинция. Нищо не ни пречи да допуснем, че такъв човек е бил въпросният Юсуф.

Понеже сведенията за него са крайно оскъдни, в научната литература са се правели и се правят различни догадки за неговия произход и за статута му на местен управител. На времето Й. Иванов изгради цяла теория, според която Юсуф е помохамеданчен потомък на Константин Драгаш, който

---

[26] *Градева, Р.,* Административна система...,с. 43-44.

[27] Житие, с. 176-177.

[28] Житие, с.162-163. Сведението се отнася за Георги Бранкович .

поема властта в княжеството и запазва неговата автономност до управлението на султан Мурад II. Като се е позовал на някои доста неясни пасажи от труда на Евлия Челеби, бележитият българският учен дори е смятал, че този османски владетел чрез своя военачалник Турхан паша е трябвало повторно да превземе град Кюстендил от Юсуф някъде през втората четвърт на XV в.[29] Тезата за помюсюлманчения потомък на Константин Драгаш като че ли намери допълнителни аргументи в обстоятелството, че този владетел чрез втория си брак с трапезундската принцеса Евдокия Комнина е имал заварени синове, вероятно мюсюлмани.[30] Но нищо повече от това. Впрочем османската практика, както показва случая с помюсюлманчения син на цар Иван Шишман – Александър (Искендер) – по принцип е изключвала оставянето на подобни личности като управители на наследствени земи. Както ще видим по-нататък, тезата на Й. Иванов за автономна власт на Юсуф се опровергава от сведенията за проникването в „Константиновата земя" на османско-мюсюлмански имперски институции още през първата четвърт на XV в.

М. Кийл: един строг, може би прекалено строг съдник на „романтичните" според него тези на Й. Иванов, изказа мнение, което също е романтично, но е в руслото на „тюрко-номадската" романтика. Според него първите турски заселници в Кюстендил били 60 семейства от Коня. Юсуф е „малоазийски турчин", който идва в Константиновата земя начело на тези първи преселници в качеството си на нещо като „племенен вожд" и по неведоми пътища получава властта в една доста обширна област.[31]

---

[29] *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 140-143. От тази теза на Й. Иванов първоначално е бил повлиян и М. Кийл. Виж *Kiel, M.*, Kystendil.-In: The Encyclopaedia of Islam. V.5, Leiden, 1986, p. 534.

[30] *Матанов, Хр.*, Княжеството на Драгаши. Към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997, с. 275 сл.

[31] *Kiel, M.*, Ottoman Kyustendil in the 15th and 16th Centuries. Ottoman Administrative Documents from the Turkish Archives versus Myths and Assumptions in the Work of Jordan Ivanov.-In: Известия на историческия музей-Кюстендил, 1993. Т. 5, p.143 сл. Предполагаемите преселници от Коня в Кюстендил М. Кийл нарича „ turkish no mad tribe".

К. Имбър, автор на една много прецизна във фактологично отношение история на ранната османска империя не взема пряко отношение към „случая Юсуф“, но го нарича Юсуф Михалоглу без да посочва извора си.[32] Следователно той е на мнение, че Юсуф принадлежи на известния газийски род на Михалбеевци. Това би означавало, че през лятото на 1395 г. султан Баязид I определя за управител на Константиновата земя представител на тази фамилия. Действително в четвъртото поколение Михалбеевци има личност с името Юсуф, който умира в 876 г. от Хиджрата (1471-1472 г.).[33] Хронологически е малко вероятно владетелят на Константиновата земя от началото на XV в. да е същият този Юсуф Михалоглу. Ако става въпрос за него, той би трябвало да е доживял рядката за човешкия род възраст от поне 100 години: все пак не всички представители на ранните османски фамилии на военачалници са се радвали на дълголетието на известния ранноосмански военачалник Евренос бей.

Доколкото ми е известно никой до сега не е обърнал внимание на податките в стихотворната османска история на Бихищи от XVI в. Когато този сравнително късен османски автор изброява османските бееве, придружавали султан Баязид I в битката при Анкара през лятото на 1402 г., между тях е споменат и Юсуф бей. Той е в „компанията“ на много други известни османски военачалници, обикновено удж-бееве. Между тях е споменат и военачалникът „Паша“ и това вероятно не е никой друг освен първият удж-бей на Скопие Игит паша.[34] Необходимо е да се припомни, че Юсуф и Игит паша се споменават винаги заедно и в Житието на деспот Стефан Лазаревич. Ако въпросът за изворите, които е ползвал хронистът Бихищи бе изяснен, тогава с по-голяма сигурност можеше да се каже доколко неговите сведения за ранно-

---

[32] *Imber, C.*, The Ottoman Empire...,p.70.

[33] *Gökbilgin, M.T.*, Mihal-Oğullari.– In: Islam Ansiklopedisi. C. VIII, s. 285-292.

[34] *Levend, A.S.*, Gazavat-Nameler ve Mihaloğlu Ali bey'in Gazavat-Namesi. Ankara, 1956, s. 186-187.

османския период са достоверни или не.[35] Така или иначе неговият пасаж за битката при Анкара е единственият, който споменава за османския бей Юсуф във време, което е съотносимо към времето, в което и Константин Костенечки говори за Юсуф като за „държател на Константиновата земя". Няма нищо странно в това, този османски бей да е споменат заедно с други свои съвременници, повечето от които също били управители на гранични области в края на XIV и в началото на XV в. Разликата между тях и Юсуф е тази, че ако някои от тях стават родоначалници на фамилии от потомствени удж-бееве, то „държателят на Константиновата земя" е нямал този шанс, тъй като неговата територия не се оформя като удж-бейлик с важно стратегическо значение. За сега приемаме, че Юсуф от хрониката на Бихищи е идентичен с Юсуф, първият османски управител на „Константиновата земя". От това следва и логичния извод, че той е участвал в Анкарската битка заедно с воснен отряд от Североизточна Македония, преживял е османския разгром и е продължил да управлява поверените му от султан Баязид I земи в бурните години на османските междуособици. Юсуф е представител на ранната османска аристокрация,[36] която се издига в края на XIV и в началото на XV в. С укрепването на османската имперска структура този тип аристокрация се оказва изтласкана от османския елит от системата на девширмето и от тимарската система. Тази съдба избягват само някои от ранните газийски фамилии, към които Юсуф очевидно не е принадлежал.

Добре известен е фактът, че кадиите са първите длъжностни лица от гражданската администрация, поставяни от османската власт в новозавладените земи.[37] Нещо повече:

---

[35]За Бихищи виж Turkiye Dianet Vakfi Islam Ansiklopedisi. C. VI, İstanbul, 1992, s. 144-145.

[36]*Градева, Р.,* Административна система...,с.49-50. Представители на тази ранна аристокрация са били удж-беевете на Скопие. Такъв е бил и Джунеид, османски управител на Охрид към 1408 г.

[37]*Градева, Р.,* Налагането на кадийската институция...,с. 35.

изпращането на кадии в дадена област, според ранните османски автори, се е смятало за белег на узаконяване на властта в нея. Според Константин Костенечки „измаилтянски съдии“ има в първите завладени от османците сръбски градове още преди 1410 г.[38] „Константиновата земя“ не е правела изключение от тази практика. Първият османотурски султански ферман, издаден в полза на Рилския манастир през октомври 1402 г. от султан Сюлейман „във военния лагер край Пловдив“, е адресиран (според мнението на издателя му) до кадията на Ълъджа (Кюстендил). С него му се нарежда да прегледа „хюджетите“ на рилското монашеско братство и на тази основа да препятства незаконосъобразните посегателства върху манастирските имоти.[39] Става въпрос всъщност за първата документирана „управленческо-съдебна операция“ от страна на кадия в „Константиновата земя“. В началото този кадия, предвид незначителния брой на мюсюлманите, е единственият представител на гражданската администрация в областта. По-късно кадии се появяват и в другите градски центрове.

Съдържанието на фермана от октомври 1402 г. е интересен и с податките си за „кадийска активност“ по отношение на Рилския манастир преди датата на неговото издаване.

---

[38]Житие, с. 164.

[39]Ферманът е бил публикуван в български превод за пръв път от *Ихчиев, Д.*, Турските документи за Рилския манастир. С., 1910, с. 4, но както се оказва – с груби грешки в превода и атрибуцията. Според превода на Ихчиев ферманът е бил адресиран до „управителя на Румелия“ и е бил издаден от султан Баязид I, който всъщност през октомври 1402 г е бил в монголски плен. Точен превод с обяснителни бележки у *Недков, Б.*, Османотурска дипломатика и палеография. Т.II. Документи и речник. С., 1972, с. 13-14. Трябва да се отбележи, че изразът „до нашия господин кадията на Ълъджа“ се пада в повредената част на документа и е бил възстановен от издателя, който пък е повлиян от широко разпространеното мнение за ведущата роля на град Ълъджа (Кюстендил) в историята на областта, вкл. и в първите години на османската власт. Само ако сме осведомени кой е бил основния административен център на „Константиновата земя“ в първите десетилетия на XV в. ще можем да кажем доколко възстановката на Б. Недков е основателна или не.

Кадията на Ълъджа (?) е трябвало да прегледа кадийските хюджети (съдебни актове за узаконяване на собственост[40]), издадени преди това. Очевидно още в периода между 1395 и 1402 г. в земите на вече несъществуващото княжество тече процес на легализиране на собствеността и земеползването според принципите на ислямското право – шериата. В потвърждение на тази констатация е уместно да се припомни, че според един по-късен ферман на султан Селим I от 1519 г., Рилският манастир е притежавал фермани от султан Баязид I.[41] Още при неговото управление кадиите па Ълъджа, а евентуално и на други градове, са преглеждали грамотите на Рилския и на други манастири и са издавали хюджети за узаконяване (а, както ще видим) и за отнемане на манастирска собственост. Защо да не допуснем, че същото е правено и по отношение на светските собственици?

Въпреки, че наличието на османска администрация в „Константиновата земя“ е оскъдно, но все пак сигурно засвидетелствано, не цялата територия на бившето християнско княжество в края на XIV и началото па XV в. се е намирала под властта на „измаилтянския воевода“ или на кадиите. В годините след 1395 г, а и в началото на XV в. все още тук и там остават островчета на християнска политическа автономия. Така например във връзка с конфликта между сръбските фамилии Лазаревичи и Бранковичи, избухнал след Анкарската битка, Константин Костенечки съобщава, че васал на „измаилтяните“ бил кесар Углеша, известен като владетел на Враня, Иногоще и Прешево.[42] За отношенията между османците и този кесар се говори като за нещо установено, а това означава, че те са датирали от по-

---

[40]За хюджетите като типове документи виж *Велков, Л.*, Видове османотурски документ. Принос към османотурската дипломатика. С., 1986, с. 150.

[41]*Ихчиев, Д.*, Турските документи...,с. 11.

[42]Житие, с. 163 . Сведението се отнася към ноември 1403 г.. Вероятно поради неразбиране на текста на Житието, *Фердинчић, Б.*, Севастократори и кесари...,с.266 твърди, че кесар Углеша бил васал (или съюзник) па Бранковичи.

рано, вероятно още от 1395 г. Следователно по причини, които не са известни поради липса на повече сведения, някои земи в северните дялове на княжеството на Драгаши през лятото на 1395 г. не попадат под пряка османска власт и там установява властта си въпросният кесар Углеша. Той, разбира се, е бил османски васал и остава такъв дори и във времето след Анкарската битка, когато повечето християнски владетели са можели да се отърсят от зависимостта си спрямо османците.

Идентификацията на кесар Углеша не представлява никаква трудност: това е синът на севастократор Владко Паскачич, владетел на областта Славище в 60-те години на XIV в. и един от съперниците на Драгаши. Бъдещият кесар е изобразен като дете на 6-10 г.в колективната ктиторска композиция на своята фамилия в църквата в с. Псача.[43] Още твърде млад, преди края на 1371 г., Углеша получава кесарска титла, но след смъртта на баща си губи повечето от наследствените си земи поради експанзията на Драгаши. Владетелите на княжеството може би са имали основание да се страхуват от него: той е можел да претендира за северните дялове на княжеството им, а е притежавал и висока дворцова титла, за която Константин Драгаш е можел само да мечтае. До 1395 г. кесар Углеша е бил изолиран в областта Иногоще и там се е задоволявал с владеенето на няколко села като васал на Драгаши. Основание за подобно твърдение дават някои податки в османските описи от XVI в. Те са съхранили няколко топонима, които могат да се свържат тъкмо с този период от живота му. В нахията Враня (или Враня и Прешево) е отбелязано селото Углеш(ин) преход и мезрата Кесар.[44] Там вероятно преминава живота на младия кесар в периода до гибелта на Константин Драгаш. С други думи кесар Углеша изживява същото, което и Драгаши при експанзията на севастократор Владко Паскачич в края на 60-те години

---

[43] *Ђорђевић, Ив.*, Зидно сликарство...,с. 172-174.

[44] Виж напр. Турски документи за историјата на македонскиот народ. Т.V., кн. 4. Скопје, 1985, с. 367-368, с. 554.

на XIV в.[45]

Към 1395 г.кесарят е бил на около 35 години и става свидетел на гибелта на своя сюзерен, както и на завладяването на неговото княжество от османците. Обстоятелството, че той се „съхранява" до есента на 1402 г. , а и доста след това показва, че към 1395 г. той прехвърля своя васалитет към османците и като османски васал преживява годините до Анкарската битка в своите скромни владения в Иногоще. Може би така постъпват и други властели на Драгаши. Някои от тях по-късно стават османски тимариоти и дори полагат основите на продължително съществуващи фамилии на християни спахии. Основание за подобен извод ни дават някои податки от османските тимарски описи от 1519 г. и по-късно. Така например болшинството християни-тимариоти в Кюстендилския санджак са регистрирани в нахията Враня. Един от тях е владеел като тимар селото Лагаторци, чието название очевидно има връзка с преосманското военно звание „алагатор".[46] Това би могло да означава, че неизвестен по име алагатор от времето на княжеството може би след 1395 г. става османски васал, а по-късно християнски спахия. Неговият тимар се предава по наследство и се запазва поне до времето на Сюлейман Великолепни. Вероятно такъв е бил най-разпространения механизъм за интегриране на предосманската военна и светска аристокрация към османската военно-административна система. Впрочем много по-категорични сведения в това отношение има за други области на Македония и те недвусмислено показват, че до средата на XV в. има случаи, в които християни с по-знатен произход са можели да бъдат дори субашии – управители на вилаети.[47]

Поражението на султан Баязид I в битката при Анкара

---

[45]По този въпрос виж *Матанов, Хр.,* Княжеството на Драгаши, с. 63-67, 78-79, 90-91.

[46]BBA, TD 74, с. 207.

[47]Виж например сведенията за нахиите Кичево и Прилеп от средата на XV в., изнесени от А. Стояновски. В съответните описи се споменава някой си Георги Степан, субашия на Кичево, с годишен приход от значителната за средата на XV в. сума от 50 200 акчета годишно. Виж. *Стојановски, А.,* Кон прашањето за христијаните спахии..., с.89-90.

през лятото на 1402 г. хвърля в анархия балканските владения на османската държава и динамизира сравнително спокойната до този момент обстановка в „Константиновата земя“.[48] Настава време, в което според Константин Костенечки „по цялата земя не можеше да се разбере кои хора на кой цар са, защото едни казваха на този, а други – на онзи“.[49] В условията на жестока междуособица между Баязидовите синове, много от дотогавашните османски васали отхвърлят османския сюзеренитет и стават -макар и за кратко – самостоятелни владетели. Представителите на ранната османска аристокрация се впущат в междуособиците със съзнанието, че изходът от нея ще реши не само съдбата на османската държава, но и тяхната лична съдба. Не остават настрана от нея нито кесар Углеша, нито Юсуф, „владетелят на Константиновата земя“.

Според Константин Костенечки, чието Житие на деспот Стефан Лазаревич единодушно се приема като един от най-точните и изчерпателни извори за тази объркана епоха, кесар Углеша на първо време останал османски васал, но тайно симпатизирал на сръбския деспот Стефан Лазаревич и го известявал за плановете на „измаилтяните“. Той постепенно се откъсва от османска опека и минава в лагера на сръбския деспот. Неуредиците в османската държава и покровителството на сръбския владетел му позволяват да завладее областите Враня, Иногоще и Прешево, които смятал за своя „бащина земя“. Константин Костенечки изрично споменава, че кесар Углеша станал „защитник на християните“ от своите територии.[50] Всъщност тези най-северни земи на княжеството на Драгаши, разположени по течението на реките Южна (Българска) Морава и

---

[48]Преглед на събитията у *Imber, C.*, The Ottoman Empire.., p.55 sq; *Матанов, Хр., Михнева, Р.*, От Галиполи до Лепанто, с. 144 сл.(второ изд., с. 157 сл.).

[49]Житие, с. 173.

[50]Житие, с.163. В някои преписи на Житието е вмъкнато, че Враня, Иногоще и Прешево били „бащина“, т.е. наследствена земя на кесар Углеша. Виж *Куев, К., Петков, Г.* Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследвания и текст. С., 1986, с. 327 сл. Това означава, че преди края на 1371 г. тези области са били завладени от севастократор Владко Паскачич.

Пшиня, били откъснати от „Константиновата земя“ и от властта на Юсуф. В тях кесар Углеша образува свое княжество. Възникването му ще трябва да се отнесе към 1403 г., т.е. към времето, когато деспот Стефан Лазаревич очиства земите си от османците и изпъква в очите на своите съвременници като един от най-авторитетните християнски владетели.[51]

Не трябва да се пренебрегва възможността и други съвременници на кесар Углеша в „Константиновата земя“ да са последвали неговия пример. Описвайки събития от 1408 г. Константин Костенечки споменава за желанието и намерението на султан Сюлейман да проникне с войските си до Овче поле, минавайки през сръбска територия. След като това му било разрешено, той се опитва да проникне от Топлица към областта на Щип. По време на този поход османската войска била нападната от някой си Каралюк, който дори пленява няколко османски шатри. Каралюк също признавал властта на деспот Стефан Лазаревич и управлявал земите по склоновете на Скопска Черна гора и северозападно от Враня.[52] Самият опит на султан Сюлейман да проникне с войска до Овче поле говори в полза на предположението, че там е имало някакво брожение срещу него, действащите лица в което са останали неизвестни. Ако „случаят Каралюк“ и евентуалните антиосмански движения в Щипско все пак са били епизоди, то откъсването на кесар Углеша от османска власт води до образуване на християнско княжество в пределите на бившата държава на Драгаши, което просъществувало учудващо дълго. Историята на княжеството на кесар Углеша е слабо документирана. Ето впрочем онова, което знаем за него:

По времето, когато на историческата сцена се появява Муса като съперник на брат си Сюлейман и претендент за османския престол, кесар Углеша продължава да бъде съюзник или васал на деспот Стефан Лазаревич. Първоначално двамата участват във военните кампании на Муса като

---

[51]Житие, с. 164.

[52]Житие, с. 169-170.

негови съюзници. И двамата го напущат едновременно, присъединяват се към брат му Мехмед и при неговите първи неуспехи в Тракия търсят убежище в Константинопол при император Мануил II Палеолог (1410 г.). От византийската столица деспотът и кесарят отпътували с кораби за Влашко, където били посрещнати с почести от влашкия воевода Мирчо Стари. От Влашко двамата заедно се прибират по суша в земите си.[53] Между 1410 и 1413 г. кесар Углеша участва в османската междуособица на страната на Мехмед, пак заедно със сръбския деспот. Поради тази причина Муса организира поход срещу неговите владения. Според Константин Костенечки той тръгва от София след 3 януари 1413 г.[54], минава през планината Чемерник и достига до Враня. Селището и крепостта до него били превзети и плячкосани, а кесарят с мъка се спасил от ордите на Муса.[55] Вероятно и поречието на р. Южна (Българска) Морава пострадала от грабежите на османците.

След този драматичен епизод от зимата или пролетта на 1413 г. Константин Костенечки не споменава повече за кесар Углеша. Освен чисто събитийната си стойност, неговите сведения позволяват да се направи извода, че към 1413 г. владенията на кесаря са напълно оформени и техен политически и административен център е селището и крепостта Враня. По-късно град Враня ще стане център на едноименната османска нахия в пределите на Кюстендилския санджак.

Сигурно е, че княжеството на кесар Углеша продължава своето съществуване в сравнително благоприятните за християнската автономия години на управление на султан Мехмед I (1413-1421 г.) и изчезва едва при управлението на неговия приемник. Обстоятелствата около окончателното инкорпориране на Враня, Иногоще и Прешево в османската държава остават неясни и объркани. Очевидно при подновяването на

---

[53]Житие, с. 171-172.

[54]Житие, с. 178. Споменава се, че Муса прекарва Байряма („неговия Великден“) в София. Байрямът през 1413 г. се е падал на 3 януари.

[55]Житие, с. 178.

османската експанзия и в хода на централизацията на османската държава през втората четвърт на XV в., вече нямало условия за съществуване на подобни християнски държавици.

От кесар Углеша е запазена една дарствена грамота, издадена в полза на светогорския манастир Хилендар.[56] С нея на хилендарци се дарява (всъщност се потвърждава властта над) църквата Св. Никола във Враня, както и над селата Враня, Лучане и Търновец. Тези села фигурират в османските тимарски описи от XVI в.за нахията Враня.[57] Някъде през XV в. селата стават тимарски в резултат на султанска заповед или на разпореждане на някои от ранните санджак-бееве на Кюстендилски санджак. От текста на грамотата на кесар Углеша става ясно, че княжеството му е имало всички белези на самостоятелна и организирана политическа единица със своя администрация и данъчна система.[58] И все пак времената си казват думата: макар да е притежавал високата титла „кесар", вранянският владетел не използва формулата „царство ми", позволена за носители на кесарското достойнство, а далеч по-скромната „господство ми". Иначе и кесар Углеша, както повечето владетели от подобен тип, не пропуща да спомене за онези, които „Бог изволи" да управляват след него. В кръга на предполагаемите си наследници той посочва своя син, внук или който и да е от своя род, „близък или по-далечен".[59] Колкото и странно да ни се струва това сега, кесарят е таял надеждата или дори е бил уверен, че бъдещето на неговия род като управляващ във Враня, Иногоще и Прешево е сигурно. Всъщност известно е, че кесар Углеша е имал син на име Стефан, който умира рано и е бил погребан

---

[56]Законски споменици, с. 460-461.

[57]Лучане и Търновец се намират югозападно от нахийския център Враня. Село Търновец по броя на жителите си е едно от най-големите села в нахията Враня.

[58]Законски споменици, с. 461, IV-V. („... да са свободни тези села от всички мали и велики работи на господството ми и от всички данъци -мали и велики.... И да няма власт над тях нито един служител на господството ми...").

[59]Законски споменици, с. 461р VI.

в манастира Любостиня в Поморавието.[60] Вероятно в момента на писането на грамотата той е бил под влияние на илюзията, че християно-османските отношения ще продължават да се развиват така, както декларирал султан Мехмед I при възкачването си на престола.

В литературата е отбелязано, че към основния текст на грамотата на кесар Углеша, която иначе не е датирана, друга ръка е прибавила датата 10 юни 6931 г. (1423 г.).[61] Ако това бе оригиналната датировка, щяхме да имаме сигурен terminus post quem за съществуването на княжеството. Въпреки това много вероятно изглежда то все още да е съществувало в първите години от управлението на султан Мурад II и да е било унищожено по време на османските нападения над Сърбия в 1426-1427 г. Единственото сведение, което подкрепя подобно предположение е бележката в поствизантийската кратка хроника 72 а. В нея, под годината 6934, индиктион 4 (пролетта на 1426), са отбелязани османски завоевателни действия в областта на София, Пирот и Кратово, т.е. в земи, близо до които е било разположено княжеството на кесар Углеша.[62] Изказано е и мнение, че окончателното включване на областта на кесар Углеша в османската държава трябва да се отнесе към 1454 г., когато в близост до Вранското Поморавие, а може би и в части от него, се разиграват сблъсъците между завоевателите и известния сръбски средновековен герой Никола Скобалич.[63]

В политическо отношение княжеството на кесар Углеша е било ориентирано към Сърбия и по-специално към сръбския

---

[60]*Ферјанчић, Б.*, Севастократори и кесари..., с. 267. Не са известни по име други синове или внуци на вранянския владетел.

[61]Пак там

[62]*Schreiner, P.*, Kleinchroniken, I, S.563, 21; II, S.431. Бележката е крайно объркана. В нея се съобщава за „превземане" на София, Пирот и Кратово от султан Киридзи (т.е. Мехмед I). Затова е излишно на нея да се обръща специално внимание: тя по-скоро ни дава сведения за военни действия в полосата между София и Кратово, в която попада княжеството на кесар Углеша.

[63]По този въпрос виж *Stojanovski, Al.*, Vranjski kadiluk u XVI veku. Vranje, 1985, s.11-14; *Filipović, N.*, Princ Musa I sejh Bedreddin, s.283-284.

деспот Стефан Лазаревич. В това едва ли има нещо странно: кесарят очевидно не забравял сръбския си произход, а след 1402 г. единствената стабилна християнска държава в региона е била именно Сърбия. Странното по-скоро е друго: името на кесар Углеша не оставя никаква диря в османските административни названия. Известна е османската практика да наричат административните единици (санджаци, вилаети или нахии) на името на последния им християнски владетел.[64] В случая със земите във Вранянско, Прешевско и в Иногоще, османците като че ли са пренебрегнали тази широко разпространена практика и при административното уреждане на Кюстендилския санджак са предпочели да се върнат към ситуацията не от 20-те години на XV, а към ситуацията от 1395 г. Княжеството на кесар Углеша влиза в Кюстендилския санджак като вилает (нахия) Враня (или Враня и Прешево). Може би единственото което подсказва, че тук е имало самостоятелна християнска политико-държавна единица е обстоятелството, че нахията Враня и Прешево съвпада по територия с едноименната каза и се отличава с по-голяма стабилност на вътрешно-административните си граници.

Периодът на османските междуособици засяга пряко или косвено „Константиновата земя“ и изкарва на историческата сцена нейният османски управител Юсуф. Константин Костенечки споменава за него във връзка с един от епизодите на борбата между Баязидовите синове Муса и Мехмед. През пролетта на 1412 г. Муса, въпреки предателството на част от военачалниците си, между които най-виден бил Яхши Михалоглу, побеждава в Тракия брат си Мехмед и го изтласква обратно в Мала Азия.[65] Веднага след това Муса (по думите на житиенисеца) „затваря в град Димотика като че ли са престъпници така наречения Юсуф, владетел на Константиновата земя, и Игит паша, воевода на Краище“.[66] Те били обвинени

---

[64] *Виж Матанов, Хр.,* Югозападните български земи, с. 144 сл.

[65] *Imber, C.,* The Ottoman Empire, p. 70-71.

[66] Житие, с. 176-177. В случая преводът не е съвсем точен. Игит паша не е „воевода на Краище“, а „краищен воевода“, т.е. удж-бей и то на Скопие, а не на Кюстендилското Краище, както предполагат някои. Виж оригиналния

в измяна, следователно привидно били в лагера на Муса, но симпатизирали, също както и Яхши Михалоглу, на Мехмед. Скоро след това Юсуф и Игит паша бягат от тъмницата си в Димотика и с оръжие отново завладяват земите си. После и двамата потърсили съдействието на деспот Стефан Лазаревич и с неговата военна подкрепа „оплячкосали съседните земи“ (т.е. земите, където управлявал Муса). Константин Костенечки отбелязва, че двамата османски велможи се уговарят със Стефан Лазаревич „да бъдат винаги готови да му служат“.[67] Това е един изключително рядък случай, когато двама османски велможи признават сюзеренитета на християнски владетел.Читателят на Житието на деспот Стефан Лазаревич може само да предполага какви лични драми и политически перипетии се крият зад лаконичните сведения от неговите страници!

Игит паша, който се споменава редом с Юсуф в събитията от 1412-1413 г. е добре известният османски военачалник, който през 1392 г. превзема Скопие и става първия удж-бей на „Скопското краище“. Той е основоположник на известната фамилия на скопските удж-бееве, приела името на неговия следшественик Исхак бей (Исхакбеевци). Знае се, че поради присъединяването си към Мехмед, Игит паша изпитва гнева на бившия си повелител Муса, който през 1413 г. нападнал и „разсипал“ Скопие. Към тази дата Игит паша изчезва от изворите, а Скопският удж-бейлик минава под управлението на Исхак бей.[68]

Каква е била съдбата на Юсуф след бурното му включване в османската междуособица през 1412 г? Оскъдните вести на Константин Костенечки, комбинирани с онова, което знаем за Игит паша и въобще за объркания епоха на „голямото разбягване“, ни позволяват да реконструираме полити-

---

текст в *Куев, К., Петков, Е.* Събрани съчинения на Константин Костенечки, с. 407.

[67]Житие, с. 177.

[68]*Ѓоргиев, Д.*, Скопје од турското освојуванс до крајот на XVII век. Скопје., 1997, с. 16-30.

ческата му биография и историята на управляваната от него област по следния начин:

Както вече бе изтъкнато към 1408 г. част от „Константиновата земя“ изглежда е била обхваната от броженията в „българските градове“ и султан Сюлейман навлиза с войска в областта, за да ги потуши. С тази негова акция някои учени дори свързват разрушаването на Кюстендилския хисарлък и унищожаването на голяма част от християнското население на града.[69] Ако това е така, то отношенията между Сюлейман и неговия управител Юсуф едва ли са били нормални. Сигурно е това, че при идването на Муса на Балканския полуостров, Юсуф се присъединява към него, както правят Игит паша, деспот Стефан Лазаревич и други християнски владетели и османски велможи. До пролетта на 1412 г. Юсуф и Игит паша са в лагера на Муса, но разочаровани от „антиаристократичните“ му действия, започват да симпатизират на Мехмед. Въпреки че не дезертират открито към него, както представители на фамилията Михалоглу, към пролетта и лятото на 1412 г. Муса ги заподозира в измяна и ги затваря в Димотика. По време на затворничеството им този османски владетел изглежда завзема части от техните земи, поради което става необходимо след бягството им от затвора да ги отвоюват наново. Можем само да се досещаме, че както Муса напада владенията на кесар Углеша, както „разсипва“ Скопие, така също той опустошава и владенията на Юсуф и може би тъкмо неговата резиденция – град Ълъджа (Баня, Велбъжд, Кюстендил). За кратко време, както е можело да стане само в тази объркана епоха, Юсуф, Игит паша и кесар Углеша стават едновременно съюзници и дори васали на деспот Стефан Лазаревич. Прави впечатление, че в последните месеци от своя живот и управление и въпреки хаотичните си кръстосвания из Балканския полуостров, Муса старателно избягва да минава през „Константиновата земя“. Очевидно Юсуф е бил твърдо в лагера на неговите противници. Когато през лятото на 1413 г. срещу Муса е организирана мощна

[69] *Kiel, M.*, Ottoman Kyustendil..., p.150.

коалиция от християнски владетели и османски велможи, част от военните ѝ отряди минават през Овче поле като през съюзна територия, за да продължат към Ниш. През земите на Юсуф преминава Богдан, владетел на земи западно от Солун и известният, вече престарял османски военачалник Евренос бей.[70] Нито Константин Костенечки, нито който и да друг извор не споменава за пряко участие на Юсуф и на Игит паша в разгрома на Муса при Чамурли (15 юли 1413 г.). Под впечатлението от синхронното им изчезване единствения възможен извод е, че те стават жертва на някой от по-маловажните епизоди на гражданската война, а може би и на ответните акции на Муса срещу тях през 1413 г. Всичко, което би могло да се каже или предположи за действията на Юсуф потвърждават, че в годините на междуособицата той се държи така, както повечето представители на ранната османска аристокрация. Името на неговия наследник в „Константиновата земя“ не е известно.

2. Първите османско-мюсюлмански институции

С разгрома на Муса през лятото на 1413 г. и с възкачването на султан Мехмед I на османския престол, османската държава навлиза в период на стабилизация и подем. Започва периода на истинското имперско строителство, осъществявано отначало в условията на възстановяване на единоначалието, а след 1421 г. – в условията на подновена експанзия. Към третата четвърт на века османската държава се превръща в огромна ислямска империя с амбиции за универсално господство.[71] „Имперското строителство“, макар и изключително успешно като краен резултат, не трябва да се схваща само като идилично възходящо развитие. Това е един доста сложен процес, в който тъкмо през XV в. си дават среща вариантите за изграждане на обществените и икономическите основи на османската им-

---

[70] Житие, с.180.

[71] *Матанов, Х., Михнева, Р.,* От Галиполи до Лепанто, с. 150 сл.(второ изд., с. 171 сл.).

перска държавност. При управлението на султан Мехмед II Завоевателя (1451-1481 г.) окончателно изкристализира онази структура, във фундамента на която стои условното земевладение под формата на добре известната тимарска система. Тогава е спряно развитието на онези форми на собственост, които някои изследователи определят като „частен сектор“.[72] Окончателната победа на тимарската система не минава без упорита борба на ранната османска аристокрация в защита на нейните понякога огромни мюлкове и вакъфи.

Процесът на „имперско строителство“ през XV в. протича не само на централно, но и на провинциално ниво. В балканските територии на ражданата се империя с различни темпове и специфика проникват и се налагат османските религиозни, аграрни, военно-аграрни и административни институции. Такъв процес несъмнено протича и в „Константиновата земя“, но поради липса на ранни тимарски описи и на достатъчно количество други османски извори, той не може да бъде схванат в необходимата пълнота и с необходимите подробности. Затова се налага податките от описите от първите десетилетия на XVI в. да бъдат тълкувани с оглед на предишното столетие и в унисон с общоимперските процеси. По-късните описи съдържат фрагментарна информация за времето, в което в „Константиновата земя“ – редом с османската администрация, проникват и първите османски форми на собственост. Обнародването и тълкуването на тази информация за сега е единственият възможен начин да се проследи „уплътняването“ на османските обществени и аграрни структури в областта в процеса на изграждане на Османската империя.

В краткия османски опис за Кюстендилски санджак от 1519 г. точно е фиксирано, че първите владения от типа „неистински мюлк“ възникват тук в периода 1413-1421 г. Мюлкът е бил даден

---

[72] *Мутафчиева, В.*, Аграрните отношения в Османската империя през XV-XVI в. С., 1962, с. 34-35, 167-172; *Радушев, Е.*, Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII в. С., 1995, с. 188 сл.

от султан Мехмед I и е принадлежал на една от неговите дъщери – Илялдъ хатун.[73] Мюлкът се е състоял от три села (Речица, Ржановци и Опай), разположени в нахията Ногерич (Нагоричино, Кумановско).[74] В годините след 1421 г. редом с мюлка на Илялдъ хатун се появяват и мюлкови села на членове на нейното семейство. Става въпрос за още четири села в нахиите Ногерич и Враня (в нахията Враня селата са разположени в областта на Прешево). Те били мюлкова собственост на двамата ѝ сина Мехмед бей и Махмуд бей, и на дъщеря ѝ Айнъ шах хатун.[75] Впрочем тези сведения представляват и малък принос към просопографията на семейството на султан Мехмед I. От тях става ясно, че Илялдъ хатун не е била омъжена за караманския бей Ибрахим, както се предполагаше до сега, а за някой си Ахмед бей. От следващия хронологично кратък тимарски опис на Кюстендилския санджак от 1530-1531 г. проличава, че мюлковете на Илялдъ хатун и на нейните роднини продължавали да съществуват. В него не е отбелязан само мюлкът на Махмуд бей. В този опис мюлковият комплекс е описан в казата Кратово.

Този ранен мюлк на членове на османската династия като тип се отнася към т.н. „неистински мюлкове“ и възниква в резултат на дарение от страна на султан Мехмед I, а не чрез покупка на мирийска земя, при която страна-продавач да е държавата.[76] Предаването му по наследство и дългото му съществуване показва, че мерките на султан Мехмед II срещу мюлковата собственост не са го засегнали, вероятно защото е ставало въпрос за собственост на близки негови роднини.

---

[73] За нея виж *Çağatai Uluçay, M.*, Padisahların kadınları ve kızıları. Ankara, 1992, s. 11-13. Авторът предполага, че Илялдъ хатун е била жена на караманския бей Ибрахим. Това предположение, в светлината на податките от краткия опис на Кюстендилски санджак от 1519 г., ще трябва да се изостави.

[74] BBA, TD 74, c. 220.

[75] Ibidem

[76] За „истински“ и „неистински“ мюлкове виж *Радушев, Е.*, Аграрните институции...,с.176 (с посочената по-стара литература).

Нещо повече. При регистрацията на този мюлк съставителите на описите от 1519 и 1530-31 г. се придържат към една доста архаична технология. Съответните пасажи не съдържат – както би трябвало да бъде в „класическия период“ – следи от т.н. „темлик-намета“. Както е известно, при описването на мюлковата собственост, възникнала по-късно, са се издавали „темлик-намета“, в които подробно са се описвали границите на имота (т.н. „словесна карта“). В нашия случай характерът на описанието по-скоро ни отвежда към практиката от края на XIV и началото на XV в., когато мюлкове се създават с най-общо споменаване на обекта на собствеността.[77]

Прави впечатление, че първият мюлк в „Константиновата земя“ възниква не някъде другаде, а в областите Куманово и Прешево (нахиите Ногерич и Враня): там, където без никакво съмнение са се намирали родовите владения на фамилията Драгаши. Изводът просто се налага сам: създава се мюлк чрез султанско дарение, като дарените села са принадлежали към „бащината“ на предосманския християнски владетел на областта. С оглед на общото развитие на мюлковата собственост в османската държава през първата половина на XV в., изглежда много вероятно мюлковете в „Константиновата земя“ да са били много повече и да са били премахнати при управлението на султан Мехмед II. Ако разполагахме с повече информация то и въпросите, които възникват в тази връзка щяха да получат по – адекватен отговор. А те са: дали в процеса на „усвояване“ на отделните християнски територии османците не са отделяли от общия фонд на мирийската земя онези имоти, които са били лична собственост на предосманските християнски владетели? Дали това не е било практика в онези области, където предосманската владетелска собственост е била добре обособена? За да се отговори на въпросите е необходимо освен повече конкретна информация за „Константиновата земя“ още и повече проучвания в по-широк балкански контекст.

---

[77]За характера и еволюцията на „темлик-намето“ виж *Радушев, Е.*, Аграрните институции..., с. 178.

Описите на Кюстендилски санджак от 1519 и 1530/31 г. показват още една странност по отношение на мюлковата собственост. И в двата е отбелязан още един „неистински“ мюлк – с. Жабокръг в нахия Ълъджа, собственост на някой си Мамак бей.[78] Странното е, че селото е било дадено като мюлк от султан Мехмед II и че е било предавано по наследство именно като мюлк поне до края на XV в.[79] Едва при третото поколение Мамак-беевци мюлкът е бил вакъфиран. Оказва се, че въпреки безкомпромисната си политика срещу безусловната собственост султан Мехмед II все пак е нарушавал собствените си постановления. Вероятно въпросният Мамак бей е имал изключителни заслуги към този султан, за да получи тъкмо в периода на най-голямо ограничаване на частната собственост мюлк, който той дори не си направил труда да вакъфира веднага.

Сведенията за ранните вакъфи в описите на Кюстендилския санджак потвърждават извода, че първата вълна на налагане на подобни аграрни институции ще трябва да се отнесе към времето на султан Мехмед I, ако не и по-рано. В описа от 1519 г. е отбелязан вакъф на Евренос бей: с. Кърчево в нахия Струмица. В следващия опис от 1530/31 г. този вакъф отново е отбелязан с добавката, че Евренос бей наредил с приходите от него да се четат молитви на тюрбето на баща му Иса бей.[80] Особено интересна и подробна е бележката към описа на вакъфите в Кюстендилски санджак от 1570 г. В нея е казано, че бащата на Евренос бей – Пранги Иса бей – е загинал на регистрираното място и тюрбето му е построено тъкмо там, в с. Кърчово. Вакъфът на Евренос бей, който се състоял от самото село Кърчово, мезрата Цървец и юшурът от селата Конче, Липовик, Радеш, Вращица и Ракитец с общ приход от 6836 акчета, отивал за четене на молитви на тюрбето на Пранги

---

[78]BBA, TD 74, c. 220; BBA, TD 167, c. 194

[79]BBA, TD 167, c. 194. Тук има обширна бележка, която проследява „историята“ на мюлка на Мамак бей от възникването му до подновяването на мюлк-намето през 1526/27 г.

[80]BBA, TD 74, c. 220; BBA, TD 167, c. 197.

Иса бей и за изхранване на пътниците, които минавали по пътя. Всъщност към 1570 г. около с. Кърчова имало имарет, издържан с вакъфския приход.[81]

Извън всякакво съмнение е фактът, че въпросният Евренос бей („гази Евренос бей", както е написано в описа от 1530/31 г.) е добре известният османски пълководец, когото изворите споменават в периода между 1334/35 и 1417 г. След една изключително активна и успешна завоевателна „дейност" той прекарва последните години от живота си в Йениджс Вардар.[82] В съществуващата литература не са отбелязани вакъфи на Евренос бей в областта на Струмица. В този смисъл податките от описите на Кюстендилски санджак представляват скромен принос към биографията му и към историята на иначе огромните му вакъфи. Особено любопитна е податката, че вакъфът на Евренос бей в областта на Конче възниква на мястото, където загива баща му Пранги Иса бей. Известно е, че османската историческа традиция свързва името на Евренос бей с някакво загадъчно превземане на град Струмица през 1382 г.[83] Не е известно обаче дали към тази година баща му Пранги Иса бей е бил жив и дали гибелта му би могла да се свърже с въпросните събития около Струмица. Въобще тази фамилия от газии-столетници предизвиква доста главоболия на изследователите. Ясно е все пак, че Евреносбеевци са осъществявали завоевателни походи в Струмишко, при това може би многократно.

Известно е, че Евренос бей е един от най-ранните крупни собственици на мюлкове в османската държава. Мюлковият му комплекс е създаден още при управлението на Мурад I към 1388 г. и обхващал толкова земя в Румелия, колкото османският пълководец е можел да си пожелае.[84] Огромният

---

[81] Турски документи за историјата на македонскиот народ. Т.V, кн. 5, Скопје, 1995, с. 91 сл. Днес селото Кърчова не съществува, но между Конче с Радовиш е запазено тюрбето Гази Евренос.

[82] *Babinger, Fr.*, Ewrenos (Ghazi Ewrenos).– In: The Encyclopaedia of Islam. V. II, fasc. 34. Leiden-London, 1963, p. 720-721.

[83] По този въпрос виж *Матанов, Хр.*, Княжеството на Драгаши, с. 130 сл.

[84] *Радушев, Е.*, Аграрните институции...,с. 189.

си мюлк гази Евренос бей почти веднага превръща във вакъф. В светлината на всичко, което знаем за княжеството на Драгаши, нищожна е вероятността османският газия да е получил мюлка си в Струмишко преди унищожаването на княжеството в 1395 г. Може би Евренос бей или някои от неговите синове са участвали в налагането на османската власт в южните дялове на „Константиновата земя“ след лятото на 1395 г. или пък са действали в областта по време на османските междуособици в началото на XV в.[85] Това са общо взето възможните контакти на Евренос бей с областта около Конче. Най-вероятна изглежда възможността вакъфът му в Струмишко да е възникнал от мюлк, получен в краткия интервал от време между възцаряването на султан Мехмед I и смъртта на османския военачалник към 1417 г.: все пак той и неговите синове са активни привърженици на този османски владетел във времето на междуособиците.

Вакъфирането на имоти и приходи в „Константиновата земя“ бележи значителен ръст при управлението на султан Мурад II (1421-1451 г.). Това обстоятелство трябва да се свърже с няколко аспекта в развитието на областта като османска провинция. На първо място този процес отговаря на общата тенденция в развитието на аграрния строй в османската държава. Известно е, че тъкмо при управлението на Мурад II започва по-масовото разпространение на тимара[86], като в същото време – по инерция от предишните десетилетия – продължава интензивното разпространение на безусловните форми на собственост. На базата на ранните тимарски описи на Кюстендилския санджак налагането на тимарската система трудно може да се проследи като процес. Единствената възможност е да се разсъждава по аналогия. Както и в съседните области (напр. във вилаетите на Паша

---

[85]Знае се например, че към 1410 г. Евренос бей за кратко е бил пленен от Муса и за да се спаси от репресии се преструва на сляп. Виж *Imber, C.*, The Ottoman Empire, p. 67.

[86]*Мутафчиева, В.,* Аграрните отношения...,с. 34-35, 167-172.

санджак във Вардарска Македония[87], във Видинско[88], Никополско[89], Софийско , Самоковско[90] и др.) така и тук около средата на XV в. вече би трябвало да съществува тимарско земевладение.

За сметка на липсата на цялостни ранни тимарски описи, тези от началото на XVI в. в „синоптичните“ си части дават доста материал за състоянието и еволюцията на вакъфските имоти в Кюстендилски санджак. По-масовото им разпространение във времето на султан Мурад II е свързано със строежа на първите петъчни джамии в по-големите градове. Това може да се схваща и като последица от съществуването на малки, но компактни групи мюсюлманско население в градските центрове. От друга страна строежът на джамии, месчиди и благотворителни ислямски учреждения е очевиден катализатор за увеличаване на това население чрез ислямизация на християни.

Най-пълна представа за тези процеси ни дава „синоптичната част“ на съкратения регистър от 1530/31 г. При тълкуването на данните от него трябва да се има предвид, че след антивакъфските и антимюлковите мерки на султан Мехмед II, оцеляват само султанските вакъфи и някои от вакъфите на старите газийски фамилии. Картината на вакъфската собственост в областта към първите десетилетия на XVI в. изглежда така:

Най-ранният султански вакъф в казата Ълъджа (вакъф на султан Мурад Хан) е бил създаден в с. Богослов (Пънар баша). В описа от 1519 г. вакъфският приход е бил набиран

---

[87]Турски документи за историјата на македонскиот народ. Т. I-IV. Скопје, 1971-1978. Първият неизвестен за сега войнушки опис за Кюстендилски санджак е съставен в 1487-1490 г. Най-ранните тимарски описи за земи в Македония са от 1445 г.

[88]*Боянич-Лукач, Д.,* Видин и Видински санджак през XV-XVI в. С., 1975.

[89]*Ковачев, Р.,* Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997.

[90]Турски извори за българската история. Т. II. Съставили и редактирали *И. Тодоров и Б. Недков.* С., 1966.

от 18 християнски ханета (домакинства) от селото, а според описа от 1530/31 г. „вакъфските ханета“ нарастват на 70.[91] В специална бележка е фиксирано основното задължение на селото: да поддържа водопровода, който захранвал две големи чешми в град Ълъджа. Както се вижда, приходът от вакъфа на султан Мурад Хан е предназначен за урбанистични нужди, а не за издръжка на петъчна джамия или друга религиозна институция. Проучванията върху историята на кюстендилските джамии обаче показват, че първите от тях са били строени или при управлението на султан Мурад II, или малко след това.[92] Първата от тях (т.н. джамия на Хаджи Дундар) възниква в 40-50-те години на XV в. и около нея се образува една от ранните мюсюлмански махали в град Ълъджа.[93] Малко по-късно е строена т.нар. „джамия на султан Мехмед“ (Мехмед II). Строи я събирачът на харадж Кара Мехмед бин Али, който я подарява на султан Мехмед II поради липса на достатъчно вакъфирани имоти за нейната издръжка.[94] Специален документ е фиксирал начина на нейното финансиране чрез разделяне на разходите между вакъфите към джамията и фиска.

В казата Ълъджа освен вакъфа на султан Мурад хан се споменават още:

–Вакъф към имарета на Сюлейман бей в Ълъджа, който обхващал с. Багриче и приходи от наеми на парцели в Ълъджа на обща стойност 9880 акчета. Сумата отивала за заплатите на един имам, на един мюезин, на персонала на имарета (готвач, чистач, мияч на съдове) и за закупуване на храни.

–Вакъф към имарета и месчида на покойния Халил паша в Ълъджа. Той се състоял от приходите на с. Колач Бейлю и от данъците на няколко семейства маслари.

–Вакъф към месчида на Ахмед Факъх, вакъф към месчида

---

[91] BBA, TD 74, c. 220; BBA, TD 167, c. 193.

[92] *Kiel, M.*, Ottoman Kyustendil, p. 154-160.

[93] Турски документи за историјата на македонскиот народ. T.V, кн. 1. Скопје, 1983, с. 59-60.

[94] *Kiel, M.*, Ottoman Kystendil.., p. 35.

на Мурад Челеби и вакъф на вече споменатия събирач на харадж Кара Мехмед бин Али. Общият приход от вакъфски имоти в казата Ълъджа възлизал на 59701 акчета и в огромната си част е отивал за издръжка на джамии, месчиди и имарети, намиращи се в град Ълъджа (Кюстендил).[95]

В каза Кратово описът от 1530/31 г. отбелязва втори вакъф, учреден от султан Мурад II. Неговите приходи отивали за издръжката на „джамията на Мурад хан". Несъмнено става въпрос за петъчна джамия, около която възниква първата мюсюлманска махала в град Кратово, известна от описа от 1570-1573 г. с названието „Света джамия".[96] Пак в същата каза като вакъф на Ахмед бей, син на Иса бей, е отбелязано с. Долно Горанци с бележката, че приходът от него отива за четене да 10 джуза в памет на Иса бей в неговата джамия в Скопие.[97] В този случай става дума за нещо доста любопитно. Ахмед бей и Иса бей са представители на известната фамилия на скопските уджбееве, чийто родоначалник е известният Игит паша. Иса бей е син на Исхак бей и внук на Игит паша. Той е бил скопски удж-бей в периода 1439-1463 г. и е основател на петъчна джамия в Скопие, известна като „джамия на Иса бей".[98] По всичко личи, че вакъфът на Ахмед бей в каза Кратово е основан или по времето на султан Мурад II, или в годините след 1451 г.

В каза Кратово срещаме още следните вакъфи[99]: вакъф към месчида на Хаджи Карагьоз, около който е групирана мюсюлманската махала Дерб-хане или Хаджи Карагьоз[100], и вакъф на Мехмед бей, син на Ахмед ага. Общият вакъфски приход в казата възлиза на 17246 акчета, като по-голяма част от него се формира от приходите на 3 села.

В казата Щип[101] списъкът на вакъфските имоти отново

---

[95]BBA, TD 167, с. 194-195.
[96]Турски документи ..., T. V, кн. 2. Скопје, 1980, с.27.
[97]BBA, TD 167, с. 198.
[98]*Горгиев, Д.,* Скопје....,с. 30-32.
[99] BBA, TD 167, с. 198.
[100]Турски документи..., T.V, кн. 2, с. 118.
[101]BBA, TD 167, с. 200-201.

се оглавява от „вакъф на султан Мурад Хан“, „прикачен“ към „джамията на султан Мурад Хан“ в Щип. Приходът в размер на 3240 акчета идвал от отчисления от „джизието на неверниците от Щип“. И тук, както и в Кратово, става въпрос за петъчна джамия, построена при управлението на султан Мурад II, около която възниква първата мюсюлманска махала в Щип.[102] За издръжката на същата джамия по-късно били създадени още няколко вакъфа, между които по-важни са тези на мевляна Нуреддин (приходи от дюкяни, воденици, бани, работилници). Част от вакъфа на Нуреддин издържал основаното от него мюсюлманско училище (медресе). Споменава се още вакъф към основното мюсюлманско училище (муалим-хане), основан от Муслихеддин, преводач в султанския двор. Шест от вакъфите в казата Щип издържали месчиди в отделните мюсюлмански махали на града. И в този случай названията на махалите следват имената на учредителите на вакъфите и строителите на месчидите.[103] Вакъфи в Щип създават и двама мустахфъзи от крепостния гарнизон, единият от които (Искендер, син на Абдуллах) очевидно е помюсюлманчен християнин. Общият приход от вакъфите в казата Щип възлизал на 53359 акчета. Общоимперският джизие-регистър от 1490-1491 г. споменава, че в град Щип има джамия (неназована по име), чийто персонал получавал от държавната хазна по 8 акчета дневна заплата или общо 2880 акчета на година.[104]

В казата Струмица[105] е отбелязан „вакъф към джамията на Мурад хан“ с приход от 2880 акчета. Несъмнено става въпрос пак за петъчна джамия, строена при управлението на Мурад II и наречена в подробния опис от 1570-1573 г. „ Стара

---

[102]Турски документи..., T.V, кн. 3. Скопје, 1982, с. 49-50.

[103]Турски документи..., T.V, кн. 2. Скопје, 1980, с.118-122.

[104]Турски извори за българската история. Т. VII. Съставили и коментирали *Ст. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, П. Груевски, Стр. Димитров, М. Калицин, М. Михайлова-Мръвкарова*. Под редакцията на *Стр. Димитров, Е. Грозданова, Ст. Андреев*. С., 1986, с. 35.

[105]BBA, TD 167, с. 205.

джамия на султан Мурад“. И отново около нея е групирана първата и най-стара мюсюлманска махала в град Струмица.[106] В годините между управлението на султан Мурад II и началото на XVI в. вакъфът на „Старата джамия“ набъбва значително чрез вакъфиране на имоти и приходи от страна на местни мюсюлмани. Десет от вакъфите в каза Струмица издържали месчидите в мюсюлманските махали, които, по известната вече схема, носят имената на основателите на вакъфите и строителите на месчидите. Изглежда процесът на възникване на мюсюлмански молитвени домове в град Струмица е особено бурен и той просто „смила“ част от християнското наследство на града. Ето и един много показателен пример за това: В описа от 1530/31 г. е споменат „вакъф към месчида Църква“ в махалата Фезани бей. Следователно една от струмишките църкви е била превърната в месчид, чийто вакъф, по ирония на съдбата, се е формирал от „джизието на неверниците от нахията Струмица“. Особеното в казата Струмица е и наличие на вакъфи, които издържали няколко завиета, разположени в областта на нахийския център Конче. Общият вакъфски приход от казата възлизал на 16993 акчета. И тук, както във вилаета Щип, според джизие регистъра от 1490-1491 г. персоналът на една от джамиите в град Струмица получавал заплатите си пряко от хазната: по 6 акчета на ден или общо 2160 акчета на година.[107]

В нахията Мелник, която към 1530/31 г. спадала към казата Демир Хисар[108], е регистриран само един вакъф към джамията на Чауш Аяз в с. Свети Врач (дн. град Сандански). Той се състоял от приходи от наем на дюкяни, воденици и малко земя. Общият му приход е 4170 акчета. В джизие регистъра от 1490-1491 г. обаче се споменава, че във вилаета Мелник (вероятно в самия град Мелник) има месчид, чийто имам и мюезин

---

[106]Турски документи...,Т. V, кн. 3. Скопје, 1982, с. 49-50.
[107]Турски извори за българската история. Т. VII ,с. 52-53.
[108]BBA, TD 167, с. 209.

получавали от хазната по 1 акче дневна заплата – общо около 720 акчета годишно. [109]

В казата Враня (или Враня и Прешево) не е отбелязан нито един вакъфски имот, нито пък джизие регистърът от 1490-91 г. споменава за плащане на имамски и мюезински заплати от отчисления от джизието. Тук проникването на мюсюлманският елемент става в по-късен период. Решаващото събитие в този смисъл е построяването на джамията на Гедик Ахмед паша, което очевидно става преди смъртта му на 18 януари 1482 г. По-късно, след 1530 г., наследниците на Ахмед паша вакъфират имоти за издръжка на джамията, която вероятно до този момент се е издържала по друг начин.[110] Приема се, че джамията на Гедик Ахмед паша не е строена от основи, а възниква чрез „преустройство" па църквата Св. Петка. Въобще град Враня добива „ориенталски вид" едва към първите десетилетия на XVI в.

Подробният тимарски регистър от 1570 г. показва, че в град Радомир, център на едноименна нахия в Кюстендилски санджак, първата джамия е била построена при управлението на султан Мехмед II: тя носи названието „джамия на султан Мехмед Хан".[111] Към нея няма вакъфирани имоти нито през XV, нито през XVI в., което е обяснимо от гледна точка на отношението на султан Мехмед II към вакъфската собственост. Джамията в Радомир вероятно е пример за това, че подобни постройки през третата четвърт на XV в. са били финансирани от султанската хазна.

Общият вакъфски приход в Кюстендилския санджак към 1530/31 г. възлизал на сумата 150469 акчета. Тази сума покривала част от разходите за поддържане на джамии, месчиди, завиета, мюсюлмански училища и имарети. От нея се плащали и заплатите на някои от служителите на култа. Както е известно, а и както бе изтъкнато по-горе, в опреде-

---

[109]Турски извори за българската история. Т. VII, с. 127.

[110]*Stojanovski, Al.*, Vranjski kadiluk.., s. 20-21.

[111]Турски документи за историјата на македонскиот народ.Т. V, кн. 1, Скопје, 1983, с. 553.

лени случаи не вакъфските приходи, а средства пряко отпуснати от султанската хазна били изразходвани за богоугодни цели, примерно за ремонт на джамии или за плащане на заплатите на имами и мюезини.[112] Следователно вакъфските пари не били единствените, чрез които се поддържали мюсюлманските религиозни, образователни и благотворителни институции. Всъщност описите на вакъфските имоти и джизие регистрите дават сведения за начина на финансиране на мюсюлманските религиозни и религиозно-благотворителни институции само тогава, когато става въпрос за вакъфски приходи или за отчисления от джизието на християнската рая. Вероятно има много други случаи, при които само откриването на финансови документи за разходи по строеж и ремонт на джамии и месчиди може да допълни механизма за отпущане на средства за мюсюлманските религиозни институции. Очевидно при това положение познанията ни по този проблем не могат да бъдат пълни.

В описа на вакъфите в Кюстендилския санджак от 1570 г. не е дадена общата сума на вакъфските приходи. От пръв поглед личи, че в периода между 1530/31 и 1570 г. вакъфираните имоти и приходите от тях са пораснали значително, а вакъфската собственост се разпространява и в нахиите, в които първоначално е нямало вакъфи (Враня, Мелнишко, Радомирско и др.).[113]

Съвършено невпечатляваща е сумата на мюлковите приходи в Кюстендилски санджак към 1530-1531 г.: 27239 акчета. Вакъфските и мюлковите пари са доста скромни, сравнени с приходите на който и да е от големите вакъфирани мюлкови комплекси от по-ранния период. Известно е например, че само Чандарлъ Халил паша в края на четиринадесетото столетие завещава на джамията си в Сяр вакъф от 19 села с приход от около 200 000 акчета: сума, която е по-голяма от общия вакъфски приход в Кюстендилски санджак от началото на XVI в. не само като абсолютна стойност, но и поради инфлацията, която за

---

[112]*Kiel, M.*, Ottoman Kyustendil.., p.150 sq.

[113]Турски документи..., T.V, кн. 5, с.25-140.

повече от век обезценява акчето с близо една втора.

Като цяло към 1530/31 г. в санджака Кюстендил функционирали 5 петъчни джамии (2 в Ълъджа и по една в Кратово, Щип и Струмица), 25 месчида, 5 имарета, 4 завиета, 2 медресета и 3 муалим-ханета. Преподавателите в медресетата били двама, учениците в тях (талибе) – 19 на брой. Имало още 5 хатиба, 25 имама, 30 мюезина и още 20 други служители в джамиите, месчидите и имаретите.

От изнесените данни личи, че през XV в. най-мощно било присъствието на мюсюлманските институции в казата Ълъджа, след това в казата Щип, после в казата Кратово и в казата Струмица. В нахията Мелник всичко се изчерпва с една джамия със сравнително скромен приход и с един месчид, а в казата Враня няма регистрирани нито джамии, нито месчиди, нито каквито и да са мюсюлмански учреждения. Прави впечатление, че основната концентрация на молитвени домове, училища и имарети е в четири големи градски центъра: Ълъджа, Щип, Кратово и Струмица. Разсейването им в селските области е незначително и се изчерпва с трите завиета в нахията Конче. Към 1570 г. картината е значително променена: джамии, месчиди и имарети има в Дупнишко, Вранянско, Мелнишко, Радомирско, Дойранско и др.

Отново трябва да се подчертае, че описите от 1519 и от 1530/31 г. отбелязват само онези джамии, месчиди, училища и имарети, които са се издържали от вакъфски приходи. Следователно данните в тях не могат да се смятат за пълни. Почти сигурно е, че месчиди или малки джамии би трябвало да има в град Враня, където съществува крепостен гарнизон, или в издигналият се към края на XV в. град Дупница, където мюсюлманският елемент бил значителен. Издръжката на предполагаемите молитвени домове там се е осъществявало пряко от хазната, а приходите на служителите на култа – от малки по размер тимари, каквито по правило получавали имамите на крепостните гарнизони.[114]

---

[114] BBA, TD 74, с. 210-212.

И тъй в периода до средата на XV в. протича процес на „уплътняване“ на османската власт и на османо-мюсюлманските религиозни, военни и административни институции. При управлението на султан Мехмед I тяхното съществуване е по-скоро символично и се изчерпва със задължителния минимум длъжностни лица и институции, както и с няколко вакъфа и мюлка. Може би вакъфите и мюлковете са били повече, отколкото са отбелязани в по-късните описи на Кюстендилския санджак. Все пак прави впечатление, че ранните вакъфи не издържали джамии и месчиди, а примерно тюрбета, както личи от примера с вакъфа на Евренос бей и тюрбето на баща му Пранги Иса бей. Това може да означава, че разпространението на мюсюлманските институции в областта или още не е започнало, или че то е в самото си начало. През втората четвърт на XV в., както и в другите османски владения на Балканите, успоредно се развиват тимарското и вакъфско-мюлковото земевладение. Създадени са първите султански вакъфи, построени са първите джамии, около които се формират първите мюсюлмански махали в градовете Ълъджа, Щип, Кратово Струмица. При управлението на султан Мехмед II превес получава условното тимарско земевладение. Вълна от вакъфиране на собственост и на приходи, и от създаване на различни мюсюлмански религиозни и религиозно-благотворителни институции се наблюдава през последната четвърт на XV и в първите десетилетия на XVI в. Строят се месчиди, около които в големите градове се създават нови мюсюлмански махали. Възникват медресета, муалим-ханета и имарети. Макар че учениците в мюсюлманските училища не са били многобройни, те все пак създават прослойка от османо-мюсюлманска интелигенция, която не е за пренебрегване предвид не особено големия брой мюсюлмани в санджака като цяло. В градовете Ълъджа, Щип, Струмица и Кратово се концентрират значителен брой османски сановници, които имат възможност да вакъфират собственост и да строят и издържат религиозни и религиозно-благотворителни институции. Чрез системата на девширмето местни хора се издигат до върховете на османската йерархия

и правят много за строежа на джамии, имарети и завиета. Като пример в това отношение може да се посочи Халил паша, „пазач на вратите“ и бейлербей на Румелия при султан Баязид II, строител на най-важната джамия с имарет в Ълъджа – т.н. „Имарет“ джамия. Същият основава и завие в града, което се издържало от четири негови мюлкови села в областта на Димотика, които той вакъфира специално за целта. Към това се прибавят и приходите от банята в Солун, която той построява. Изключителното внимание, което Халил паша обръща на строежа на богоугодни мюсюлмански институции в град Ълъджа, кара изследователите на мислят, че самият той е бил родом от този град.[115]

Всичко това отразява процеса на нарастване на мюсюлманското население в градовете на „Константиновата земя“: процес, който от описите от началото на XVI в. изпъква в един вече доста напреднал стадии. Тъкмо в градовете (и то изглежда само в големите центрове на кази) с най-интензивни темпове върви процес на ислямизация, която създава в тях сравнително компактни групи мюсюлманско население. В границите на целия санджак обаче християнското население запазва абсолютното си числено надмощие.

3. „Константиновата земя“ в контекста на османската експанзия през XV и началото на XVI в.

През втората и третата четвърт на XV в. в хода на османските завоевателни походи към Западните Балкани, „Константиновата земя“ придобива голямо значение в маршрутите на османските завоевателни армии.[116] Става дума за това, че при конкретното разположение на силите,

---

[115] *Kiel, M.*, Ottoman Kyustendil.., p.143.

[116] По този въпрос виж *Стојановски, А.*, Патиша и организација на прометот во Македонија во XV и XVI век.– Acta historico-oeconomica Jugoslaviae. T. V, 1978, s. 71-77 (препечатано в Македонија во турското средновековие, с.115-124).

най-удобният път за достигане от Югоизточна Тракия до западните балкански земи се оказва този, който минавал от изток на запад през северните и централните части на областта. Основните пунктове на тази пътна артерия са днешният град Пазарджик, днешният град Самоков, дн. град Дупница, а после – Ълъджа (Кюстендил), Крива паланка, Страцин, Куманово, Скопие.[117] По този път минава емирът Мурад I при похода си към Косово поле през лятото на 1389 г. Султан Мехмед II интензивно – и то повече от всякога – използва маршрута през „Константиновата земя“ като основна военно-комуникационна артерия. Минаването на значителни османски армии по този път, често начело лично със султана – завоевател на Константинопол – оказва несъмнено влияние върху развитието на прилежащата му област. Създават се условия за непосредствени султански управленчески действия в нея, подобрява се „комуникационната инфраструктура“ чрез ремонтиране на пътя и строеж на мостове, възникват множество дервентджийски села, които осигурявали сигурността на движението. Някои от населените места, разположени във важни пунктове по полосата на пътя се възмогват, а някои от селата се превръщат в значителни градски центрове – средища на нахии и кази. По този път били отвеждани християнските пленници след падането на поредната християнска крепост или град. Той започнал да се използва и от западни пътешественици. Създават се условия хората от „Константиновата земя“ да научават за големите събития на епохата и да станат съпричастни с историческото развитие на огромен географски ареал в Европа и в Азия. От друга страна тъкмо поради интензивното функциониране на този „пътен коридор“ се създава възможността по в началото на XVI в. в Щипско и в Дупнишко да проникват и се настаняват първите значителни юрушки групи население. Тяхното проникване в „Константиновата земя“ заличава от картата на областта доста на брой християнски села.

---

[117] *Иванов, Й.* Северна Македония, с. 149 сл. и карта.

Първият голям османски военен поход при управлението на султан Мехмед II Завоевателя, който минава по пътя през „Константиновата земя“ е свързан с известната кампания на султана срещу Сърбия през 1454-1455 г., завършила с превземането и разрушаването на град Ново Бърдо.[118] Събитията са добре документирани, но като че ли се пренебрегва извора, чийто автор единствен е бил пряк участник в събитията: Константин Михайлович от Островица. Той е бил жител на Ново Бърдо, бил е пленен след превземането на града и е бил отведен като пленник по същия път, по който минават войските на Мехмед II на път за града. Според версията на този автор в навечерието на обсадата на Ново Бърдо османският владетел и армията му, след като минават през Кюстендил, спират в Желиговското поле и престояват там един месец. Този престой ще трябва да се датира в месеците септември – октомври на 1454 г. Там султанът обмислял в каква посока да продължи: към Дубочица или към Ситница. В Желигово султанската войска била нападната от сърбите, които „погубили много турци, в това число и знаменити турски велможи“.[119] Така е според записките на Константин Михайлович, докато другите извори локализират османско-сръбските сблъсъци в района южно от Ново Бърдо. След превземането на града на 1 юни 1455 г. част от пленените му жители били прекарани по известния ни вече път през „Константиновата земя“. Сред тях е и бъдещият еничарин и писател Константин Михайлович. Някъде около „селото Самоков“ (това е първото споменаване на бъдещия град в наративен извор) той и неколцина негови сънародници направили

---

[118] За походите срещу Сърбия в 1454-1455 г. виж *Zachariadou, El.*, The First Serbian Campaigns of Mehmed II (1454, 1455).– In: Zachariadou, El., Romania and the Turks c. 1300 -c. 1500. London. Var. Reprints, 1985, XIII; *Imber, C.*, The Ottoman Empire, p. 162-164.

[119] Записки янычаря написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии *А.И.Рогова*. Москва, 1978, с. 72-75. Тези събития са документирани и от други извори . Виж *Цветкова, Б.*, Новые данные о христянах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господства.– ВВ, XIII, 1958, с. 195;

неуспешен опит за бягство.[120]

Споменаваме тези общо взето известни събития по две причини. Става въпрос, на първо място, за сравнително дълъг престой на османски султан в областта Желигово и въобще в „Константиновата земя“. На второ място тъкмо с този престой ще трябва да се свържат сведенията за депортиране на еврейско население от два града в областта в новата османска столица на Босфора. Сведения за това черпим от списъка на еврейските общности в Истанбул, съставен към 1540 г. Там е указано и мястото от където са били докарани еврейските домакинства във времето непосредствено след завземането на Града. В списъка са отбелязани четири еврейски семейства, потомци на депортирани евреи от Струмица и 32 еврейски семейства, потомци на евреи, депортирани от Щип.[121] Остава да гадаем кога (в края на XIV или в първите десетилетия на XV в.), от къде (от Солун или от албанското крайбрежие) и при какви обстоятелства в някои от градовете на „Константиновата земя“ са се установили еврейски групи население. Не е известно дали християнски семейства също са били депортирани в Истанбул и какъв е бил техния брой. Във всеки случай султан Мехмед II е нямал основания да действа „избирателно“, още повече че политиката за преселване на християни е добре документирана за други градове в Македония.

През пролетта и лятото на 1463 г. османска войска начело лично със султан Мехмед II отново минава през „Константиновата земя“ на път за Босна. Всъщност това е походът, при който е унищожена средновековна Босна.[122] Това преминаване е свързано поне с три събития от историята на областта. При престоя си в Ълъджа султанът получава като дар джамията, построена от събирача на харадж Кара Мехмед и от този момент насетне тя става известна с названието

---

[120]Записки...,с.76-83.

[121]*Epstein, M.A.,* The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th Centuries. Freiburg, 1980, p. 178.

[122] *Imber, C.,* The Ottoman Empire, p. 181-185.

„джамия на султан Мехмед Хан“. При завръщането си от Босна султанът спира в манастира Св. Яким Осоговски и пребивава известно време в него. Събитието е документирано в т.н. „Сарандапорска летопис“ по следния начин: „В годината 6971 (1463) цар Мехмед бег завладя цяла Босна и дойде в манастира Сарандапор на Крива река, а босненския крал хвана и закла...“[123] Както се вижда, анонимният летописец при непосредствения си контакт със султанското обкръжение е получил точна информация за превземането на Босна и за гибелта на босненския крал Степан Томашевич.

Осъзнавайки важното значение на пътя през Дупница, Ълъджа, Осогово и Скопие за затвърждаването на османската власт в Босна и за предстоящите походи към Албания, Зета и венецианските владения в Южна Далмация, вероятно тъкмо през 1463 г. висшата османска военна администрация, а може би и лично султанът стартират мащабно строителство на мостове, някои от които са запазени и до наши дни. На първо място тогава е построен известният „Кадин мост“ над р. Струма при с. Невестино, на пътя Кюстендил – Дупница. Строежът започнал по непосредствената заповед на Инегьолю Исхак паша, велик везир при султан Мехмед II, и е бил завършен в 1469-1470 г. Импозантният му градеж е сигурно свидетелство за значението, което се е отдавало на този път, както и за намерението през него да се придвижват в бъдеще тежки военни обози и артилерия, както и товари с метал за

---

[123] *Иванов, Й.*, БСМ, с. 150. Изказвам благодарност на колегата Александър Антонов, който ми даде възможност да ползвам фотокопие от оригиналния текст на хрониката. В него съответната бележка е на с. 12. Снегаров, Ив., История на Охридската архиепископия ..., Т.II, с. 45, бел. 5 представя една доста романтична картина на султанското посещение в манастира: „Той (Мехмед II) посетил манастира при тревожни обстоятелства и сякаш нарочно, понеже не му бил на път за Босна (sic). Може би когато дошъл в Кюстендил той си спомнил някой разказ на мащеха му Мара за чудесата на Св. Йоаким Осоговски и в зависимост от неговото напрегнато религиозно настроение, свойствено във военно време, този разказ е породил в султана мимолетна вяра в помощта на християнския светия“.

отливане на оръдия под стените на обсадената крепост.[124] По същото време несъмнено са изградени мостовете над реките Джерман и Разметаница край Дупница, макар че точното датиране на строежа им се затруднява от липсата на възпоменателни надписи. Несъмнено става въпрос за мащабно строителство по пътя Дупница-Кюстендил-Скопие и за намерения тази пътна артерия да бъде използвана в бъдеще.

Сравнително честото присъствие на султан Мехмед II в „Константиновата земя“и конкретно в Ълъджа (Кюстендил), прави града свидетел на един епизод от напрегнатите османско-венециански отношения. Този епизод е предаден в труда на италианския автор Анджиолело по следния начин:

През 1477 г. османците нахлуват във венецианските владения по албанското крайбрежие, които в Републиката на Свети Марко по традиция наричали „терра ферма“. Венецианският сенат назначава за посланик при султан Мехмед II адмирал Томазо Малипиеро със задачата да сключи мир. При второто си пътуване при султана в късната пролет на 1478 г. Малипиеро минава по пътя Скадар (Шкодра)-Призрен-Скопие-Кюстендил и се натъква на лагера на османския владетел в Кюстендил и неговата околност. От там султанът възнамерявал да потегли към Скадар и да обсади крепостта му. Пребивавайки в Ълъджа-Кюстендил, Малипиеро води преговори с трима везири и лично със султан Мехмед II. Султанът отхвърля оплакването му за нарушаване на двумесечното примирие и изисква Венеция да му предаде крепостите Скадар, Дрищ, Леши и др. От Ълъджа-Кюстендил Мехмед II нарежда на босненския санджак бей Искендер да нахлуе във Фриули. Томазо Малипиеро научава за това и успява да предупреди навреме венецианските власти за

---

[124] *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 155-159. Легендата свързва построяването на „Кадин мост“ със султан Мурад II, но надписът на моста, публикуван за пръв път от Й. Иванов (с. 156-157) не оставя никакво съмнение, че е бил завършен в 1469-1470 г. Виж още *Kiel, M.*, Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period: The Place of Turkish Architecture in the Process.– Intern. Journal of Turkish Studies. V. IV, 1989, № 2, p. 127.

предстоящото нападение.[125]

Въпреки усилията на Малипиеро султан Мехмед II продължава похода си към Северна Албания и обсажда град Скадар. Свидетелство за това, че съдбата на този град се е обсъждала в „Константиновата земя" е отличната осведоменост на автора на Сарандапорската хроника и на Владислав Граматик за събитията около бушуващата османо-венецианска война и около завземането на град Скадар от османците. „В годината 6987 (1478-1479) – отбелязва летописецът – цар Мехмед тръгна срещу Скадар..., но като се укроти, разбра се с Венеция, та когато дойде пролетта (на 1479 г. -б.м.) да му предадат града, но без жителите в него и вещите им".[126] А във финалната приписка на т.н. „Рилски панегирик", завършен от Владислав Граматик в Желиговския манастир Св. Богородица" в 1479 г., педантично са отбелязани датата и денят на превземането на Скадар от османците: 6987 година, 4 април, неделя (4 април 1479 г.).[127]

Въобще образованите хора от „Константиновата земя" през последните десетилетия на XV в. демонстрират добра осведоменост за събитията от своето време. Анонимният автор (или автори) на Сарандапорската летопис, както и работещият в манастира Св. Богородица в Матейче Владислав Граматик са осведомени за похода на Мехмед II срещу караманския бей Узун Хасан, за гибелта на румелийския бейлербей Хас Мурад край река Ефрат и за точната дата на това събитие (6981 г., 4 август, сряда или 4 август 1472 г.).[128] В манастира Св. Яким Осоговски са знаели за ужасната гръмотевична буря в Истан-

---

[125]*Imber, C.*, The Ottoman Empire, p.239-242.

[126]Сарандапорска летопис, с. 14.

[127] Публ. от *Данчев, Г.*, Владислав Граматик: книжовник и писател. С., 1969, с. 144.

[128]Сарандапорска летопис, с. 13-14; *Данчев, Г.* Владислав Граматик..,с. 142-143 (приписка към сборника „Андрианти" от 1473 г.). Другите извори дават като дата на надането на Скадар 9 януари 1479 г. До сега никой не е обърнал внимание на текстуалното съвпадение между тази приписка и текста на Сарандапорската летопис. Това съвпадение идва да покаже, че или Владислав Граматик е имал връзки с манастира Св. Яким Осоговски, или че неизвестният съставител на летописта е познавал сборника от 1473 г.

бул през 1490-91 г., за природни бедствия в далечни земи и т.н.

Типичен пример за благоприятното влияние на пътната артерия върху урбанистичното развитие на областта ни дава град Дупница. В един подробен регистър на хасове и тимари в Софийско и Самоковско, съставен в периода 1452-1455 г., бъдещият град се споменава мимоходом като село Дупниче.[129] Ако се съди от един вписан по инерция архаичен фрагмент от съкратения тимарски опис на Кюстендилски санджак от 1519 г., с. Дупниче е било с дервентджийски статут и е охранявало брода през р. Джерман.[130] В своята „Рилска повест" от 1469 г. Владислав Граматик говори за „едно село" на р. Джерман, отдалечено на ден и половина път от Рилския манастир, където населението от околните села и монасите от манастира дочакали идването на моците на Св. Йоан Рилски. Без съмнение това село е Дупница и в 1469 г. то все още не се е отличавало с нищо от другите подобни населени места, за да бъде изрично споменато по име. Според регистъра на доганджиите в Румелия, съставен в 1479-1480 г., Дупница все още няма статут на град и нахийски център, и е спадала към нахията Ълъджа.[131] В джизие регистъра от 1490-1491 г. Дупница вече е център на вилает, а през 1498-1499 г. немският пътешественик Арнолд фон Харф, минавайки по пътя от Пазарджик за Ълъджа, нарича нововъзникналият град Tobnitza и добавя: "Това също е един хубав град".[132] Към 1519 г. Дупница официално се споменава като център на нахия, но по всичко изглежда, че градът е имал този статут още от края на XV в. В 1502 г. турските документи на Рилския манастир за пръв път споменават за кадия на Дупница,[133] което озна-

---

[129]Турски извори за българската история. Т. II. Съставили и редактирали *Тодоров и Б Н.. Недков*. С., 1966, с.73.

[130]BBA. TD 74, с. 13. Тук е споменато селото Деве Багрудан в зиамета на Аяз бей, спадащо към „дервента Дупница".

[131]Турски извори за българската история. Т. I. Съставили и редактирали *Б. Цветкова и В. Мутафчиева*. С., 1964, с. 173-176.

[132]Турски извори...,Т. VII, с.47 сл; Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV-XVI в.). Увод, подбор и коментар *М. Йонов*. С., 1979, с. 131.

[133]*Ихчиев, Д.,* Турските документи..., с. 330-331.

чава, че към тази година градът вече е бил център на каза. Към 1519 г. в него живеят 141 християнски и 42 мюсюлмански семейства, от които една четвърт са помюсюлманчени християни (синове на Абдуллах). Представата, която ни дават приведените извори е повече от ясна: след строежа на мостовете край с. Дупница за около 15-20 години, бившето дервенджийско село се превръща в град – център на вилает (или нахия) и на каза.[134]

В самия край на XV в., когато османците вече са господари на Босна, на албанското крайбрежие и на Черна гора, пътят Самоков – Дупница – Ълъджа – Скопие губи значението си и престава да се използва за военни походи. Тъкмо тогава през него започват да минават западни пътешественици. Три години след рицаря Арнолд фон Харф по него минава дубровчанинът Петанчич, а в 1530-1531 г. – Бенедикт Курипешич. Той вече се оплаква, че пътят е в лошо състояние,[135] следователно османските власти престават да го поддържат по същия начин, както във втората половина на предишното столетие. В началото на XVI в. по същия път проникват първите юрушки групи, чието настаняване очевидно не минава без конфликти с местното население и съвременните извори веднага реагират на това явление. „През тази година (1512) турците плениха Желигово и Овче поле и много скръб беше" – бележи в приписка неизвестен по име книжовник.[136] В този случай става въпрос за явление, което не е било изолирано и което за няколко десетилетия превръща някои области в Кюстендилския санджак в класически зони на юрушки поселения.

---

[134] Според *Kiel, M.*, Urban Development..., p.123-124 Дупница се споменава като град за пръв път през 1499 г. от Арнолд фон Харф. „Урбанизирането" на Дупница трябва да се отнесе към последното десетилетие на XV в.

[135] Немски и австрийски пътеписи...,с. 145-146. *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 147-148.

[136] *Стојановић, Љ.*, Записи и натписи, I, № 413, с. 128.

4. Християнство и християнски културен живот

Ако проникването и налагането на османо-мюсюлманските институции в „Константиновата земя“ символизира „динамичния“ фактор в развитието на областта, то състоянието на, най-общо казано, „християнския лагер“ олицетворява континуитета на това развитие. Налагането на османската власт тук не води, за разлика от случаите с Търновска и Видинска България и със Сърбия, до драстични промени в църковната организация.[137] Запазва се съществуващото отпреди деление на епархиите, при което Мелнишката митрополия остава подчинена на Вселенската патриаршия, а останалите диоцези в земите на бившето княжество си остават подчинени на Охридската архиепископия. Не е изключено княжеството на кесар Углеша във Враня, Иногоще и Прешево за времето на своето съществуване да е било под църковната юрисдикция на патриаршията в Печ. Независимо от това обликът на църковната структура на „Константиновата земя“ се определя най-вече от предстоятелството на Охридските архиепископи.

Добре известен е фактът, че Охридската архиепископия и Вселенската патриаршия са двете автокефални православни църкви на Балканите, които османците не унищожават при превземането на съответните църковни центрове. Търновската и Печката патриаршии имат далеч по печална съдба: те просто са били унищожени веднага след или малко след завладяването на Търновска България и Сърбия. Тази фраза „разлика в подхода“ на завоевателите е била обяснявана по различен начин или с различни нюанси.[138] В случая по-важно е това, че Охридската архиепископия се вписва

---

[137]За промените в „църковната география“ на българските земи в края на XIV и началото на XV в. виж *Тодорова, О.*, Православната църква и българите (XV-XVIII в.). С., 1997, с. 38 сл. (с посочената литература).

[138]*Снегаров, Ив.*, История на Охридската архиепископия.., Т. II. С., 1995 (второ фототипно издание), с.3 сл; *Матковски, Ал.*, Односите помеѓу Охридската архиепископија и османската држава.– ГИНИ, год. XVI, 1972, № 2, с. 111 сл; *Тодорова, О.*, Православната църква..., с. 38 сл.

добре в политическата и религиозната конюнктура от времето на завоеванието. С подчертаната си антиуниатска и антикатолическа политика, която контрастирала на общо взето популярната в епохата идея за християнско единство на антиосманска основа, охридските предстоятели спечелват благоразположението на османските султани и висши властници. Те все пак си спомняли, че в основните диоцези на архиепископията не се налагало да се провеждат завоевателни походи, поради което е нямало и пряка християнска съпротива от типа на търновската и сръбската. Резултатите не закъсняват: териториите, подчинени в църковно отношение на архиепископията се, уголемяват с темпове, съизмерими само с темповете на османското разширение.[139] В старите охридски епархии съществуват възможно най-благоприятни условия за църковен живот в условията на османомюсюлманската власт. В значителна степен се съхраняват и дори доразвиват църковните структури. Тези констатации важат за земите на бившето княжество на Константин Драгаш.

Мелнишката митрополия, чийто архиерей в 1437-1439 г. е бил член на византийската делегация на Фераро-Флорентинския събор и подписва акта на църковната уния[140], теоретично би трябвало да е третирана от позициите на враждебността на османците към сближаването на християнския свят. Изворите обаче не са съхранили сведения за репресии от османска страна срещу Мелнишката митрополия или срещу нейните архиереи. Османските власти не поставят под съмнение принадлежността на митрополията към Вселенската патриаршия и преди, и след 1453 г. При това в Мелнишко е налице значителната концентрация на манастири в добро материално състояние, повечето от които имат пред-

---

[139] *Снегаров, Ив.*, История на Охридската архиепископия. Т. II, с. 156 сл.

[140] *Gill, J.*, The „Acta" and the Memoirs of Syropoulos as History.– In: Gill, J., Church Union: Rome and Byzantium (1204-1453). London. Var. Reprints, 1979, XII, p. 161-163.

османски произход. Следователно и в този случай пе се установяват „специални“ и „целенасочени“ османски репресии към Мелнишките митрополити, които да дублират изострените отношения между проосманската и антиуниатска Охридска архиепископия, и антиосманската и проуниатска Вселенска патриаршия. Не трябва да се забравя все пак, че става въпрос за период, в който политиката на османците към православните църкви не е окончателно оформена.

Трудно може да се направи пряка връзка между развитието на отношенията между Архиепископията и османската власт от една страна, и състоянието на църковния живот в „Константиновата земя“ от друга. В литературата отдавна е отбелязано, че след 1466 г. отношенията Архиепископия – султанска власт се влошават.[141] Тъкмо около и след тази година обаче се наблюдава забележително оживление в църковния и църковно-културния живот на „Константиновата земя“. Създава се впечатлението, че той в малка степен зависи от конюнктурата в отношенията на Охридските архиепископи със султаните.

Финансовото състояние на Охридската архиепископия и в частност на епархиите в Кюстендилски санджак трудно подлежи на точна преценка. Известно е, че Архиепископията в материално отношение е била осигурена чрез данъците па своите пасоми, а чрез бератите за архиепископите и епископите си осигурява определен финансов имунитет. Част от средствата (неизвестно каква), които църквата събира по различни начини отивали в края на краищата в османската хазна чрез канцеларията по верските въпроси към Високата порта (т.н. епископос калеми). Архиепископията плащала пешкеш (задължителен дар, даван при встъпване в сан на архиереите), харач и вероятно загадъчния данък „мирие“, който някои отъждествяват с харача, а други смятат за отде-

---

[141] *Снегаров, Ив.*, История на Охридската архиепископия. Т. II, с. 42; *Матковски, Ал.*, Односите помегу Охридската архиепископија и османската држава, с.115.

лен данък.[142] Първите сведения за плащане на данъци от Архиепископията на османската държава се отнасят за средата на XV в., когато охридските архиереи получават църковна власт над диоцезите на сръбската църква.[143]

Въпреки благосклонното отношение на османската власт Архиепископията губи много от онова, което е имала в доосманския период: вместо постоянни дарения и всякакви привилегии през XV в. тя става данъкоплатец на османската държава. Тя продължавала да има определена самостоятелност и в условията на чуждоверската власт, но и случаите, в които лично архиепископът обхождал пасомите си да им вдъхва вяра и упование (както например архиепископ Доротей в Кратово през 1466 г.[144]) били по-скоро изключение, отколкото редовна практика. Не толкова официалната власт чрез своите представители, колкото нарастването на мюсюлманското население в градовете и ръста на мюсюлманските религиозни институции ограничава възможностите за публични прояви на църквата и нейните представители в по-големите градски центрове.

Въпреки наличието на несъмнен църковно-организационен континуитет в „Константиновата земя", структурата на охридските диоцези в нея не остава напълно статична. Редом със старите епархии (Баиска, Струмишка) през XV в. се появяват нови епархийски центрове. Някъде през първите десетилетия на XV в. (до 1448 г.) била създадена нова епископия с център с. Крупник (т.н. Крупнишка епископия). Нейните предстоятели играят активна роля в църковния живот на земите по средното течение на р. Струма и в Рилската област.[145] В края на XV или в началото на XVI в. град Кратово става център на епархия, която продължава тра-

---

[142]*Матковски, Ал.*, Црквените давачки (kelise resimleri) во Охридската архиепископија (1371-1767).– Прилози. Од. за општествени науки. Т.II, кн. 2, 1971, с. 53-56; Тодорова, О., Православната църква и българите, с. 54-60.

[143]*Снегаров, Ив.*, История.., Т.II, с.18. 408 сл.

[144]*Иванов, Й.* БСМ, с. 151-152.

[145]*Иванов, Й.*, БСМ, с. 205 сл; Снегаров, Ив., История...,Т.II, с. 164 сл.

дициите на Морозвиздката епископия.[146] И двете нови епархии възникват в места, където настъплението на ислямският елемент е много активно. Селото Крупник било разположено в началото на Кресненската клисура: област, където от първите десетилетия на XVI в. започва усилено проникване и настаняване на юрушки групи. Това обстоятелство дава храна на легендата, според която село Крупник било помюсюлманчено по времето на султан Селим I. Всъщност става въпрос по-скоро за „плавно", но достатъчно масирано настъпление на исляма в региона на епископския център. Ако в описа от 1519 г. Крупник е голямо село с над 800 жители християни и със само едно мюсюлманско домакинство, то в описа от 1570 г. мюсюлманите са вече 14 домакинства, а християните са намалели на около 280-300 души.[147] Въпреки че Крупнишката епископия съществува и към края на XVI в., въпреки че и през XVII в. в село Крупник все още живеят значителен брой християни, бъдещето на епископията било предрешено от усилената ислямизация на региона, която в перспектива превръща с. Крупник в мюсюлманско населено място.[148]

В Кратово пък си дават среща две мощни религиозни тенденции: от една страна възраждане на християнския дух и превръщането на града в оживено книжовно средище, а от друга – увеличаване на мюсюлманското население и строеж на джамии и месчиди. Не е случайно, че при пряката среща на тези две тенденции в развитието на града, той става родно място на един от най-известните новомъченици на християнската вяра: Св. Георги Нови Софийски.

Животът на охридските диоцези под османска власт създава най-разнообразни „изкушения" за представителите

---

[146]*Снегаров, Ив.*, История...,Т.II, с. 164-166.

[147]BBA, TD 74, с. 157; Турски документи...,Т.V кн. 1, с. 474-476.

[148]*Кил, М.*, Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV-XVIII в.): Колонизация и ислямизация.– В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. С., 1998, с.65.

на висшия клир. Така например към края на XV и началото на XVI в.разпространение получава практиката духовни лица да се домогват до епископски катедри не по църковен път, а чрез месните кадии, които им издействали владишки берати директно от управлението „епископос калеми“. През 30-40-те години на XVI в. охридският архиепископ Прохор успява да се пребори с това явление, като издействал султански берат, по силата на който всички епископи получавали берати само чрез охридския синод и охридския кадия.[149]

Друго събитие, което смутило църковния живот на епархиите в Кюстендилски санджак, бил опитът на смедеревския владика Павел да възстанови Печката патриаршия и да ръкополага владици в подвластните на Охридската архиепископия диоцези. Известно е например, че Павел Смедеревски ръкополага владици на Кратово и Лесново (Пахомий Кратовски и Неофит Лесновски). Тези действия били осъдени от Архиепископията като неканонични, но въпреки това църковните диоцези в Кюстендилски санджак трайно започват да присъстват в споровете между двете църкви и в църковната политика на Печката патриаршия.[150] Когато последната била възстановена през 1557 г., под нейна църковна юрисдикция попадат епархиите Крупник, Кратово, Дупница и Радомир. Тогава именно се споменава и странната митрополия „Драгуш и държава“ в Кратовската каза. Това название ни отпраща към предосманската история на „Константиновата земя“. Митрополията вероятно възниква в земи, управлявани през 70-те години на XIV в. от деспот Йоан Драгаш, по-големия брат на Константин Драгаш.[151] Всички тези диоцези на Печката патриаршия не надживяват седемнадесетото столетие, като единствено Кюстендилската

---

[149]*Снегаров, Ив.*, История...,Т.II, с. 26-27.

[150]*Снегаров, Ив.*, История...,Т.II, с. 26-27; *Тодорова, О.*, Православната църква и българите, с. 68.

[151]*Тричковић, Р.*, Српска црква средином XVII века.– Глас САНУ, СССХХ, Од. ист. наука, књ. 2, 1980, с. 83-86; *Матанов, Хр.*, Югозападните български земи, с. 147.

митрополия остава под Печка юрисдикция до 1767 г.

Състоянието на енорийската мрежа в „Константиновата земя", както и навсякъде в българските земи под османска власт е онзи показател, който дава истинската представа за интензивността на християнския живот и за степента на влияние на православната църква върху християнските ѝ пасоми. Проучванията на О. Тодорова върху облика на християнските енории в българските земи, осъществени на основата на османски изворов материал показват убедително, че селските християнски общности много по-трудно са водели пълнокръвен християнски живот, главно поради липса на средства за издръжка на свещениците. Средно за българските земи броят на селата със свои свещеници не надхвърля 50 %. И обратно: градските общности са били по-плътно „наситени" с християнски свещенослужители. В градовете обаче се забелязва друго неблагоприятно за християнския живот обстоятелство: ако мюсюлманските махали там по принцип се групират около джамии и месчиди (т.е. те имат облик на завършени религиозно-териториални общности), то броят на християнските махали обикновено надвишава броя на християнските храмове. Казано по друг начин християнската градска махала в много по-малка степен от мюсюлманската съществува като компактна териториална и верска общност.[152] Това без съмнение се явява като резултат от ограниченията, които османските светски и духовни власти в духа на ханифитската традиция, са налагали за строежа на нови християнски храмове в чертите на града: ограничения, които не важали за селата и безлюдните местности. Неблагоприятно влияние върху християнския градски живот оказва и бурният понякога ръст на мюсюлманското градско население и плътното му обвързване с махленските джамии и месчиди. Общата картина не е особено радостна от гледна точка на нормалното функциониране на християнските църковни структури: в селските енории практически е нямало ограни-

---

[152] *Тодорова, О.*, Православната църква и българите, с.78-82.

чения за храмово строителство, а мюсюлманското население е в подчертано малцинство, но там липсват материални възможности за строителство и за издръжка на свещеници. В градовете пък, където материалното състояние на християнското население е по-добро, има ограничения за църковно строителство. Това пречи на християнската махала във всички случаи да се групира около православен храм и играе ролята на енория.

Публикуваният подробен регистър за Кюстендилски санджак от 1570 г. дава чудесни възможности за извличане на данни за броя на енорийските свещеници, на енорийските храмове и за съотношението между броя на свещениците и християнското население. Това съотношение до голяма степен е показателно за интензивността на църковния живот и за връзката на църквата с християните от санджака. В случая ще се задоволим с привличане на данни за някои от по-големите градове – центрове на нахии и кази: цялостната обработка на данните от регистъра би представлявало интерес за едно специално изследване.

В санджакския център Ълъджа (Кюстендил) е регистрирана една християнска махала с около 430 души християни и само един свещеник. При това махалата е наречена просто „махала на християните в Ълъджа“ и не носи името нито на енорийски свещеник, нито на храм.[153] В града един свещеник се е падал на 430 християни: съотношение, което е доста неблагоприятно, сравнено с усредненните данни за българските земи през XVI в. Всъщност този факт едва ли трябва да ни учудва предвид големия срив в броя на християнското население в Ълъджа през първото столетие на османската власт.

В град Дупница са регистрирани три християнски махали. И тук, както в Ълъджа, те не носят имената на свещеници или храмове. Регистраторът е отбелязал само един свещеник, който обгрижвал около 840-850 християни: съотношение още

---

[153]Турски документи...,T.V, кн. 1, с. 65.

[154]Пак там, с.362-363.

по-неблагоприятно от това в санджакския център.[154] Всъщност ие трябва да се забравя, че Дупница възниква като град от „типа Баркан" (според определението на М. Кийл): т.е. че това е нов град, несъществуващ в предосманската епоха, който оформя своя облик в условията на османската власт.

В град Радомир, където към времето на създаване на регистъра е имало две мюсюлмански махали, групирани около джамия и месчид, християните са описани без указания, че става въпрос за махала. Споменати са двама свещеници, които обгрижвали около 860 души християни.[155] Съотношението между християни и свещенослужители тук е същото, както в санджакския център Ълъджа.

Много по-различна е картината в град Кратово. От тридесетте християнски махали на града, 14 носят имената на енорийските си свещеници. Регистраторът е споменал поименно 18 свещеници и един калугер, при общ брой на християните около 1950 души.[156] Следователно тук един свещенослужител се е падал средно на около 100 души. При това около половината махали на Кратово имат облик на енории, т.е. представляват териториално-религиозни общности. Тази сравнително благоприятна за християнския живот картина съответства на ролята, която градът играе в тази епоха: той е ведущо книжовно средище, родно място на щедри ктитори и на един християнски новомъченик.

В град Щип християнските махали са 5, но нито една от тях не е наречена на името на енорийски свещеник или на храм. При християнско население от около 1440 души, свещениците са били седем, четирима от които са регистрирани в една махала.[157] Тук един свещеник се е падал на около 200 християни.

В град Струмица са отбелязани шест християнски махали, три от които носят имената на енорийските свещеници. Странното тук е, че ако в три от тях няма регистрирани све-

---

[155]Пак там, с. 555-557.

[156]Турски документи...,Т.V, кн. 2, с. 30-39.

[157]Пак там, с. 121-125.

щеници, в една („махала поп Калко“) са отбелязани 16 попа.[158] При християнско население от около 1170 души, един свещеник от Струмица е обгрижвал средно 70 души: показател, по който градът надминава и най-добре уредените градски и селски енории. Остава обаче съмнението, че подобна концентрация на свещенослужители може да отразява конюнктурна ситуация, свързана с движение на селско население (включително и селски свещеници) към града. За големия брой регистрирани православни свещеници в града могат да се търсят и други обяснения: например съществуването на прицърковно училище.

Далеч „по-подредена“ от християнска гледна точка е картината в град Мелник: център на единствената епархия в Кюстендилски санджак, подчинена през целия интересуващ ни период на Вселенската патриаршия. От 22 християнски махали в града, 21 са групирани около църкви и са назовани съответно „Св. Василий (Айо Васили), „Св. Димитър“ (Айо Димитри) и т.н. Спомената е и митрополитската църква „Св. Георги“. В махалите са регистрирани 25 свещеници, наречени „папа“ или „папас“.[159] Има всички основания да се предполага, че броят на действащите свещенослужители в града – център на митрополия – е бил по-голям от броя на регистрираните енорийски попове. В храмовете са служели и монаси от сравнително многобройните манастири в околността на града. Трудно е да си представим, че в махалата на митрополитската църква Св. Георги е нямало православен свещенослужител, щом такъв не е отбелязан от османския регистратор. Службата в нея се е водело лично от митрополита или

---

[158]Турски документи..., Т. V, кн. 3, с. 55-58. Регистрирането на толкова на брой свещеници „на куп“ не е уникално явление. Подобен случай има в Костур в описа от 1445 г.: 10 от общо 12-те свещеници са описани в костурската махала Папасан. Според *Тодорова, О.,* Православната църква и българите, с. 85 това може да е индикатор за съществуването на християнски храм в съответната махала. В описа на град Струмица , в махалата Хотино, е споменат „Мело, митрополит?“. Издателите не са сигурни в четенето, поради което се въздържаме от анализ на тази податка.

[159]Турски документи...,Т.V, кн. 4, с. 27-35.

от монаси от неговото обкръжение. И тъй при християнско население от около 3000 души, съотношението е било поймалко един свещеник на около 120 християни.

И накрая нахийският център Враня показва възможно най-неблагоприятна за християнското население картина: 130 християни – жители на града – са нямали свой свещеник, а може би и църква.[160] Този факт отразява мощното настъпление на мюсюлманския елемент в града, което започва в края на XV или в началото на XVI в.

Очерталата се картина е прекалено пъстра, за да позволи извличането на някакви обобщени данни. Очевидно състоянието на градската енорийска структура във всеки отделен случай зависи от съчетанието на различни фактори. От тях по-важни са наследената енорийска мрежа и традициите в отделните градове, както и степента на проникване на мюсюлманско население и на мюсюлмански институции в тях. В град като Мелник – стар митрополитски център – османската власт не нарушава съществено стройното териториално разпределение на енорийските структури и тяхната плътност. В Кратово се наблюдава паралелно развитие и съществуване на християнските и мюсюлманските религиозни структури, което съдържа в себе си някакъв скрит драматизъм и възможност за по-сериозни сблъсъци на религиозна почва. В санджакския център Ълъджа, в нахийските центрове Дупница, Враня, отчасти Щип, състоянието на християнския живот е незадоволително, въпреки че някои от тях (Ълъджа-Велбъжд-Кюстендил и Щип) са градове със стара християнска традиция. Наличието обаче на значителни групи мюсюлманско население и неговата добра организираност и групираност около махленски джамии и месчиди, ерозира наследените християнски структури. В нови градове като Дупница мюсюлманският фактор има силен изначален старт и поне в периода, който ни интересува, явно преобладава над християнския.

При общо взето не особено доброто състояние на

---

[160]Пак там, с. 182.

низовите християнски структури, особено значение в живота на християнското население от „Константиновата земя“ през XV – XVI в. започват да играят манастирите. Те в известен смисъл компенсират несъвършенствата на енорийската мрежа, а някои от тях през посочения период се превръщат в културно-религиозни средища с общобалканско и общобългарско значение. Благоприятен фактор за развитието на манастирския живот в Кюстендилски санджак в първия век на османската власт е мощната традиция, унаследена от доосманското средновековие, наличие на силно развити култове към местни светци и почитта към техните манастири, и разбира се обстоятелството, че в областта функционира най-мощния манастирски център в българското пространство : Рилският манастир. Специфичен благоприятен фактор за някои от манастирите в областта е било покровителството на Мара Бранкович, вдовица на султан Мурад II, мащеха на султан Мехмед II, която той много почитал, и дъщеря на сръбския деспот Георги Бранкович. Тя е живеела в Ежево (в областта на Сяр), поддържала с връзки с Рилския манастир, с манастира Св. Богородица край с. Матейче и с видните книжовници от епохата, а вероятно не е забравяла, че е родина на бившия владетел на областта Константин Драгаш.[161]

Известно е, че османската власт официално се е опитвала да защитава правата на големите манастирски центрове като Рилския манастир, поне по отношение на грубите посегателства срещу имотните им права. Въпреки това едно обстоятелство веднага бие на очи: ако се съди от османските описи на Кюстендилския санджак, нито един манастир в областта не запазва поземлените си комплекси във вида, в който те съществуват към края на XIV в. Рилският манастир запазва значителни имоти, но те се състоят от разпръснати ниви, лозя, овощия, воденици. Няма ги селата и селищата, които са принадлежали на манастира според Рилската грамота на цар Иван Шишман: през XVI в. всички те са вече

[161] За нея виж *Б. ук, Р.* , Царица Мара.– ИЦ, 25-26, 1979, с. 55-87.

тимарски села.[162] Ето и няколко примера в това отношение: Рилската грамота на цар Иван Шишман споменава като имоти на манастира селището Варвара, Кърчино селище, град Стоб, село Пъстра, село Селище, село Дренов дол, село Долене, село Градешница и др. В тимарските описи те се споменават, но не като манастирски имоти: селището Варвара е станало мезра Варвара в нахия Дупница, Кърчино селище е тимарско село в същата нахия, село Пъстра – също. Подобна е съдбата и на другите села. А град Стоб в османските описи фигурира като изцяло мюсюлманско село, част от което е султански хас. Една част от жителите му са кюрекчии и се грижат за поддържането на т.нар. „оризови канали“, а друга част са обикновена мюсюлманска рая в състава на зиамет.[163] Това не означава, че Рилският манастир изпада в бедствено положение, а че неговото материално състояние в условията на османската власт е несравнимо по-лошо от това предосманския период.

Особено тежък удар понасят имотите на Светогорските манастири в Кюстендилски санджак. Комплексът от села, принадлежащ на църквата Св. Богородица Архилевицка, дарена с всички тях на манастира Хилендар от Константин Драгаш през 1381 г., през XVI в. вече не съществува. Всичките манастирски села са включени в тимарската система и са описани в нахиите Кратово и Враня. Същото става и с поземления комплекс на Лесновския манастир, също дарен на Хилендар през 1381 г. Светогорският манастир Св. Пантелеймон губи селата си в Струмишко, Тиквешко и в областта на планината Беласица. Казано накратко, „операцията“ по превръщането на светогорските поземлени комплекси в тимарска собственост отстранява светогорските манастири от системата на земеползване в Кюстендилски санджак. Единствено в областта на Мелник някои светогорски манастири запазват

---

[162]Турски документи за историјата на македонскиот народ. Т. V, кн. 5, Скопје, 1995, с.355-357.

[163]Виж Турски документи...,Т. V, кн. 1, с. 155, 161-163, 358, 395-397, 425-426, 459-460; Т.V, кн. 4, с.112, 123-125.

своите метоси. В „манастирската“ част на описа от 1570 г. например е споменат манастира „Испилива“ (Спилиотиса?) в самия Мелник, който бил „от манастирите на Света гора“.[164]

Поради липса на запазени цялостни тимарски описи от XV в. не е възможно да се проследи подробно адаптирането на манастирите и на тяхната собственост към османската тимарска система. Не е ясно и защо някои манастири в описите от следващото столетие са включени в тимарската система, а други са описани отделно. Вероятно необходимостта от отделен „манастирски опис“ означава, че османските регистратори са различавали манастирите по техния статут: епархийските манастири са били включвани в състава на тимарите, а тези със ставропигиален статут или със статут на митрополитски манастири са били регистрирани отделно. Понякога османският регистратор е описвал даден манастир отделно под впечатление на неговото значение, брой на монасите, имотно състояние. В случая с известния манастир Св. Прохор Пчински се натъкваме на много специфична ситуация: част от имотите на манастира и част от манастирското братство веднъж са описани като „село-манастир Св. Отец“ в тимара на спахията Мехмед (нахия Враня), а другата част от имотите и частта от манастирското братство са включени в „манастирската част“ на регистъра, редом с Рилския манастир , Мелнишките манастири и др. [165]

В съкратения регистър на Кюстендилски санджак от 1519 г. са отбелязани 31 манастира с общо 44 монаха. От тях един манастир е включен в султанския хас, 5 – в зиамети, а останалите – в тимари. В отделните нахии картината е следната:

–В нахия Щип е отбелязан един манастир без монаси.

–В нахия Кочани – четири манастира с общо четирима монаси, концентрирани в един манастир.

–В нахия Ногерич – един манастир без монаси.

–В нахия Струмица – три манастира с общо 30 монаха.

---

[164]Турски документи...,Т. V, кн. 5, с. 395.

[165]Турски документи...,Т. V, кн. 4, с.325; Т.V, кн. 5, с.358-359.

Особеното тук е, че 30-те монаха принадлежат само към братството на манастира Св. Троица, който е описан в нахия Струмица, но с бележката ,че принадлежи към нахията Враня.

–В нахия Тиквеш и Морихово няма регистрирани манастири.

–В нахия Мелник и Петрич е отбелязан само един манастир.

–В нахия Ълъджа и Славище има четири манастира без монаси.

–В нахия Пиянец няма регистрирани манастири.

–В нахия Дупница е отбелязан един манастир без монаси.

–В нахия Радомир – също.

–В нахия Горно Краище има пет манастира и общо двама монаси.

–В нахия Враня са отбелязани четири манастира с общо 8 монаси.[166]

Прави впечатление, че в описа от 1519 г. няма и следа от манастири, чието съществуване е засвидетелствано в по-ранна епоха. Знае се например, че в областта на Младо Нагоричино е имало значителна концентрация на манастири, които днес са в развалини.[167] Очевидно запустението им ще трябва да се отнесе най-общо към XV в. В този смисъл показателен е фактът, че през 1455-1456 г. Владислав Граматик завършва първия си сборник в дома на Никола Спанчевич от с. Младо Нагоричино, а не в някои от околните манастири. Значи към средата на XV в. никой от тях вече не предлагал условия за живот и работа. Общото впечатление е, че манастирите, включени в тимарската система се намират, общо взето, в окаяно състояние. Повечето от тях нямат монашески братства, а някой са толкова зле материално, че не са давали никакви приходи на своя спахия.

Подробният регистър за Кюстендилски санджак от 1530-

---

[166] Данните са извлечени от целия текст на дефтера, като е спазено административното деление, в сила към 1519 г.

[167] *Велев, Ил.*, Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија. Скопје, 1990, с. 18 сл.

31 г. не съдържа точни данни за броя на манастирите поради факта, че османският регистратор е приравнявал манастирите с мезрите и е дал общия брой (манастири + мезри). Това означава, че от чисто финансова гледна точка малките епархийски манастири са били третирани като нискодоходни обекти, съпоставими с мезрите.

От своя страна регистърът от 1570 г. има в края си специална „манастирска част". Иначе в тимарските му части личи тенденция към увеличаване на броя на манастирите, включени в тимарската система. В сравнение с 1519 г., в 1570 г. броят на „тимарските" манастири нараства с около десет. Това би могло да означава, че в интервала от време между 1519-1570 г. са били основани около десетина малки манастира.

В „манастирската" част на описа от 1570 г. са описани отделно следните манастири:

–Манастирът „Св. Отец на планината Рила" (Рилски манастир) с 29 монаси и с имоти, състоящи се от ниви, ливади, лозя, воденици, градини, добитък и др. Поземлените имоти са разположени почти изцяло в нахията Дупница. От бележката на регистратора става ясно, че манастирът е освободен от основните държавни данъци, с изключение на данъка върху овцете и кошерите. Монасите са плащали обаче на местните спахии данъци, ако са наемали за обработване раетска земя.[168] Поради значителните данъчни облекчения, което е правело манастира безинтересен за хазната, регистраторът не е отбелязал общия приход от неговите имоти. В извлечение от дефтер, описващ имотите на манастира в 1526 г., публикуван от Д. Ихчиев, броят на рилските монаси е 21.[169] Следователно през XVI в. монашеското братство е било стабилно с лека тенденция към уголемяване.

–Манастирът „Св. Отец" във Вранянската каза (Св. Прохор Пшински"), с 26 монаси и с имоти, състоящи се от зеленчукови градини, овощни дървета, воденици, тепавици, ливади,

---

[168]Турски документи...,T.V, кн. 5, с. 355-357.

[169]*Ихчиев, Д.*, Турските документи..., с. 238-239.

копери, овце и само една нива. Регистраторът не е отбелязал нито общия приход на манастира, нито данъчните му задължения.[170] Тази „непълнота“ обаче важи само за онази част от манастирския комплекс, която е описана отделно и е нямала „тимариотски“ статут. Що се отнася до онази част от манастирските владения, която е включена в същинския тимарски опис, то изчисленията на А. Стояновски разкриват в пълния смисъл на думата един впечатляващ икономически потенциал. Манастирското стопанство е произвеждало около 30 000 кг пшеница, още толкова килограма „смесено жито“ (различни зърнени култури), 1500 кг леща, 750 кг бакла, 1500 кг орехи, между 7 и 8000 литра вино и около 40 кошници с пчелни пити мед.. В тези сметки не влизат приходите от животновъдство, воденици и др.[171] Манастирът е плащал на своите двама спахии годишно 1692 акчета.

–Манастирът „Карадонлу, с друго има Богородица“. Става въпрос за известния манастир „Св. Богородица“ край село Матейче, наричан още „Св. Богородица Черногорска“. В него имало двадесет монаха. Имотите му се състояли от трапезария, кухня, странноприемница, винарска изба, работилница за мастило (мурекеб-хане), ниви, лозя и градини. Манастирът е спадал към зиамета на Хъзър, кятиб в султанския двор, а годишният приход от него е възлизал на немалката за манастир сума от 1000 акчета.[172] Тази сума указва на обстоятелството, че икономическият потенциал на „Св. Богородица Черногорска“ към момента на съставянето на регистъра е бил с около една трета по-малък от този на манастира „Св. Прохор Пшински“..

–Манастирът Св. Отец („Св. Яким Осоговски“) с 15 монаси и с имоти, състоящи се от сгради (странноприемница, винарска изба, фурна, хамбар), овощия, ливади, ниви, градини,

---

[170]Турски документи..., Т. V, кн. 5, с. 358-359.

[171]*Стојановски, А.*. Два прилога за минатото на пределот Пчиња.– ГИНИ, Т. XXII, кн. 3, 1983, с. 136-139 (Македонија во турското средновековие, с.329-330).

[172]Турски документи...,Т.V, кн. 5, с. 361.

кошери. Годишният приход от имотите е възлизал на 600 акчета, т.е. около една трета от тези на манастира Св. Прохор Пшински. Тези цифри показват относителния икономически потенциал на Осоговския манастир. Не е отбелязано обаче дали манастирът принадлежи към зиамет, тимар или има някакъв особен статут.[173]

В нахията Дупница и в казата Враня са отбелязани но едно малко манастирче, като само в едното от тях има двама монаси. Османският регистратор се е заинтересувал от тях вероятно поради това, че в миналото те са изпълнявали доганджийска служба, от която впоследствие били освободени. Прави впечатление, че единият манастир („Пречиста“) е разполагал с немалко имоти, състоящи се от ниви, лозя, градини, гори, пчелини и добитък.[174]

Десет манастира са описани в Мелник и в околностите на града. От тях три принадлежат на мелнишкия митрополит Яков, един е метох на някой от светогорските манастири (Ватопед ?), а останалите се държат от калугери или свещеници. Те притежават собственост от лозя, овощия, сгради, винарски изби, дюкяни, ниви, кошери и др. Повечето от тях плащат юшур. В тези манастири живеят общо единадесет калугери, а самият мелнишки митрополит Яков пребивава в митрополитския манастир Св. Никола.

Като цяло в описаните манастири живеят 103 монаси.

От „манастирската“ част на описа от 1570 г. няколко неща правят особено впечатление. Първо, очевидна е голямата концентрация на манастири в Мелник и Мелнишко. Несъмнено това отразява предосманска традиция, но говори и за интензивен християнски живот, който контрастира с не особено радостната за християните картина в останалите нахийски центрове на Кюстендилски санджак. Като имаме предвид, че Мелник е център на митрополия, подчинена през цялото време на Вселенската патриаршия, изводът се налага сам: тази авторитетна църковна институция явно е имала далеч по

---

[173]Пак там, с. 361-362.

[174]Пак там, с. 357-358.

големи възможности за защита на своите поместни структури от обявената за „привилегирована“ Охридска архиепископия. В Мелнишката епархия манастирите (градски и извънградски) не само са допълвали енорийската структура, но са създавали реални възможности за интензивен християнски живот. Принадлежността ѝ обаче към гръкоезичен църковен център не ѝ позволява да се включи пълноценно в литературния процес, който се развива в другите славяноезични културни центрове на „Константиновата земя“.

Големите манастири в останалите нахии на Кюстендилски санджак са по-малко на брой, но разполагат със значителни имоти. Можем само да си представим колко по-богати са били те в предосманската епоха!

Изнесените данни категорично показват, че не малките епархийски манастирчета, а големите манастири, известни още от доосманската епоха, са давали облика на манастирския живот и са съхранявали християнско-монашеската традиция. Романтичната представа, според която закътаното малко манастирче е истинският пазител на християнския живот се оказва несъстоятелна. Подобни манастирски центрове по-скоро са символизирали християнско присъствие, но са нямали нито човешки, нито материалния потенциал за нещо повече от това.

Всъщност данните от османските описи категорично потвърждават онова, което е известно от християнските извори: запазването и развитието на християнската традиция в областта се свързва с функционирането на Рилския манастир, с манастира Св. Богородица край с. Матейче, с манастирите Св. Яким Осоговски (Сарандапорски) и Св. Прохор Пшински[175], както и с някои градски центрове, първо място между които принадлежи на Кратово. При това не става въпрос само за книжовни и религиозни центрове с локално значение, а за

---

[175]За манастирите в диоцеза на Охридската архиепископия виж прегледа у Снегаров, Ив., История...,Т.II, с. 422 сл.. Общ преглед на манастирите в Македония у *Велев, Ил.*, Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија, passim.

такива, които през XV-XVI в. съхраняват и доразвиват традициите на Търновската книжовна школа. Очевидно те изпълняват функциите си на общобългарски духовни огнища не само поради традициите, наследени от предишната епоха, но и поради благоприятните условия за съществуването им в границите на Кюстендилски санджак.

Рилският манастир, който може би е бил в границите на княжеството на Драгаши в последните десет години от неговото съществуване, търпи значителни щети във времето на османското нашествие, но се съвзема сравнително бързо. Още веднага след Анкарската битка той дава знак за своето съществуване: монасите намират султан Сюлейман в лагера му край Пловдив и издействат от него ферман за защита на имотите си. В манастира са живеели будни и добре ориентирани в ситуацията монаси, които са знаели какво, кога и от кого да искат защита. Според Владислав Граматик и Димитър Кантакузин в първите десетилетия на XV в. продължава времето на „запустението“ на манастира, докато с неговото възстановяване не се заемат синовете на крунишкия епископ Яков – Йоасаф, Давид и Теофан.[176] Те били родени в Кюстендилското село Граница (или Сънър, както то е отбелязано от османския регистратор). И според двата използвани описа (от 1519 и от 1570 г.) селото е чисто християнско и се състои от около 45 ханета.[177] Тримата братя започват възобновяването на манастира в началото на управлението на султан Мехмед II и това обяснява до голяма степен хвалебствените думи, които отправят към този султан Владислав Граматик и Димитър Кантакузин. През 1469 г. манастирът става център на най-грандиозната демонстрация на християнско чувство в българските земи, по време на пренасянето на мощите на Св. Йоан Рилски от Търново в манастира.[178] Пренасянето на

---

[176]За историята на манастира виж *Дуйчев, Ив.,* Рилският светец и неговата обител. София, 1990 (фототипно издание), с. 262 сл.

[177]BBA, TD 74, с. 89; Турски документи....Т. V, кн. 1, с. 106-107.

[178]*Иванов, Й.,* Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски превод и бележки. С., 1935, с.72-79.

моците съвпада по време с повторното възмогване на манастира и дава допълнителен моцен тласък на превръщането му в общобългарски религиозен и книжовен център. Той става средоточие на събиране на търновски ръкописи. С манастира са свързани такива видни книжовници като Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, монасите Мардарий, Пахомий, Давид и други вещи преписвачи.[179] Монасите са се радвали на закрилата на Мара Бранкович и изглежда чрез нея са поддържали и доразвивали връзките си със Света гора. Рилската обител става не само изключително важен духовен и книжовен център, но и свързващото звено между книжовниците и книжовните центрове в „Константиновата земя“ и Софийската книжовна школа.[180]

Към 1408-1409 г. като книжовно средище заявява своето присъствие манастирът „Св. Богородица“ край с. Матейче. Тогава там неизвестен по име книжовник по поръка на Евдокия Балшич (племенница на Константин Драгаш) започва да превежда от гръцки на славянски език „Диалозите“ на св. Григорий. Манастирът става всепризнато книжовно средище във времето, когато там се установява Владислав Граматик и създава прочутите си сборници. В манастира е работил и живял доместикът Исай, до когото Димитър Кантакузин пише специално послание. Той също е бил писател и книжовник, работещ по поръчка.[181] Очевидно манастирът Св. Богородица край с. Матейче е притежавал богата библиотека, без която книжовната дейност на Владислав Граматик, на доместика Исай и на други книжовници в него не би била възможна. Ретроспективно става ясно, че манастирът е бил важно религиозно и литературно средище още от средата на XIV в.

През XV-XVI в. продължават своето съществуване ма-

---

[179]За съдържанието на манастирската ръкописна сбирка виж. *Райков, Б., Кодов, Хр., Христова, Б.*, Славянски ръкописи в Рилския манастир. С., 1986, с. 14 сл.

[180]*Райчинов, С.*, Софийският книжовен център и Рилският манастир през XVI век.– Старобългарска литература, 11, 1982, с. 67-79.

[181]*Димитър Кантакузин*, Събрани съчинения. С., 1989, с.143-144.

настирите „Св. Прохор Пчински", „Св. Яким Осоговски" (Сарандапорски) и „Св. Гаврил Лесновски". С тях е свързано поддържането на култа към светците – следовници и ученици на Св. Йоан Рилски. В тях са живеели активни монашески братства, способни да провокират дарителската ревност на мести християни и дори на извънбалкански християнски държави (Дубровник, Русия).[182] Манастири от подобен тип са били публични институции, центрове преди всичко на християнско поклонничество, а в отделни случай са функционирали и като книжовни средища. Така например в манастира Св. Яким Осоговски към края на XV в. е била създадена т.н. „Сарандапорска летопис" – един от малкото примери за кратка манастирска хроника в българската литература от петнадесетото столетие. Пак там през същото столетие е било преписано житието на светеца-патрон, спадащо към типа на „народните жития". Към 1515 г. йеромонах Филимон преписва в Лесновския манастир църковни книги. Във всички тези манастири изглежда са функционирали манастирски училища, които не само са били огнища на християнска грамотност, но са създавали слой от образовани монаси, способни да преписват ръкописи и да създават, макар и в крайно ограничен обем – оригинални литературни произведения. Тези християнски религиозни и просветно-културни средища са били единствената „действена" конкуренция на мюсюлманските училища и религиозни институции в големите градове на Кюстендилски санджак. Очевидно гръбнакът на християнския живот в областта са били старите предосмански манастирски центрове, тъй като строежът на нови манастири през интересуващата ни епоха е било крайно ограничено. Известно раздвижване в този смисъл настъпва към края на XV в., свързано вероятно с оживлението в християнското самосъзнание във връзка с пренасянето на мощите на Св. Йоан Рилски от Търново в рилския манастир. Тогава (1487 – 1488 г.) е бил построен Бобошевският манастир „Св. Димитър", чиято живописе представ-

[182] *Иванов, Й.* БСМ, с. 137, 147,160-164.

лява един от последните отзвуци на Охридската живописна школа от XV в.[183] По това време отново е бил зографисан храма на манастира „Св. Прохор Пчински", както и църквата „Св. Троица" в с. Долно Трогирци, Щипско.

От градските центрове на Кюстендилски санджак безспорен „лидер" в областта на християнската книжовност, ктиторството и християнското самосъзнание е Кратово. Тъкмо през XV-XVI в. градът се издига като един от водещите книжовни центрове на българските земи, специализиран в областта на калиграфията и изработването на славянски ръкописи по поръчка. Ръкописи, работени от видни кратовски калиграфи се откриват в Рилския манастир, Света гора, София, Враца и др. Заможни жители на Кратово са най-активните дарители и ктитори на църкви и манастири.[184] Особеното тук е паралелното развитие на християнската духовност, образованост и книжовност от една страна, и значителният ръст на мюсюлманското население и мюсюлманските религиозни институции – от друга. Изворите от османски и християнски произход говорят или загатват за напрежение в отношенията мюсюлмани-християни от града. В периода между 1519 и 1570 г. християнското население в него намалява от 982 на 354 домакинства, докато в същото време мюсюлманските домакинства нарастват от 155 на 293.[185] През 1570 г. от 293 глави на мюсюлмански домакинства 65 (22%) са „синове на Абдуллах", т.е. помюсюлманчени християни. В същото време кратовските християни и особено кратовските князе Никола Бойчик, Никола Пеник и брат му Димитър развиват изключително активна ктиторска дейност. Княз Никола Бойчик дава средства за покриване на манастирската църква в манастира Св. Гавриил Лесновски с оловни плочи. Княз

---

[183] *Суботић, Г.* Охридска сликарска школа XV века. Београд, 1980, с. 134-141.

[184] За Кратово като книжовно средище виж. *Неткапова, Л.*, Старобългарска литература (IX-XVIII в.). С., 1992, с.482-485. Виж още *Райков, Б.*, Два ръкописа на Йоан Кратовски в Зографския манастир.- В:Хилендарски сборник, VI. Београд, 1986, с.297-307

[185] Данните са извлечени от BBA, TD 74, с.2 и от Турски документи..., T.V., кн. 2, с. 27-30.

Никола Пепик обновява манастирските порти, строи нови килии и помещения за гости, изгражда каменна църква, докарва течаща вода. Пак той подарява на манастирската църква нов купел от скъп чуждоземен мрамор. Отделно от това кратовският княз дарява на манастирският метох в Злетово две лозя, а в метоха Шчебин построява нова църква, посветена на Св. Георги. В с. Лязово, Щипско е създаден нов метох от имоти, закупени от местни „агаряни" със средствата на княз Пепик. И накрая пак от него манастирът получава ежегодна субсидия от 360 акчета от прихода на дюкяните му в Кратово.[186] Кратовският княз Димитър към средата на XVI в. подпомага манастира Слепче край Битоля и поддържа връзки със Светогорските манастири.[187]

Изводът от изнесените факти се налага сам. Поне част от богатите граждани на Кратово са държали за християнската си вяра и са подкрепяли християнските институции в зависимост от възможностите си. Голяма част от средното гражданство обаче е било подложено на верски натиск и в 1570 г. около една пета от тях са попълнили мюсюлманската градска общност. Съвсем разбираемо става защо младият златар Георги в началото на XVI в. е трябвало да бяга от града, за да се спаси от помюсюлманчване и да стане новомъченик за вярата в София.[188] Кратовските книжовници са били съпричастни към съдбата на подобни мъченици: през 1564 г. кратовският калиграф поп Лазар преписва житието на Св. Никола Софийски. Разбира се, не всички християни са имали твърдостта на новомъчениците. В противен случай пито в Кратово щеше да има толкова „синове на Абдуллах", нито църковният събор в Охрид през 1529 г. щеше да споменава за толкова много отстъпления от християнската вяра в диоцеза на Охридската архиепископия.

Ктиторска активност са проявявали и обикновени хрис-

---

[186] *Иванов, Й.* БСМ, с.160, 164.

[187] Пак там, с. 484-487.

[188] Св. Георги Нови Софийски, роден в Кратово, е живеел вероятно в християнската махала на златарите (зеркеран), спомената в описа от 1570 г. (Турски документи..., Т. V, кн. 2, с. 36).

тияни от „Константиновата земя“. Някой си Радослав, жител на Кратово или на някое от околните села през 1429 г. дарява на църквата Св. Никола в едноименното село в Овче поле камбана, която по-късно турците използвали за озвучаване на часовниковата кула в Скопие, а през XIX в. – на часовниковата кула в Кюстендил. Тя правела впечатление със своя звън, който поне за кратко след 1429 г. кънтял в Овче поле или на друго място в „Константиновата земя“ за слава на Христовата вяра.[189] Жители на села от областта на Враня, Прешево и Желигово са дарявали манастира Вунеш в Скопска Черна гора. Пример за „дребно“ дарителство дават Рада Ковачица, жители на с. Кучевиче и някоя си Калина, които даряват на Вунешкия манастир общо 160 акчета. Ктитор на новата зография на манастира Св. Прохор Пшински бил Марин, син на поп Радон от Кратово. На същия манастир някой си Петър дарил нов мраморен купел. Крупнишкият епископ Яков II пък е бил ктитор на метоха Орлица (Рилски манастир), зографисан в 1491 г. с негови средства.[190] Ако се съди от „Рилската повест“ на Владислав Граматик, важен дарител за Рилската обител бил ктиторът Георги, неизвестен от други извори.[191] А жителят на с. Младо Нагоричино Никола Спанчевич през 1455-1456 г. подслонява и осигурява условия на Владислав Граматик, който тъкмо в дома му завършва първия от прочутите си сборници.[192] В някои от приведените примери става въпрос за жертване на дребни суми, които обаче са напълно съизмерими с дребните вакъфски приходи, които мюсюлмани от Кюстендилски санджак насочвали за поддръжка на зависта и други мюсюлмански институции.

Въпреки това християнската общност от Кюстендилски

---

[189] *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 166-167; Снегаров, Ив., История..., Т. II, с. 269-270.

[190] *Иванов, Й.*, БСМ, с.130-132; 137;205-206.

[191] *Иванов, Й.* Старобългарски разкази, с.73.

[192] *Данчев, Г.*, Владислав Граматик: книжовник и писател. С., 1969, с. 21.

санджак, дори и християните, които са живеели в близост до големи християнски центрове, не са били в пълна степен пощадени от проникването на исляма. Той се разпространява дори в село Младо Нагоричино, известно с многобройните си средновековни църкви и манастири в околността, и с жители като Никола Спанчевич. Към 1570 г. османският регистратор е отбелязал наличие на мюсюлмански домакинства в селото (7 на брой, при обща численост на християните 264 домакинства). Ислямът прониква и в с. Матейче, въпреки близостта на манастира „Св. Богородица."[193] Тези примери идват да покажат колко трудно и непосилно е било отстояването на християнската вяра при далеч по-благоприятните условия за разпространение на исляма в Кюстендилски санджак. В края на краищата епохата си казва думата. Въпреки усилията на книжовници, калиграфи и духовници за съхраняване на традицията, българската книжовна продукция изпитва известно влияние от ислямските модели. Влиянието се чувства най-силно при украсата на ръкописите, където проникват ислямски мотиви.[194]

Известно е, че земите в Северна Македония през XV в. стават център на литературния живот в българските земи и че там работят книжовници, чийто продукция има не само българско, но и общобалканско значение. В областта книжовниците намират не само сравнително благоприятни условия за работа, но и манастири със съхранени книжовни сбирки. Това е било от особено значение предвид обстоятелството, че през петнадесетото столетие като основни литературни форми в българската литература се налагат сборниците.[195] В Младо Нагоричино и в манастира Св. Богородица край с. Матейче Владислав Граматик създава прочутите си сборни-

---

[193] Турски документи..., T.V., кн. 2, с. 463-465, 472-475.

[194] *Джурова, А.*, 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1989, с. 58-59.

[195] *Христова, Б.*, Българската книжнина и литература през XV в.– В:Българският петнадесети век, с. 117-123; *Милтенова, А.*, Историческите събития през XV в. и съставът на балканските кирилски ръкописи. Пак там, с. 137-143.

ци. Някъде в Северна Македония живее и твори Димитър Кантакузин. Свързването на двамата „елитни“ писатели с „Константиновата земя“ ни дава уникалната възможност да проследим настроенията на тънкия слой високо образовани християни от областта, да видим как те са се опитвали да съхраняват християнската вяра, какво е било отношението им към османската власт и дали това отношение е повлияно от общохристиянски или локални фактори.

В творчеството на Владислав Граматик и на Димитър Кантакузин като че ли доминира антикатолическата насоченост. В сборниците на Владислав най-силно застъпени са произведенията с полемичен антикатолически дух. Всъщност съответният цикъл на сборника му от 1469 г. (т.н. „Загребски сборник“) представлява най-обемистата и добре комплектована антикатолическа литературна антология в старата славянска книжнина.[196] Много по-лаконично, но достатъчно ясно антикатолическата тема е застъпена и у Димитър Кантакузин, който не пропуска да заклейми „латиномъдърствуващите“.[197] Съвършено несъстоятелно е антикатолическата полемика в съчиненията на тези двама писатели да се свърза с проникването на католицизма в Македония през XV в. Поскоро и двамата писатели и особено Владислав Граматик отразяват една тенденция, обща за православната литература по време и след Фераро-Флорентинската уния. Тази тенденция се засилва и става доминираща след краха на антиосманските кръстоносни походи от 1443/1444 г. и особено след като начело на Вселенската патриаршия в Константинопол застава видният антиунионист Генадий Схоларий. Очевидно Владислав Граматик, Димитър Кантакузин и други книжовници от „Константиновата земя“ са вървели в крак с настроенията в средите на балканските православни книжовници, а техните антикатолически помисли са съвпадали с официалната политика и на Охридската архиепископия.

От друга страна в съчиненията и на двамата писатели

---

[196] *Данчев, Г.*, Владислав Граматик, с. 54-58.

[197] *Димитър Кантакузин*, Събрани съчинения, с.150.

липсва пряката антиислямска полемика. Дори и в най-патриотичното произведение на Владислав Граматик – „Рилска повест“ – се натъкваме на завоалирано, а не пряко заклеймяване на исляма и на неговите последователи. Владислав Граматик е предпочитал да укрепва християнския дух на своите читатели непряко. Това става, например, чрез особеното предпочитание към жития на мъченици за християнската вяра, чрез настойчивото включване в сборниците на житията на славянските първоучители Св. Св.Кирил и Методи, чрез голямото внимание към произведенията на Св. Йоан Златоуст и на Св. патриарх Евтимий. Алюзията, разбира се, е била предназначена само за образовани хора, каквито всъщност са били и читателите на обемистите му сборници.[198] Иначе и двамата изявени книжовници предпочитат да проявяват лоялно отношение към османските власти и към султаните. В приписките на Владислав Граматик султан Мехмед II редовно се споменава като „велик и самодържавен мюсюлмански цар“. Още по-краен е Димитър Кантакузин. За него султан Мехмед II не само е „велик и самодържавен“. Той се отличавал с остър ум и с воинни подвизи, бил украсен с разум, организирал велика и славна армия, разширил царството си, превзел Константинопол и други градове и т.н. В годините на този султан, според Кантакузин, имало всякаква свобода за иноците.[199] И Владислав Граматик, и Димитър Кантакузин пресъздават времето на османската власт по сходен начин: в началото има разрушение и запустение и едва във времето на султан Мехмед II настъпва спокойствие и свобода за монасите. Очевидно тук става въпрос не за принадлежност към проосманската литературна тенденция, чийто най-виден представител е гъркът Критовул от Имброс, а за настроения, които са били специфични за областта, където двамата са живели и работили. Не трябва да се забравя, че възобновяването на Рилската обител започва тъкмо при управлението

[198] *Данчев, Г.*, Владислав Граматик, с. 44-54, 63-65, 66-75.

[199] *Димитър Кантакузин*, Събрани съчинения, с. 38.

на султан Мехмед II, че той но настояване на Мара Бранкович издава документ, чрез който мощите на Св. Йоан Рилски са пренесени от Търново в Рилския манастир, че нито той, нито османските власти пречат на изблика на християнски чувства по повод пренасянето на мощите, че този султан пребивава известно време в манастира Св. Яким Осоговски и т.н. В съзнанието на двамата писатели, а и на кръга хора около тях, които са били наясно с политиката на султана-завоевател, това са били действия, които са заслужавали похвала. Нищо не е пречело на тези изявени книжовници да проявяват антиосманските и антиислямските си настроения по отношение на времето преди Мехмед II. Тогава, според тях е имало страдание, разоряване на божествени храмове и запустение на манастирски обители.[200]

Далеч по-малка е информацията за разпространението на низовата християнска книжнина с историко-апокалиптичен характер. С патриотичните си настроения, със спомена за българските средновековни владетели, с неприязненото си отношение към „измаилтяните“ и „нечистите народи“, този тип литература е бил в състояние да поддържа живо християнското и народностно чувство във от тесния слит на хората, запознати с елитните литературни произведения. Известно е, че по повод очаквания край на света в 7000 г. от Сътворението (1492 г. от р. Хр.) този тип литература бележи голям подем, който на българска почва се проявява в засилено преписване и разпространение на произведения с историко-апокалиптичен характер от XI-XIII в.[201] Поради недостатъчната информация за циркулацията и ползването на подобни преписи от XV-XVI в. и поради налагането на ресавския правопис в западните български земи, което прави атрибуцията на ръкописите изключително трудна, на този етап разпространението им в „Константиновата земя“ не е напълно изяснено.

---

[200] Пак там, с. 311.

[201] *Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А.,* Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996, passim.

Не е излишно да се припомни обаче, че създаването на съчинения от подобен тип през XI-XIII в. е било концентрирано именно в тази област. А тяхното съдържание е било такова, че в много голяма степен е било актуално за обстановката по време и след налагането на османската власт в бившето княжество на Драгаши.

Отношенията християнство-ислям в „Константиновата земя", схващани като сблъсък на религии, на различни традиции и институции, и др., се развиват без значително влияние на „външни" фактори. Под „външни" фактори се има предвид влиянието на двубоя между Османската империя и християнския свят, чийто перипетии пряко засягат граничните територии между двата огромни религиозно-политически структури. Интересуващата ни област не е била гранична, не е била засегната пряко от развитието на двубоя, поради което въпросните отношения изпитват влияние повече от състоянието на „външни" фактори: общото състояние на империята, общите тенденции в политиката на един или друг султан, състоянието на християнската църква, развитието на християнски книжовни и религиозни средища и други подобни. Особено е и това, че тази област в много по-голяма степен отколкото други български области през XV в. се превръща в средоточие на българския книжовен живот през петнадесетото столетие и книжовниците творили тук имат изключителни заслуги за запазване на традициите на Търновската книжовна школа. Благоприятен за християните фактор е наличието на изявени манастирски обители, съхранили традиции, книжнина и живо християнско чувство. В светлината на тези факти става ясно защо до края на XV и началото на XVI в., въпреки проникването на мюсюлманско население, въпреки ислямизацията, която е особено масова в големите градове, въпреки строителството на джамии, месчиди, имарети, завиета и др., въпреки усиленото акумулиране на средства за поддържане и строеж на ислямски религиозни институции, за сериозен пробив на исляма не може да се говори. Фактите в това отношение са достатъчно красноречиви. От 1465-те села, отбелязани в описа от 1519 г. само

20 са чисто мюсюлмански, при това повечето от половината от тях са в областта на Дупница и Овче поле и са възникнали в резултат на проникването и усядането на юрушко население. По-различна е картината в градовете, но дори и там не може като цяло да се говори за сериозно преобладаване на мюсюлманския елемент. Данните от описа от 1519 г. показват, че в нахийските центрове[202] са живеели 3466 пълни християнски домакинства, срещу 1071 пълни мюсюлмански домакинства. Включването на неженените християни и вдовиците само увеличава съотношението в полза на християнския елемент. С други думи дори и при усилената „османизация“ на градските центрове, към началото на XVI в. мюсюлманското население в тях съставлява по-малко от една трета от градското християнско население. От всички градове само в санджакския център Ълъджа мюсюлманите надвишават значително гражданите-християни. Освен всички други фактори християнското население в Кюстендилски санджак запазва числения си превес благодарение на това, че по време на нашествието княжеството на Драгаши е представлявало една от най-гъсто населените български етнически области.

[202] Имат се предвид Кратово, Мелник, Струмица, Щип, Петрич, Ълъджа, Дойран, Дупница, Враня, Радомир и Ногерич.

Глава Втора

КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК ПРЕЗ XV-XVI ВЕК

1. Възникване, административно деление и граници

Трансформирането на княжеството на Драгаши в османска военно-административна единица, наречена Кюстендилски санджак е толкова очевидно, че се приема без никакво съмнение в съществуващата литература. Очевидно е териториалното припокриване на княжеството и санджака, както и възприемането на название, пряко свързано с доосманската епоха: практика, широко разпространена и добре документирана за всички османски балкански територии през XV и XVI в.[1] В литературата сравнително добре е очертана вътрешно-санджакската административна структура и нейната динамика чрез данни от османските описи от XVI в. Поради недостатъчната изворова база за предишното столетие обаче, много основни проблеми от ранната административна история на санджака са засегнати бегло или посредством повтаряци се словесни клишета. Този факт всъщност отразява недостатъчната ни информираност за самите процеси на прерастване на княжеството в санджак. Достъпният материал за петнадесетото столетие всъщност поставя въпроси и оспорва достоверността на някои битуващи твърдения, но за съжаления предлага ограничени възможности за създаване на стройна и пълна представа за ранното развитие на Кюстендилски санджак. Така ще бъде до момен-

---

[1] *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 149 сл.; *Шабановић, Х.*, Управна подјела југословенски земаља под турском владавином до Карловачког мира 1699 г.. – Год. друштва историчара Босне и Херцеговине. Т.IV, 1952, с. 171-204; *Стојановски, А.*, Административно-територијална поделба на Македонија под османлиската власт до крајот на XVII в. – ГИНИ, Т.XVII, кн. 2, 1973, с. 129-145 (Македонија во турското средновековие, с.35-55); *Зиројевић, О.*, Турско војно уређење у Србији (1459-1683). Београд, 1974, с. 89 сл; *Kiel, M.*, Kystendil. – In: The Encyclopaedia of Islam, Vol. V, 1986, p. 534-535.

та на откриване и включване в научен оборот на описи или фрагменти от описи от първите десетилетия на османската власт в Източна и Североизточна Македония.[2]

Обикновено се твърди, че османците създават Кюстендилския санджак веднага след завладяването на княжеството на Драгаши в 1395 г. Доказателство за това се търси в аналогията с други области и в някои очевидни елементи на континуитет между предосманския и ранноосманския статут на областта. Ал. Стояновски например привежда като аргументи в полза на „светкавичното" прерастване на княжеството в санджак следните факти: съвпадение на териториите, запазване на политико-административния център Велбъжд, възприемане на название, в основата на което стои името на Константин Драгаш.[3] Като възприемаме общия смисъл на някои от тези доказателства, смятаме за възможно да ги конкретизираме, да ги обогатим или частично да ги оспорим.

Няма съмнение, че територията на Кюстендилския санджак отразява точно територията на княжеството на Драгаши към лятото на 1395 г. В този случай османската администрация игнорира териториалните размествания, настъпили в „Константиновата земя" след 1402 г. Така например никъде османската административна номенклатура не е съхранила следи от княжеството на кесар Углеша във Враня и Прешево. Този факт е в известно противоречие с практиката от началото на XV в.: тогава територии, подобни на неговата, са били оформяни като отделни нахии с названия, съдържащи имената на властели, сдобили се със самостоятелност след Анкарската битка. Случаят с нахията „Богдан" в санджака Паша е един от многобройните примери в това отношение.[4]

---

[2] Би трябвало да се очаква, че „Константиновата земя" е описана от османците поне през 40-те години на XV в. и при управлението на султан Мехмед II. От тогава са първите османски описи на територии в Македония, спадащи към санджака Паша.

[3] *Стојановски, А.*, Административно-територијална поделба...,с. 46-47.

[4] Богдан е бил владетел на земи северозападно от Солун по същото време, в което и кесар Углеша формира своето княжество във Враня и Прешево. Виж *Матанов, Хр.*, Югозападните български земи, с. 145 сл.

Това би могло да означава само едно. Представата за териториалната цялост на „Константиновата земя“ е била много силна и тя е била формирана преди разместванията от периода 1402-1413 г. Такава представа не съществува за земите в Солунско или по течението на р. Вардар, където възникват нахии или вилаети, повлияни от ситуацията след Анкарската битка. Дали „Константиновата земя“ веднага след 1402 г. е била истински санджак е друг въпрос. Важното е, че това е област, в която се натъкваме на много силен териториален континуитет между предосманската и ранноосманската епоха. Това обстоятелство пък ни показва, че княжеството на Драгаши, за разлика от някои други владения в Македония и на Балканите е било териториално компактно и превръщането му в санджак е сравнително гладък и безпроблемен процес. „Константиновата земя“, такава, каквато е в края на XIV в., в началото на следващото столетие вече е „Лива-и Кюстендил“.

Твърдението, че континуитет съществува по отношение на „столицата“ на княжеството и административния център на Кюстендилски санджак (и в двата случая това е Велбъжд -Ълъджа -Кюстендил) почива на една много силна инерция, поставена още от Й. Иванов. Континуитет има по отношение на основните градски и вероятно административни центрове, но досега той се е търсил в неправилна посока. Какво всъщност показват ранните описи на Кюстендилския санджак?

Както бе вече изтъкнато при управлението на султан Мурад II османската власт обръща особено внимание не на град Велбъжд, а на градовете Щип, Струмица и Кратово: там са построени първите петъчни джамии, носещи названията „джамии на Мурад Хан“.[5] Нека припомним, че Струмица е градът, където са били издадени повечето от грамотите на Драгаши. С други думи ако става дума за континуитет, то османците са заварили ситуация, при която най-важните ад-

[5] BBA, TD 167, c. 198, 200-201, 205-206.

министративни центрове в княжеството на Драгаши са били градовете Струмица, Кратово и Щип. В тях османската власт изгражда първите значителни културни сгради. Към тях се насочва основния поток на ранните турски колонисти и в тях живеят най-многобройни представители на османската администрация. В османските описи от XV и XVI в. град Велбъжд фигурира с официалното име „Ълъджа“ (минерална баня). Доколкото ми е известно комбинираното название „Ълъджа-и Кюстендил“ се среща за пръв път в джизие-регистъра от 1490-91 г.[6] и после в опис на ромското население на Балканския полуостров от 1523 г.[7] Вероятният мотив за въвеждането на подобно название е бил градът да се отграничи от няколкото населени места в санджака със същото название, някои от които са имали население почти двойно надвишаващо това в стария Велбъжд и в новата Ълъджа.[8] Ако „подреждането“ на материала в османските описи е някакво свидетелство за административна значимост на градовете – центрове на кази, вилаети и нахии, то картината, която те разкриват е следната:

В регистъра на доганджиите от Румелия, съставен в 1479-80 г. нахиите в санджака Кюстендил са подредени така: Щип, Струмица, Ълъджа, Враня и Радомир.[9] Джизие-регистърът от 1490-91 г. поставя на първо място вилаета Враня и Пресшево, следван от вилаетите Щип, Ногерич и Кратово, и чак тогава идва вилаетът Ълъджа-и Кюстендил.[10] В описите от първите десетилетия на XVI в. град Ълъджа е център на каза и на нахия, но в тях няма указания, че той е санджакски

---

[6] Турски извори за българската история. Т. VII, с. 47.

[7] *Стојановски, А.*, Ромите на балканскиот полуостров (врз основа на еден извор од 1523 г.).-523 г.).-Прилози. Македонска академија на науките и уметностите .Т.VII, кн. 1, 1976, с. 33-76 (Македония во турското средновековие, с.154).

[8] BBA, TD 74, с. 112.

[9] Турски извори за българската история. Т. I. Съставили и редактирали *Б. Цветкова и В. Мутафчиева*. С., 1964, с. 173-176.

[10] Турски извори за българската история. Т.VII, с. 31 сл., 34 сл., 50 сл., 90 сл., 126 сл.

център. В съкратения опис от 1519 г. нахията Ълъджа не е поставена на първо място. Започва се със султанските хасове в Кратово, а „в „тимарската част“ на първо място е отбелязана нахията и казата Щип.[11] В синоптичната част на описа от 1530-31 г. град Ълъджа вече е поставен на първо място, а в подробния опис от 1570 г. градът „води“ списъка на административните центрове по един безспорен начин.[12]

Изнесените факти показват, че османската администрация възприема от княжеството на Драгаши „обърквашото“ обстоятелство, че в него е нямало престолен град, а няколко владетелски резиденции. Тъкмо в тях през XV в. е съсредоточена най-голямата активност на османските граждански и военни власти. Безспорно е, че град Ълъджа се издига над останалите градове и става център на санжак през първите десетилетия на XVI в., за да остане такъв през следващите десетилетия и векове. Само привличането на нов материал от XV в.ще реши окончателно въпроса кой от градовете в „Константиновата земя“ е бил неин административен център в ранния период на османската власт. За сега аргументите натежават в полза на Щип.

За съжаление липсата на пълни ранни османски описи за „Константиновата земя“ не ни позволява със сигурност да утвърдим времето, в което Кюстендилският санджак започва да функционира като оформена османска административна единица. Би трябвало да се очаква, че този процес завършва към 40-те години на XV в., когато вилаетите и нахиите в Македония, принадлежащи на санджака Паша, са описани за пръв път като съставни части на въпросния санджак. Известно недоумение обаче буди обстоятелството, че османската документация дълго време упорито нарича областта „Константинова земя“ (Кьостендил-или).[13] Странно изглежда и това, че в известния трактат на италианеца Якобо де

---

[11] BBA, TD 74, c.2, ; 22 сл.

[12] BBA, TD 167, c.191; Турски документи..., T.V, кн. 1, с. 25 сл.

[13] Hicri 835 tarihli Suret-i defter-i sancak-i Arvanid, s. 35, 92; ТИБИ. Серия XV-XVI в.Т. II, с. 19 (1455 г.); с. 37 (60-те години на XVI в.)

Промонторио де Кампис „ Governo et Entrate dell Gran Turco“ от 1475 г., който обикновено се смята за добър извор за състоянието на Османската империя при управлението на султан Мехмед II, Кюстендилският санджак въобще не е упоменат между „седемнадесетте воеводства“ (санджаци). Споменат е „воевода на Вардарието“ (Capitano Vardarii) и „воевода на Скопие“ (Capitano di Scopia) и с това се изчерпва списъка на воеводствата (санджаците) в географската област Македония.[14] Все пак от всички тези факти не би трябвало да се прави едностранчивия извод, че към 1475 г. Кюстендилският санджак не е съществувал. Сигурно е, че през 1480 г. османските извори за пръв път споменават за санджак бей на „Константиновата земя“ и това е бил някой си Аяз бей.[15] „Незабелязан“ от изследователите е останал санджакбеят Кемал, който през 1488 г. в присъствието на спахии от санджака Кюстендил подготвя и издава закона за Кратово и за Кратовските рудници. [16] Преди създаването на описите на санджака (подробен и съкратен) в периода 1517-1519 г. имаме сведения за още двама санджакбея на ливата Кюстендил: през 1503 г. се споменава за Мехмед бей, който запазил този пост до 1516 г. и за Хаир бей, който застава начело на санджака през същата година.[17]

Данните с които разполагаме убедително показват съществуването на санджака Кюстендил през последните десетилетия на XV в.. Що се отнася до по-ранния период, знанията ни за него са непълни, поради което ще трябва да отложим окончателното решаване на въпроса за началното съществуване на санджака до времето, когато в оборот се включат ранните османски описи на областта. И все пак впечат-

---

[14] Текстът е публикуван в български превод от *П.П. Иковски* в Известия на ист. дружество в София, кн. IX, 1929, с.1-44.

[15] *Елезовић, Г.*, Турски споменици. Т.I (1348-1520), Београд, 1940, с. 184.

[16] *Akgündüs, A.*, Osmanlı Kanunnameleri ve hükükü tahlilleri. II. İstanbul, 1990, s. 443.

[17] *Gökbilgin,M.T.*, XV-XVI inci asırlarda Edirne ve Paşa Livasi vakıflar, mülkler, mukataalar. İstanbul, 1952, s. 482; *Tansel, S.*, Yavuz Sultan Selim. Ankara, 1969, s.143.

лението е, че ако не обособяването, то поне „легализирането“ на санджака върви сравнително мудно. Едно от възможните обяснения за това е, че територията му е била достатъчно добре отграничена и „безпроблемна“ от административна гледна точка, поради което османската администрация не бързала особено с нейната „легализация“ като санджак, включително може би и с нейното описване. Известно е, че описването на дадена област се е смятало за акт на трайното ѝ инкорпориране в пределите на османската държава и в този смисъл „рисковите“ и граничните области от типа на санджака Арванид, Видин и Никопол като че ли били описвани най-напред. Известна роля вероятно играе и прословутата консервативност на османската канцелария, която упорито е държала на старите названия и трудно е приемала новите.

Всъщност в изворите най-напред се появяват сведения за първите нахии и вилаети в границите на „Константиновата земя“. Още в описа на санджака Арванид от началото на 30-те години на XV в.се появява името на субашията на град Ълъджа Синан бей.[18] Това всъщност е сигурно сведение за съществуването на нахия с център в град Ълъджа.

В описа на доганджиите в Румелия от 1479-80 г. също се споменават нахии в „Константиновата земя“, без обаче самото съществуване на санджака да е отбелязано изрично. По реда на подреждането им от самия регистратор това са нахиите Ищип (Щип), Уструмджа (Струмица), Ълъджа, Иврана (Враня) и Урадмур (Радомир).[19] Като се има предвид, че това не е тимарски опис и че той отразява по-скоро териториалното разпределение на доганджийските ханета, а не точно административната структура на Кюстендилски санджак, възможно е списъкът на нахиите в санджака да не е пълен. Сравняването на споменатите в доганджийския опис села с

---

[18] Hicri 835 tarihli Suret-i defter-i sancak-i Arvanid, s. 33, бел. 1: [(Тимарът) е прехвърлен на Синан, субашия на Ълъджа, в средата на месец зилкаде, 842 година в Одрин]; s.33, бел. 2: [(Тимарът) е прехвърлен на Синан бей, субашия на Ълъджа. Написано в края на месец рамазан, 841 година в Одрин].

[19] Турски извори за българската история, Т.I, 173-177.

тези от по-късните тимарски описи обаче ни оставя с друго впечатление. А то е, че към края на 70-те години на XV в. Кюстендилски санджак е бил поделен на петте изброени по-горе нахии, които в края на XV и началото на XVI са допълнително разчленени, за да дадат окончателния облик на вътрешносанджакското административно деление. Така например доганджийските села, които в 1479-80 г. са били в нахията Щип, в периода между 1519-1570 г. са били разпределени в нахиите Щип, Ногерич и Кочани. Тези, които в доганджийския регистър са в нахията Струмица, по-късно влизат в нахиите Мелник, Тиквеш, Боимия, Дойранско езеро. Част от селата пък, включени в нахията Ълъджа през следващото столетие се споменават в нахията Дупница. Единствено нахиите Враня и Радомир като че ли се запазват и по-късно приблизително във вида, в който са съществували през 1479-80 г. На този етап най-правдоподобен изглежда изводът, че в ранните десетилетия на своето съществуване Кюстендилския санджак е бил поделен на пет нахии, споменати в доганджийския регистър от 1479-80 г. Вероятно тези ранни нахии възпроизвеждат предосманското териториално деление на княжеството на Драгаши, в което градове като Щип, Струмица, Велбъжд са безспорни административни центрове. В регистъра на войнуците в „Константиновата земя“, съставен между 1487 и 1490 г. се споменават повече административни единици, отколкото в доганджийския регистър от 1479-80 г. По реда на тяхното подреждане това са нахиите Кочани, Ногерич, Щип, Тиквеш, Мелник, Пиянец, Славище, Малешево, Дойран и Струмица.[20] Ако това са истински нахии, то недоумение буди обстоятелството, че във войнушкия опис административното „разчленяване“ е много по-разгърнато, отколкото в тимарския опис от 1519 г. Трудно е да се каже защо е така. Като предварително наблюдение ще изтъкнем, че вероятно става въпрос за териториално ориентиране на регистрацията на войнуците по-скоро по области с географска обособеност,

[20] *Стојановски, А.*, Раја со специјални задолженија..., с.76.

отколкото по нахии в истинския смисъл на думата.

Джизие регистърът от 1490-91 г. също отразява вътрешното деление на Кюстендилския санджак, но при неговото съставяне регистраторът е възприел друг принцип. Тук административното понятие „нахия“ липсва и се използва другото понятие „вилает“.[21] Впрочем това не трябва да ни учудва дотолкова, доколкото и в ранните описи на санджака Паша административните понятия „нахия“ и „вилает“ съжителстват без да е напълно ясно каква точно разлика е правил между тях османският регистратор.[22] Впрочем приема се, че терминът „вилает“ се използва освен в случаите, когато става въпрос за новозавладяна област още и тогава, когато се определят данъчни задължения с по-мащабен географски обхват.[23] В джизие регистъра от 1490-91 г. вилаетите в санджака Кюстендил са групирани в няколко териториални ядра, обединени от общото изчисление на броя на християнските хането и на прихода от джизието. Регистраторът ги е подредил така: вилает Враня заедно с Прешево (следва рекапитулация на броя на домакинствата, вдовиците, промяната на броя на ханетата и сумата на джизието); вилает Щип, вилает Ногерич, вилает Кратово (рекапитулация); вилает Ълъджа-и Кюстендил, вилает Славище, вилает Куманиче, вилает Горно Краище, вилает Пиянец, вилает Кочани, вилает Дупница, вилает Сирищник, вилает Радомир (рекапитулация); вилает Струмица, вилает Петрич, вилает Малешево, вилает Конче,

---

[21] С понятието „вилает“ османската администрация е обозначавала новозавладяна област. Виж *Стојановски, А.,* Административно-територијалната поделба..., с. 129 (Македонија..., с. 35-40); *Зиројевић, О.,* Турско војно уређење..., с. 89 сл. Джизие регистъра от 1490-91 г. обаче показва, че понятието „вилает“ не винаги е имало строго административен смисъл и е можело да означава „област“ в най-общия смисъл на думата.

[22] Виж например Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер No 4 (1467-1468 г.). Скопје, 1971. Тук са описани редом вилаетите Прилеп, Велес, Скопие и др. и нахиите Морихово и Кичево.

[23] *Ковачев, Р.,* Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век., С.,1997, с.40, бел. 21.

вилает Тиквеш (рекапитулация). Изолиран в края на джизие-регистъра е описан вилаетът Мелник.[24] Подреждането на вилаетите в Кюстендилския санджак оставя впечатлението, че регистраторът доста отчетливо е разделил санджакската територия на пет обособени области, всяка една от които си има ведущ градски център: Враня и Пресшево (северните дялове, център Враня), северозападен дял (ведущ център Щип), североизточен дял (ведущ център Ълъджа), югозападен дял (ведущ център Струмица) и югоизточен дял с център Мелник. Както ще стане ясно от следващите редове, групирането на виластите в джизие-регистъра в общи линии съвпада с групирането на нахиите по кази от тимарския опис от 1519 г. Вилаетът Мелник е изолиран от групата на четирите кази, неспоменати изрично по име, тъй като в интересуващия ни период е прехвърлян от една каза в друга. Към 1490-91 г. градът и областта му вероятно принадлежат на казата Струмица, а по-късно са прехвърлени към казата Демир Хисар, както е в описите от 1523 (опис на ромски джемаати в Румелия) и от 1530-31 г.

Далеч по-ясна е картината на разпределението на Кюстендилски санджак по нахии в първия запазен тимарски опис от 1519 г.[25] И въпреки това се остава с впечатлението, че османските регистратори дори в началото на XVI в. са проявявали колебание в разпределянето на хасовете, зиаметите, тимарите, вакъфите и мюлковете по нахии. Тази несигурност всъщност е отражение на факта, че структурата на санджака още не е достигнала своята завършеност. В началото на описа, където е отразено неговото съдържание, се споменават четири кази (кадилъци): Щип, Струмица, Ълъджа и Враня. В пределите на тези кази са отбелязани следните нахии:

–В каза Щип -нахията Щип и Кочани, и нахията Ногерич.

–В казата Струмица – нахията Струмица и Малешево,

---

[24] Турски извори за българската история, Т. VII, с.31 сл., 34 сл., 47 сл., 51 сл. с. 126.

[25] Изложението по този въпрос на *Стојановски, А.*, Административно-територијалната поделба.., с.46-49 е доста объркано и непълно.

Боимия, Конче (една нахия), нахията Тиквеш и Морихово, и нахията Петрич и Мелник.

– В казата Ълъджа – нахия Ълъджа и Славище, нахията Пиянец, нахията Дупница, нахията Радомир и нахията Горно Краище и Сирищник.

– В казата Враня -нахията Враня и Прешево.

В съдържанието на описа не е отбелязана изрично нахията Кратово, която изцяло е спадала към султанския хас, но същинският опис всъщност започва с нея.[26]

Още в съдържанието на описа регистраторът е допуснал неточност в разпределението на нахиите по кази. От текста на описа става ясно, че част от нахията Горно Краище и Сирищник (всъщност областта Сирищник) не е спадала към казата Ълъджа, а към казата Шехир къой, която пък е била в границите на Софийски санджак.[27] В хода на самото описване не се спазва точно заявеното в съдържанието разпределение на територията на санджака по нахии. Още в частта за султанските хасове селата са разпределени по-скоро по географски области, отколкото по административни единици. Така например нахията Щип и Кочани е разделена на две (Щип отделно, Кочани отделно). Така е направено и с нахията Горно Краище и Сирищник, с нахията Мелник и Петрич, с нахията Струмица и Малешево и др. Още по-парадоксално е въвеждането на неспоменати в съдържанието названия на нахии. Типичен пример в това отношение е споменаването на нахията Полания (или Дойран гьолю), която иначе не фигурира в съдържанието. Епизодично се появява и загадъчната нахия Порунлу, която, според указанията на описа от 1530-31 г. би трябвало да е разположена около течението на р. Стара река в областта на нахията Конче.[28]

---

[26] BBA, TD 74, с. 1.

[27] Пак там, с. 4.

[28] Пак там, с.5; BBA, TD 167, с. 208. До сега нахията Порунлу се е локализирала неправлино. Според *Gökbilgin, M.T.*, Rumili' de Yurukler, Tatarlar ve Evlad-i Fatihan. İstanbul, 1957, s. 81 Порунлу е вариант на названието на нахията Прилеп (Прилепе). Според *Стојановски, А.*, Неколику прашања за јуруците во Кустендилскиот санцак.-В: Македонија во турското средновековие, с. 182, бел. 1, Порунлу се е намирало около Драма. Той всъщност свързва названието с името на селото Берикетлу в Драмска нахия.

В частта за тимарите регистраторът практически е разделил споменатата в съдържанието пахия Щип и Кочани на две нахии. Въпреки че в съдържанието Горно Краище и Сирищник се споменават като една нахия, в тимарския опис областта Сирищник е и към Горно Краище, и към нахията Радомир. В някои случаи (това е особено типично за нахията Ълъджа и Славище) описаните села са причислени не към официалната административна единица, а са ориентирани според географско название на дадена област. Например: с. Леска, спада към Каменица (а не към нахията Ълъджа и Славище).[29]

Изтъкваме всичко това не за да обвиняваме османските регистратори в неточност, а за да подчертаем, че вътре в границите на Кюстендилски санджак и през XVI в. е в ход динамичен процес на вътрешно преструктуриране, при което е очевидна тенденцията административното деление все повече да се ориентира към по-малки и географски обособени райони. Ако в първите десетилетия от съществуването на санджака административното му деление е по-мащабно, то към края на XV и началото на XVI в. чрез разчленяване на големите ранни нахии се формира окончателния административен облик на Кюстендилски санджак.

Впечатлението за административна динамика се засилва от иначе фрагментарните сведения за административното деление на Кюстендилския санджак в описа на ромските джемаати в Румелия от 1523 г. От него става ясно например, че нахията Мелник между 1519 и 1523 г. е преминала от казата Струмица в казата Демир Хисар. Пак в същия интервал от време възниква казата Кратово, за която не се споменава изрично в описа от 1519 г.[30] Става ясно също така, че е имало

---

[29] BBA, TD 74, с.131. Каменица е област югозападно от гр. Кюстендил. Тя очевидно не е била самостоятелна нахия, но практиката селата в нея да се причисляват не към нахията, а към нея като географска област е засвидетелствана и в джелепкешанския регистър от 1576 г. Виж Турски извори за българската история. Т. III. Съставила и коментирала *Б. Цветкова.* Под редакцията на *Б. Цветкова и А. Разбойников.* С., 1972, с.133.

[30] *Стојановски, А.,* Ромите на Балканскиот полуостров, с. 146, с. 161.

известно колебание в названието на нахиите, което всъщност е било колебание в избора на нахийски центрове. Типичен пример за това е нахията в областта Желигово. През 1490-91 г. областта се споменава като „вилает Куманиче", през 1519 – като нахия Ногерич (Нагоричино), в 1523 г. като нахия Желигово, а в 1570 г. – пак като нахия Ногерич. Очевидно османската администрация се е колебаела първо в названието на нахията (Желигово, Куманово или Ногерич), както и в избора на нейния център (Нагоричино или Куманово).

Описът от 1530-31 г. потвърждава съществуването на следните кази в санджака Кюстендил: каза Ълъджа, каза Кратово, каза Щип, каза Струмица, каза Враня. Нахията Мелник е отнесена към казата Демир Хисар.[31] Прави впечатление, че в 1530-31 г. казите от санджака са подредени по-различно: начело е поставена не казата Щип, а казата Ълъджа. Този факт е в съзвучие с констатацията, че през XVI в. град Ълъджа (Велбъжд, Кюстендил) окончателно затвърждава ролята си на основен административен център на санджака Кюстендил.

Процесът на разчленяване и формиране на повече и по-малки по територия нахии като че ли добива завършен вид в описа от 1570 г.[32] Тази завършеност обаче се отнася само за деленето на нахии, защото регистраторите в този случай не дават ясни сведения за деленето на санджака на кази. Така например описът започва с казата Ълъджа, в която са включени нахиите Ълъджа, Славище, Пиянец, Дупница, Радомир и Сирищник с Горно Краище. В следващите части се споменава само за още една каза – Враня. Целият останал текст, включително и вакъфската част, е ориентиран изцяло към деление по нахии.

В първата свезка на подробния регистър на санджака Кюстендил от 1570 г. са описани нахиите от каза Ълъджа.

---

[31] BBA, TD 167, с.191-210.

[32] В този смисъл описът от 1550 г., който за съжаление не ни е достъпен, би бил от полза в проследяване на процесите на разчленяване в крайната им фаза.

Във втората свезка са описани нахиите Кратово, Щип, Кочани и Ногерич, в третата свезка – нахиите Струмица, Малешево, Конче, Дойранско езеро, Боимия, Тиквеш и Петрич, и в четвърта – нахиите Мелник и Враня.[33]

От всички административни единици в Кюстендилския санджак най-стабилна и неизменна остава казата и нахията Враня (или Враня и Прешево). Тя ни предлага и единствения случай в санджака, при който има пълно и трайно съвпадение между територията на казата Врапя и на нахията Врапя. Описът от 1570 г. показва, че макар и със закъснение и тук е в ход процес на допълнително обособяване на административни области, подобен и дори по-интензивен от този, който превръща нахията Струмица, Малешево, Боимия и Конче в четири отделни нахии в периода 1519-1570 г. И в нахията и казата Враня се започва с уточняване на отделните географски названия, които по-късно се превръщат в нахии. Такива били например самата Вранянска област, Иногоще, Пшиня, Морава, Моравица и Хърковци.

Ако сравним вътрешносанджакската административна структура на Кюстендилски санджак с тези на санджаците Видин и Никопол ще се натъкнем на няколко очевидни разлики. Видински и Никополски санджаци са много разчленени на нахии още през XV в. Така например във Видинско има девет нахии, а в Никополско – двадесет и две.[34] За сега възможното обяснение на този факт е, че предосманската административна структура на тези две области (респ. на Видинска и Търновска България) е била доста надробена. Обратно, в Кюстендилски санджак (респ. в княжеството на Драгаши) османците заварват по-окрупнено административно деление. Възниква въпросът дали в княжеството (за разлика

---

[33] Турски документи за историјата на македонскиот народ. T.V. Кн. 1-4. Скопје, 1980-1985.

[34] *Мутафчиева, В.*, Видин и Видинско през XV-XVI в. – В: *Бояджиев-Лукач, Д.*, Видин и Видинският санджак през 15-16 век. Под редакцията на *В. Мутафчиева и М. Стайнова*. С., 1975, с.34; *Ковачев, Р.*, Опис на Никополския санджак..., с.74 сл.

от северните български земи) към края на XIV в. не е било проведено административно преустройство, което окрупнява „жупите“ и създава административни единици от типа на т.н. „власти“ : явление, документирано за някои западнобалкански области през същия период. И още нещо: ако в северните български земи през XVI в. се наблюдава лека тенденция към окрупняване на нахиите, то в Кюстендилски санджак протича точно обратния процес на тяхното разчленяване.

Въпреки констатираните размествания във вътрешноадминистративната структура на Кюстендилски санджак, общата му територия остава стабилна и на практика неизменна поне до 70-те години на XVI в. Тази стабилност се дължи и на териториалната стабилност на княжеството на Драгаши.

Както вече бе отбелязано, границите на санджака отразяват сравнително точно границите на княжеството на Драгаши към лятото на 1395 г. Сравняването на податките от османските описи на Кюстендилски санджак със сведенията за териториалния обхват на княжеството от преди 1395 г. позволява окончателно да се реши въпроса върху каква точно територия е управлявал Константин Драгаш преди своята гибел.

Съществуването на нахията „Тиквеш и Морихово“ в пределите на Кюстендилски санджак потвърждава извода, че Константин Драгаш е владеел части от поречието на р. Черна. Османските описи позволяват да се направи извода, че границата между неговите и владения и владенията на крал Марко е разделяла областта Морихово в посока от север на юг: западната част на областта е била в княжеството на Марко и е описана като отделна нахия в санджака Паша още през 60-те години на XV в.[35] Османските извори категорично отхвърлят възможността княжеството на Драгаши да е обхващало областта на град Велес: тази област (вилает Кьопрюлю) е съставна част също на санджака Паша.[36] В областта на средното течение на р. Вардар, границата на Кюстендилски сан-

---

[35] Турски документи..., Скопје, 1971, с.117-130.

[36] Пак там, с.131-194.

джак (респ. на княжеството на Драгаши) е минавала някъде около вливането на р. Черна във Вардар, между Щип и Велес, и е вървяла в северозападна посока към южните склонове на Скопска Черна гора. Северозападно от северните склонове на Скопска Черна гора в земите на санджака (княжеството) е влизала областта около долното течение на р. Бипачка Морава и всички земи около течението на р. Моравица. Още по на северозапад княжеството и санджака са обхващали целия басейн на р. Южна (Българска Морава), северно от течението на вливащата се в нея р. Върла.[37] Оттам границата е завивала на югоизток, оставяла е областта Знеполие извън обхвата на санджака (княжеството)[38], минавала е между Перник и Радомир и е достигала до югозападните склонове на планината Витоша. По отношение на областта Знеполие вероятно се натъкваме на единствения случай, при който има разминаване между територията на княжеството на Драгаши и на Кюстендилския санджак. Областта или поне част от нея (вкл. около Погановския манастир), вероятно е принадлежала на Константин Драгаш, но в началото на XV в. е била отстъпена на сръбския деспот Стефан Лазаревич, поради което не е била включена в пределите на Кюстендилски санджак.

От областта Радомир в южна посока границата е била географски определена: тя е вървяла по западните склонове на планините Верила, Рила и Пирин. После е заобикаляла областта на град Мелник, оставяйки я в пределите на Кюстендилски санджак и е минавала през Рупелското дефиле между Мелник и Демир Хисар. За разлика от изворите от християнски произход отпреди 1395 г., османските описи показват, че санджакът (княжеството) са обхващали земите не само юж-

---

[37] Виж картата на топонимите в каза и нахия Враня в Турски документи..., T.V, кн. 4, с.559.

[38] Областта Знеполие към началото на XV в. е била в пределите на Моравска Сърбия. Виж Житие на деспот Стефан Лазаревич, с. 180. Съществува теоретичната възможност областта Знеполие, вкл. и Погановския манастир да е била в княжеството на Драгаши, после в земите на воеводата Юсуф, а към 1413 г. да е била отстъпена на деспот Стефан Лазаревич от султан Мехмед I.

но от планината Бесласица, но и южно от езерото Дойран: съществуването на нахията „Дойранско езеро“ в Кюстендилски санджак е убедително доказателство за това. Още по на юг територията на княжеството (санджака) се е простирала до областта на град Боимия, обособена в едноименна нахия. От областта Боимия границата е вървяла на северозапад и е достигала до южните дялове на нахията Тиквеш и Морихово.

От казаното дотук може да се направи следното заключение : границите на Кюстендилския санджак, които повтарят с много малки изключения границите на княжеството на Драгаши към 1395 г., затварят територия, която е по-голяма от тази, очертана само от доосманските извори и по-малка от тази, която е очертал Й. Иванов в проучването си за Северна Македония.[39] Приблизителният размер на очертаната територия е около 20 000 кв. км. За сравнение ще посочим, че територията на Никополския санджак е била около 36 000 кв. км., а тази на Видинския – около 11 000 кв. км.[40] Посочените цифри дават сравнително точна представа за териториалния обхват на три от най-малко петте предосмански държави, населени с българи.

2. Демографска и поселищна структура. Население със специален статут

Така очертаната територия на Кюстендилския санджак (респ. на княжеството на Драгаши към 1395 г.) в по-голямата си част е полупланинска и съществуващата тук поселищна мрежа попада (според класификацията, предложена от Цв. Георгиева) предимно в междинната зона Б. Предвид на добре познатото предпочитание на средновековния човек към полупланинските райони, които са му предлагали най-благоприятни условия за стопански живот, тази зона е най-гъсто

---

[39] *Иванов, Й.*, Северна Македония, карта No 2.

[40] *Todorov, N., Velkov, A.*, Situation démographique de la Péninsule balkaniqué (fin du XV-e s. — début du XVI-e s.). Sofia, 1988, p. 28.

населена.[41] За разлика от други български територии през XV-XVI в. в Кюстендилския санджак не се откриват следи от „обезлюдени пространства“. А сто и някои цифри за разпределението на селата и мезрите в отделните нахии.

Според тимарския опис на Кюстендилски санджак от 1519 г. в него са съществували 1508 села и 278 мезри.[42] Десетина години по-късно, според описа от 1530-31 г., селата са 1548, а мезрите са намалели драстично: регистраторът е отбелязал общо 109 мезри и манастири (последните са най-малко 30 на брой).[43] За сравнение ще посочим, че през 1454-55 г. във Видинския санджак са регистрирани 421 села, а през 1560 г. – 970 села и 60 мезри.[44] В чисто количествено отношение данните за броя на селата са съпоставими предвид почти двойно по-голямата територия на Кюстендилския санджак. Ако вземем предвид обаче изчисленията за гъстотата на населението ще видим, че Кюстендилският санджак е една от най-гъсто населените български територии през разглежданата епоха. Според данните, приведени от Н. Тодоров и А. Велков и извлечени от джизие регистъра от 1490-91 г., в санджака са живеели средно по 2, 17 хапета на кв. км. или по около 11 души на кв. км. За сравнение, във Видинския санджак този показател за същия период е 0, 97 (по-малко от 5 души на кв. км.), за санджака Никопол – 0,5 (2,5 души на кв. км.), за санджака Силистра – 0,32 (1,6 души на кв. км.).[45]

---

[41] *Георгиева, Цв.*, Околна среда и модел на селищната система в българското пространство през XV-XVII в. – ИПр, 1996, кн. 2, с. 31-57; *Същата*, Структурата на селищната мрежа в българското пространство. – В: Балканистичен форум, 1997, кн. 1, с. 24-48; *Същата*, Пространство и пространства на българите през XV-XVII в. С., 1999.

[42] Този брой села е посочен в обобщаващата част на муфасал дефтера от 1519, цитиран от М. Кийл (*Kiel, M.*, Urban Development in Bulgaria..., p. 122). Изчисленията, които аз направих на основа на съкратения опис от същата година сочат по-малка бройка – около 1470. Броят на мезрите е установен от мен от текста на съкратения регистър.

[43] BBA, TD 167, с. 211.

[44] *Мутафчиева, В.*, Видин и Видинско през XV-XVI в., с. 18, 41.

[45] *Todorov, N., Velkov, A.*, Op. cit., p. 28.

Несъмнено към края на XV в. , а и през следващото столетие, Кюстендилският санджак обхваща най-гъсто населените български земи: факт, който е бил отбелязан в научната литература.[46] В случая би трябвало да се изтъкне, че освен липсата на значителни опустошения по време на завоеването (за разлика от земите в дн. Северна България), по-голямата гъстота на населението може да се обясни и с демографското състояние на земите от княжеството на Драгаши. Казано с други думи към края на XIV в. това княжество е било по-гъсто населено от територите на Търновска и Видинска България. Джизие регистърът от 1490-91 г., както и тимарските описи от 1519 и 1530-31 г., дават данни за броя на домакинствата в Кюстендилски санджак и позволяват да проследим ръста на населението в абсолютни стойности. Тук трябва изрично да се отбележи, че сведенията, извлечени от османските регистри не могат да претендират за абсолютна, а само за относителна точност. Колкото и добре организирана да е била системата на описване на населението, тя все пак не е била съвършена. Част от населението се е изплъзвало от регистрация. Изследователите изчисляват величината на нерегистрираното население най-малко на 10-15 %. Впрочем ето то как изглеждат данните за броя на пълните християнски домакинства в Кюстендилски санджак в периода 1490/91 – 1530/31 г.

година	1490-91	1519	1530-31
домакинства	40235	53571	56998
%	100	133	141, 6

Приведените данни показват, че за период от около 30 години в края на XV и началото на XVI в. (1490-1519 г.), християнското население в санджака се увеличава с 13336 дома-

[46] *Ковачев, Р.,* Сходства и различия в демографските процеси в днешна Северна България и югозападните български земи през втората половина на XV в.-В: Българският петнадесети век, с. 67-74.

кинства (ханета) или с 33%. В периода 1490-1531 г. увеличението е с 16763 домакинства или с 41,6 %. Следователно християнското население в Кюстендилски санджак в целия посочен в таблицата период се е увеличавало средно с около 1 % годишно. Прави впечатление, че в интервала 1519-1530/31 г. ръстът на християнското население намалява в процентно изражение.В същия период мюсюлманското население нараства от 5758 на 6640 домакинства или с 15 %. В този интервал от време средногодишния темп на нарастване на мюсюлманското население е 1,3 %, срещу 0,7 % годишно нарастване за същия период при християнското население. Почти двойно по-високият темп на годишно нарастване на мюсюлманското население в периода 1519-1530-31 г. е лесно обясним предвид факта, че при нарастването на мюсюлманите роля играят не само чисто демографски, но и други странични фактори (помюсюлманчване, колонизация и др.).

Посочените цифри могат да ни бъдат ориентир в две посоки. На първо място те са в състояние да създадат приблизителна представа за броя на населението в земите на княжеството на Драгаши в предосманския период. Това е възможно чрез привличане на данни за близки региони, много по-богато документирани и в доосманската, и в ранноосманската епоха. На второ място цифрите могат да ни покажат дали темпът на нарастване на населението в санджака е съизмерим с демографските процеси на европейския континент през XV и XVI в.

Данните за демографското развитие на голямото село Радоливо (Радилово, Радилофа), разположено по долното течение на р. Струма показват, че през 60-70-те години на XV в. неговото население не се възстановява до нивото на доосманския период: това става едва в началото на следващото столетие.[47] Впрочем известно е, че периодът от втората по-

[47] *Lefort, J.*, The Village of Radolibos, XIIth – XIVth Centuries и Lowry, H., Changes in Fifteenth – Century Peasant Taxation: the Case Study of Radilofo (Radolibos). – In: Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society..., p. 11-38.

ловина на XIV и целия XV в. се характеризира с демографска стагнация. Ако сведенията за населението на с. Радоливо дават представа за общата тенденция и в съседните области, то в най-общи линии населението на Кюстендилски санджак от началото на XVI в.би трябвало да е приблизително толкова, колкото към 40-те години на XIV в., т.е. към 50000 християнски домакинства или около 250000 души.[48] Към тази цифра трябва да се добавят за началото на XVI в. и около 6000 мюсюлмански домакинства или около 30000 мюсюлмани. Трябва да се има предвид, че към броя на данъчно задължените мюсюлмански семейства като бройка ще трябва де се прибавят и семействата на мюсюлманите тимариоти. През 1519 г. в Кюстендилски санджак е имало около 1120 спахии и заими,[49] което означава, че към датата на създаването на описа броят на мюсюлманските домакинства ще трябва да се увеличи с цифрата на спахиите и заимите, т.е. с 1120. Следователно броят на мюсюлманските домакинства ще трябва да е малко над 7000, а числеността на мюсюлманското население – около 35000 души. Когато регистрите не са отбелязали никакво мюсюлманско население в дадено населено място (особено ако е център на нахия), това означава само, че в него е нямало данъчно задължена мюсюлманска рая, а не че е нямало представители на местната власт или мюсюлмани-тимариоти.

Известно е, че при благоприятни условия населението в доиндустриалните общества нараства с много бързи темпове. Твърди се дори, че теоретичното е можело да се удвои за период от около 30-35 години. Това се дължи предимно на

---

[48] Известно е, че броят на хората в едно хане е обект на спорове. Общоприето е да се смята, че цифрата е средно 5, но има изследователи, които се придържат и към по-висока цифра, примерно 5-6. Виж *Грозданова, Ел.*, За данъчната единица „хане"в демографските проучвания. – ИПр, 3, 1972, с. 83-87. Искам да отбележа, че примерно византийските „практика" (описи) по принцип показват брой на членове на домакинство, който е помалък от 5. В случая със селото Радоливо членовете на едно домакинство според византийските описи варира между 4,4 и 4,8 души. Виж *Lowry, H.*, Changes in Fifteenth Century Ottoman Peasant Taxation..., p. 29.

[49] BBA, TD 74, c. 219.

ранните бракове и на изключително високата раждаемост. На практика обаче ръстът на населението никога не е можел да достигне теоретичните максимуми, посочени в специализираната литература. В този смисъл съвсем реално изглежда, че ръстът на християнското населението на Кюстендилски санджак в края на XV и началото на XVI в. показва близо три пъти по-ниски темпове на нарастване от абсолютния максимум. Знае се, че за Европа и за териториите на Османската империя границата между двете столетия е и граница между демографската стагнация от времето на чумната пандемия „Черната смърт“ и демографския бум от XVI в., наричан в специализираната литература „Vita Revolution“.[50] Вероятно същата констатация е в сила и за териториите на санджака: данните за него сочат, че на границата на двете столетия демографската стагнация вероятно е преодоляна, но все още не е настъпило демографско оживление, близко по показатели до „демографски бум“. бум. нещо средно между демографска стагнация и демографско оживление.За по-голяма прегледност сведенията за състоянието и движението на градското и селското население в Кюстендилски санджак ще бъдат представени във вид на таблици. Заложените в тях данни не са пълни и са представителни само за някои градски и нахийски центрове. Въпреки това смятаме, че те показват определена тенденция в демографското развитие (Таблици 1-3).

Картината на градското население в Кюстендилски санджак е достатъчно пъстра, но в общи линии позволява формулирането на определени изводи. През 1519 г. в десетте големи градски центрове на санджака са живеели около [51] 3628

---

[50]The Population of Europe from the Black Death to the Vita Revolution.– In: The Cambridge Economic History of Europe. V. IV, Cambridge, 1967, p. 1-95.

[51] Използвам тази уговорка понеже данните, които аз съм извлякъл от BBA, TD 74 не винаги съвпадат точно с тези, посочени от М. Кийл и А. Стояновски. Виж. *Стојановски, А.*, Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век. Демографски проучувања. Скопје, 1981, с. 65-72; *Kiel, M.*, Ottoman Kystendil..., Table 3.

християнски домакинства, 365 неженени християни и 313 вдовишки семейства. Приблизително това прави около 19750 души при положение, че едно домакинство се приема за състоящо се от 5 члена, а едно вдовишко семейство за състоящо се от 4 члена.[52] Процентно това е около 7% от цялото християнско население на санджака към същата година. През 1570 г., за когато данните са относително пълни и съпоставими с тези от 1519 г., християнското градско население възлиза на 2630 ханета, или с 1000 по-малко. Близо тройно се е увеличил броя на неженените, а броят на вдовишките семейства е спаднал с около една шеста. Общият брой на християните в градовете към 1570 г. е около 15400 души. За около половин век то е намаляло с около 8%.

През 1519 г. в десетте градски центъра на санджака са живеели 1071 мюсюлмански домакинства и 148 неженени мюсюлмани, или общият им брой е около 5520. Тази цифра показва само данъчно задължените мюсюлмани. Не можем да кажем с точност колко от мюсюлманите-спахии, заими и други длъжностни лица са живеели в градовете, но цифрата 5520 домакинство ще трябва да се увеличи поне до 6000. През 1570 г. мюсюлманските градски домакинства са вече 2059, а неженените мюсюлмани – 274. Приблизителният минимален брой на мюсюлманите в градовете би трябвало да е около 10500-10600 души. Очевидно е, че за половин век мюсюлманското население в градовете се увеличава близо два пъти. Към 1519 г. градското мюсюлманско население съставлява около 16% от общото мюсюлманско население на санджака и тази цифра ясно показва концентрацията на мюсюлманският елемент в градските центрове. Като цяло градското население (християни и мюсюлмани) в периода 1519-1570 г. остава почти непроменено като численост, което означава стагнация и относително намаляване на неговия дял спрямо останалото население на Кюстендилски санджак. Този факт общо взето

---

[52] *Lowry, H.*, Changes in Fifteenth-Century..., p. 29. Той изчислява броя на жителите на с. Радоливо като приема, че пълното домакинство се състои от 4,6 души, а вдовишкото – от 3,6 души.

противоречи на широко разпространеното твърдение за ръст на градското население в Османската империя през XVI в.[53] Прав е А. Стояновски като твърди, че ръстът на градското население е особено бурен в края на XV и началото на XVI в., след което то започва да намалява.[54] За съжаление тази констатация е направена на основата на податки, които не се отнасят за територията на Кюстендилски санджак. Както ще видим по-нататък, в някои градове спадът на населението с голкова рязък, че с основание възниква въпроса дали става въпрос за реален демографски процес или за някаква промяна в подхода към регистрирането на населението. Специално в случая с Кратово би могло да се предположи, че във времето след 1519 г. османските регистрации са оставяли „извън дефтера" населението с особени рударски задължения.[55] И все пак тенденцията към абсолютно и относително намаляване на градското население в Кюстендилския санджак е прекалено очевидна, за да се обяснява с „недемографски" фактори. Проучванията върху демографското състояние и развитие на селата примерно в нахията Кратово през XVI в. също показват значително намаляване на населението: от 1191 християнски ханета през 1519 г. до 721 християнски ханета през 1570 г. Впрочем нека се спрем на демографското развитие на по-важните градове поотделно, защото въпреки общите тенденции, локалната картина е достатъчно разнообразна. Предварително трябва да се направи уговорката, че демографската картина в добре документираните градове от периода XV-XVI в. често се характеризира с резки спадове и възходи, което може да се обясни с фактори като чумни епидемии, пожари и др., за които описите не винаги дават сведения. Понякога обаче и подобни катаклизми не са в състояние да обяснят колебанията в цифрите, получени посредст-

---

[53] *Тодоров, Н.*, Балканският град (XV-XIX в.). Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972, с.70-71.

[54] *Стојановски, А.*, Градовите ..., с.76-80.

[55] *Стојановски, А., Ереп, И.*, Кратовската нахија во XVI век. – ГИНИ, XV, кн. 1, 1971, с. 73 (Македонија..., с.434.).

вом работата с османските описи.[56]

От таблиците за населението в градовете на Кюстендилски санджак ясно се вижда, че към 1519 г. и през следващите десетилетия Кратово е най-големия по брой на населението си градски център. Това е напълно обяснимо като се има предвид, че още през XIV-XV в. градът се издига като значителен рударски център, разработващ богатите сребърни и медни залежи в областта. Между 1519 и 1570 г. християнското му население намалява близо с две трети, а мюсюлманското се увеличава почти двойно, което като цяло означава драстично спадане на общия брой на населението от около 5800 души през 1519 г. до около 2100 души през 1570 г. Наличието на сравнително пълни данни за демографското състояние на града позволява да се направи извода, че спадът на градското християнско население е постоянен и очевидно не се дължи на някакъв временен фактор (чума, земетресение, пожар и др.). Наполовина намалява християнското население и в селата на Кратовската нахия през същия период, докато мюсюлманското население в нея, което е статистически незначително се увеличава от 19 на 69 семейства.[57] Намаляването на градското християнско население отчасти се обяснява със систематичната и продължителна ислямизация, която въпреки това не е достатъчно обяснение за доста стръмното спадане на неговия брой.

Град Мелник стои на второ място по броя на християнското си население, което в периода 1519-1570 г. спада с около 35 %: от около 4650 души през 1519 г. до около 3100 души през 1570 г. Очевидно е, че това спадане се дължи на намаляването на християнското население, тъй като мюсюлманското е статистически незначително и остава сравнително постоянно в посочения период. Поради тази причина не може да се смята, че ислямизацията играе някаква съществена роля в намаляването на християнския елемент в града. Междинните данни за 1530-31 г. показват, че за около 10 го-

---

[56] *Гоpгиев, Д.*, Скопје..., с.37 сл.

[57] *Стојановски, А., Ерен, И.*, Кратовската нахија..., с. 433 сл.

дини християнското население спада рязко, докато в периода между 1530-31 и 1570 г. спадането придобива по-плавен характер.

В град Струмица спадането на християнското население е почти незабележимо (от 1500 души през 1519 г. на 1480 души през 1570 г.). За същия период мюсюлманите се увеличават от около 1400 на около 1950 души. Населението на града като цяло се увеличава в същия период от около 2900 на около 3420 души. Ръстът с около 15% г е далеч от представите ни за параметрите на т.н. Vita Revolution през шестнадесетото столетие. Интересното тук е обстоятелството, че между 1519 и 1530-31 г. християните се увеличават почти двойно, след което отново се връщат на нива, съпоставими с тези от изходната база. Описът от 1570 г. показва, че около 20% от мюсюлманите са „синове на Абдуллах“ (т.е. помюсюлманчени християни), а 5 от 14-те мюсюлмански махали са или „нови“, или „извън регистъра“: с други думи те са възникнали в периода между 1550-1570 г.[58]

Град Щип демонстрира плавно намаляване на християнското население в периода 1519-1570 г. от около 1765 до около 1490 души. Сравняването на описите от 1519 и от 1570 г. показва, че в Щип има случаи на християнски и мюсюлмански „синойкизъм“, при който цели села или чифлишки комплекси се преместват в града и формират нови градски махали – и християнски, и мюсюлмански.[59] При този приток на население отвън би трябвало да се очаква увеличение на населението. Вместо това се констатира плавно намаляване на християните и задържане на мюсюлманите на едно ниво. Това обстоятелство отново говори в полза на твърдението, че нещо задържа демографския ръст sui generis.

В случая с град Петрич се забелязва нещо сходно с град Струмица: ръст на християнското население (макар и не „бурен“) в периода 1519–1530-31 г. и двоен спад за периода 1531-

[58] Турски документи... ,T.V, кн. 3, с. 49-55.
[59] Турски документи..., T.V, кн. 2, с. 115-128.

1570 г. При положение, че мюсюлманското население е незначително и не се увеличава много в същия период, загубата на християнско население не може дори частично да се обясни с ислямизацията му. А иначе към 1479-80 г. Петрич е отбелязан като село ,в което живеят семейства доганджии[60]. В 1519 г. той е значително селище, чието название участва във формирането на името на нахията „Мелник и Петрич“. През 1570 г. градът вече е център на нахията Петрич.

Санджакският център през XVI в. град Ълъджа има относително най-малък дял християнско насселение, което расте бавно, но остава незначително в периода 1519-1570 г. Мюсюлманското население расте плавно до 1550 г., след което се увеличава почти двойно. Като цяло населението на града нараства двойно през целия изследван период (от около 1450 на около 2900 души), като в същото време процентът на християнското население намалява от 14 на 12%.[61] Засега няма обяснение за подчертано малкия брой християнски жители на града. Очевидно е, че този факт не може да се обясни само с евентуални катаклизми в живота на града в първите десетилетия на османската власт. Съвършено очевидно е, че и тук както и в Кратово ислямизационният процес е много интензивен и затормозява развитието на и без това малкото християнско ядро. Ако към 1519 г. „синовете на Абдуллах“ в Ълъджа-Кюстендил са около 10-11%, то в 1550 г. цифрата е вече 18-20%, а през 1570 г. – 27-28%.[62] Странно е и друго: като център на санджак град Ълъджа не е особено многобросн и отстъпва по този показател на градове като Кратово, Мелник, Струмица, Петрич, Щип. Излишно е да се обяснява подробно, че състоянието на градското население във вида му от периода 1519-1570 г. не може да се обясни само със статута на града като център на санджак. Ако сравним развитието на град Ълъджа като с развитието на София (също санджакски център), ще видим, че картината е доста раз-

---

[60] Турски извори за българската история. Т. I, с.176-177.

[61] *Kiel, M.*, Ottoman Kystendil..., Table 1.

[62] Пак там, с. 11.

лична. В периода 1524/24 – 1570 г. мюсюлманското население на София расте, но с умерени темпове (от 848 на 1276 домакинства). Християнското население спада в периода между 1524/25 г. от 280 на 168 домакинства, но до 1570 г. отбелязва почти двоен ръст и достига 323 домакинства.[63]

Следващите в таблицата градове и центрове на нахии показват доста сходство в демографското си развитие. Като се изключи Враня, всички те увеличават християнското си население сравнително плавно, като единственият „бум" в това отношение е засвидетелстван за нахийския център Ногерич. Там християнското население нараства между 1519-1570 г. от около 900 на около 1570 души. В повечето от тези населени места мюсюлманското население расте повече от интензивно: в Дойран от около 15 на около 280 души, в Дупница от около 200 на около 850 души, в Радомир от около 40 на около 570 души, във Враня – почти двойно. Ногерич отново е изключение. В процеса на превръщане на това село в нахийски център там се „закрепват" само около 30-40 мюсюлмани.

Очевидно е, че състоянието на населението в градовете и нахийските центрове на Кюстендилски санджак е сумарен резултат от противоречивото развитие на големите градове, повечето от които губят население и новите нахийски центрове, в които тенденцията е към растеж на населението. Като се има предвид, че старите градове са занаятчийски и търговски центрове, а новите нахийски центрове до голяма степен запазват аграрния си облик, може би ще трябва да се мисли дали демографското им състояние не е свързано с известен упадък на истинската градска икономика и с възходящо развитие на аграрната икономика в територията на санджака.

На основата на данните, с които разполагаме не е възможно да се даде изчерпателен отговор на въпроса защо спада броя на християнското население в големите градове в Кюстендилски санджак. Възможно е обаче да се задълбочат

---

[63] *Същият*, Urban Development..., p. 116.

наблюденията върху демографската им картина, като се вземе предвид броят и динамиката на вдовишките домакинства. Известно е, че броят им е показател за нивото на смъртността. От тази гледна точка картината, която се получава, е твърде любопитна. В градовете, където спадът на християнското население е най-изявен, броят на вдовишките семейства по правило се увеличава в проценти спрямо пълните домакинства. В Кратово например този показател расте от 6,6% през 1519 г. на 12% през 1530/31 г., на 12,7% през 1550 г. и на 15,2% през 1570 г. В Струмица ръстът е много драстичен: от 6,4% през 1519 г. до 50% през 1570 г. Постоянен и сравнително висок процент на вдовишки семейства се запазва в Ълъджа (около 17). В град Щип този показател бележи първо ръст от 9,3 на 14,2% в периода 1519-1530/31 г., после пада съответно на 8,5 и 4,6%. Както е видно, в град Щип християнското население намалява, но не драстично. При всички случаи получените данни показват, че смъртността сред християнското население в големите градове неколкократно превишава прираста му в границите на целия санджак. В новите нахийски центрове процента на вдовишките семейства е много по-нисък и това кореспондира в общи линии на факта, че там християнското население по принцип расте. В някои случаи, без това да е всеобщо правило, се забелязва тенденция към растеж на населението там, където броят на неженените християни е относително висок.

От изследваните градски центрове в Кюстендилски санджак само два (Кратово и Мелник) в първите десетилетия на XVI в. спадат към онези 11,6% от балканските градове под османска власт, които имат население между 800 и 1600 домакинства. Градовете Струмица, Щип, Петрич, Ълъджа и Дойран спадат към другите 30,2% с население между 400 и 800 домакинства, а останалите – към най-многобройната група (54,7%) с население до 400 домакинства.[64] Изводът е, че градовете и нахийските центрове в санджака в голямата си част спадат към групата на средните по броя на населението си балкански градове.

---

[64] Класификацията е по *Тодоров, Н.,* Балканският град..., с. 30.

Данните за градския живот в Кюстендилски санджак показват значително разнообразие на урбанистични типове, които общо взето не се вместват в класификацията на османския регистратор. В описа от 1530/31 г. е отбелязано, че в санджака има 5 града (с петъчни джамии), 3 крепости (с гарнизони) и два „кастела“ (каср).[65] Петте града очевидно са кадийските центрове: Ълъджа, Щип, Струмица, Враня и Кратово. Трите крепости са градовете с гарнизони: Враня, Щип и Струмица. Остава да гадаем кои са двата „кастела“. Ако използваме класификацията на градовете в българските земи през първите векове на османската власт, предложена от М. Кийл,[66] ще видим, че във въпросния санджак се открояват четири от възможните пет типа градове: липсва само групата на чисто турските градове, възникнали около важни култови или други сгради. С други думи в Кюстендилски санджак е налице по-подчертан континуитет в градския живот. Дори и новите градове не възникват на празно място, а обикновено израстват от села с многобройно християнско население (Дупница, Петрич, Радомир, Ногерич). Друг е въпросът, че като белег на „дисконтинуитет“ в съществуващите още от доосманската епоха градове прониква и се закрепва значително мюсюлманско население.

Разбира се има и случаи, в които предосмански градски центрове западат в периода XV-XVI в. Някои, като например град Тиквеш, стават села, въпреки че запазват административните си функции. В описа от 1519 г. той по инерция от предишния опис е отбелязан като „ град Тиквеш“ в който „град“ живеят само около 90 християни.[67] Петдесет години по-късно османският регистратор е „осъвременил“ терминологията си и го е отбелязал като „село , самият Тиквеш“, чието население се занимава с чисто селскостопанска дейност.[68] В други

---

[65] BBA, TD 167, c. 211.

[66] *Kiel, M.*, Urban Development..., p.82.

[67] BBA, TD 74, c. 102.

[68] Турски документи..., T.V, кн. 3, с. 532-533.

случаи предосмански град през XV в. упада дотолкова, че се „разделя“ на две села, които отговарят на укрепената градска част и на подградието на доосманския град. Така става с град Град, разположен пак в областта на Тиквеш. През 1519 г. на негово място съществуват две села: Градец и Емборие.[69]

В някои от големите градове и нахийски центрове през XVI в. съществуват малки етноконфесионални групи, най-значителни от които са евреите и циганите. В Кратово през 1519 г. живеят 10 еврейски семейства, които към 1570 г. са вече 37. Еврейски групи има в Струмица (3 семейства през 1570 г.) и в Щип (28 семейства + 11 пеженени) през същата година. През 1519 г. в Мелник са регистрирани 120 цигански джемаати, които не съществуват през 1570 г. Най-екзотичната циганска група е отбелязана във Враня, където циганите са били военни музиканти към крепостта Враня.[70] В Дойран пък през 1570 г. са отбелязани 28 юрушки джемаати. Рядко регистраторът е отбелязал изрично народността на даден градски жител (сърбин, албанец и др.): това са били хора, които не са формирали групи население, а единични представители на народности, които са били разпръснати в общата маса на българското население. Ако се съди от именната система и от използването на някои специфични термини (напр. папа или папас за свещениците), в Мелник е живеело значително по броя си гръцко население.

Наличните описи от XVI в. дават добра представа за състоянието и развитието на поселищната мрежа в Кюстендилски санджак. Може да се приеме, че и през предишното столетие тя в основни линии е такава, каквато я виждаме към 1519 г. Основание за подобно твърдение ни дава фактът, че описът от 1519 г. много рядко използва формулата „haric ez defter“ (извън регистъра) и следователно нововъзникналите и новорегистрирани села са сравнително малко. Известно е, че осман-

---

[69] BBA, TD 74, c. 98.

[70] Подробно по този въпрос виж *Иванова, Св.*, Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI-XVII в.-В: Българският шестнадесети век, с. 49-82.

ският регистратор прибавя формулата „извън регистъра“ към имената на села, когато той не ги е открил в предишния опис. С други думи това са населени места, възникнали в интервала между две регистрации. Броят на селата между 1519 и 1530/31 г. нараства от 1508 на 1548,[71] като основна заслуга за това нарастване има спецификата на поселищната система в нахията Враня. Признак за увеличаване на плътността на населените места е рязкото намаляване на броя на мезрите: от 278 през 1519 г. на около 50-60 през 1530/31 г.[72] Ако вярваме на тези цифри през 1519 г. мезрите представляват една пета от броя на селата, а десет години по-късно са по-малко от една двадесета. Спадането е много показателно, но е толкова драстично, че се пораждат определени съмнения в точността на описването и рекапитулирането на мезрите при втория случай. В цифрово изражение, картината към 1519 г. изглежда така: -В нахията Кратово са отбелязани 21 села и нито една мезра.

–В нахията Щип и Кочани селата са 221, а мезрите 49 (съотношение 4,5:1).

–В нахията Ногерич селата са 100, а мезрите 34 (съотношение 2,9:1).

–В нахията Струмица и др. селата са 187, а мезрите -24 (съотношение 7,8:1)

–В нахията Тиквеш и Морихово селата са 97, а мезрите -14 (съотношение 6,9:1).

–В нахията Мелник и Петрич селата са 92, а мезрите са 10)съотношение 9,2:1).

–В нахията Ълъджа и Славище селата са 146, а мезрите са 27 (съотношение 5,4:1).

–В нахията Пиянец селата са 31, а мезрите са 2 (съотношение 15,5:1).

–В нахията Дупница селата са 80, а мезрите – 24 (съотношение 3,3:1).

–В нахията Радомир и Сирищник селата са 52 и е отбе-

---

[71] *Kiel. M.*, Urban Development...,p.122; BBA, TD 167 ,c.211.

[72] BBA, TD 167, p. 211. Регистраторът е посочил общата цифра на мезрите и манастирите към 1530/31 г. и тя е 109.

лязана само една мезра (съотношение 52:1).

–В нахията Горно Краище селата са 102, а мезрите са 9 (съотношение 11,3:1).

–В нахията Враня селата са 287, а мезрите са 40 (съотношение 7,1:1).

От така представените данни е трудно да се извадят някакви общи заключения. В границите на целия санджак съотношението между села и мезри е 5:1. При това трябва да се има предвид, че в отделни случаи по инерция от предишния опис, регистрацията от 1519 г. третира като села ненаселени землища. Това са села, които в края на XV и началото на XVI в. са обезлюдяли. Отклонения от общото съотношение села/мезри в посока към по-голям дял на мезрите се наблюдава в нахиите Дупница, Ногерич, Щип и Кочани, Ълъджа и Славище. В останалите относителния дял на мезрите е по-нисък. Очевидно е, че в нахията Кратово, която е изцяло султански хас няма нискодоходни обекти като мезри и манастири. Видно е също така, че в нахиите Горно Краище и Враня, в чиято поселищна система преобладават малките и общо взето твърде „подвижни" селски общности, броят на мезрите не показва фрапиращи отклонения от средните стойности за санджака. В тях динамичното „роене" на селата запълва незаселените и обработваеми землища и води до намаляване на броя им. Много е типична и картината в нахията Дупница. Както ще стане ясно по-долу, тази нахия се отличава с висок относителен дял на селата с над 50 ханета и с най-голям брой села със 100-150 и над 200 ханета. Наличието на такива многобройни селища вероятно създава „пренаселеност" на селските землища и поражда необходимостта от обработване на мезри. В условията на първите десетилетия на XVI в. съществуването на обработени и незаселени площи, съчетано с разположението на Дупнишката нахия на входа на Кюстендилски санджак и природните условия, привлича юрушки заселници.[73] Може би

[73] *Кальонски, А.* Юруците в Югозападна България (Дупнишко и Благоевградско) от 70-те години на XVI до края на XIX в.-Етнология, 3, 1997, с.49-121.

същото е характерно и за южните дялове на нахията Струмица, но поради общото описване на селата в пея трудно може да се прави анализ на подобни дадености само за областите на Дойран и Боимия.

Характерът на поселищната система в Кюстендилски санджак и регионалните ѝ специфики могат да се анализират на основа на обобщените и разположени в таблици данни за броя на християнските и мюсюлманските домакинства в селата на отделните нахии. За по-голяма прегледност цифровите таблици ще бъдат придружени и с „графични“ варианти (Таблица 4).

Ако данните от Таблица 4 се преработят по такъв начин, че броя на селата с определен брой домакинства се изчисли в проценти спрямо общия брой на селата във всяка нахия, ще се получи картината, отразена в Таблица 5.

Общото впечатление от Таблици 4 и 5 е, че в границите на целия Кюстендилски санджак преобладават устойчивите населени места с население от 10 до 30 домакинства или със 50 до 150 жители. [74] Като цяло доста на брой са селата с до 5 домакинства или с население до 25 души. Относителният дял на подобни села се увеличава поради големия им брой в нахията Враня. Около един процент от селата са с над 200 домакинства, или с над 1000 души население. Истински рекордьор по отношение на броя на жителите си в санджака е селото Ълъджа в нахията Мелник и Петрич, в което към 1519 г. са живеели 513 пълни християнски и 24 пълни мюсюлмански домакинства, плюс още 87 неженени християни и 35 вдовици.[75] Очевидно тук става въпрос за временна „селска агломерация“, чието съществуване не се открива в описите след 1519 г. Този факт ни дава пример за временно уголемя-

---

[74] Подобна е картината и в поселищната система на Никополски санджак. Виж *Георгиева, Цв.*, Природна среда и модел на селищната мрежа в Българското пространство през XV-XVII в. – ИПр, кн. 2, 1996, с. 43 сл.

[75] BBA, TD 74, с. 112. Селището се е намирало вероятно в подножието на планината Беласица и е известно още с названията Банска или Термица в доосманската епоха. Виж *Овчаров, Н.*, История и археология на Вардарска Македония през XIV в. С., 1996, с. 99-101.

ване на населението в определени селища като резултат от разселване.

В границите на отделните нахии ситуацията към 1519 г. изглежда по следния начин:

В нахията Щип и Кочани най-висок е делът на селата с 10-20 и с 50-75 домакинства. Този факт отразява разнообразния релеф на нахията, която включва както планински и полупланински места, така и речни долини.

В нахията Ногерич селата с 10-20 домакинства са относително най-много. Особеното тук е, че дяловете па селата в обхвата до 75 домакинства са сравнително равномерно разпределени. Това вероятно се дължи на еднотипността на природните условия.

Нахията Струмица, която към 1519 г. обхваща освен областта Струмица, още областите Малешево, Боимия, Конче и Дойран, показва особености, които се наблюдават и в нахията Щип и Кочани. Преобладават селата с 10-30 домакинства и тези с 50-75 домакинства. Статистически немалък е броят па населените места с над 200 домакинства.

В нахията Тиквеш и Морихово една пета от селата са в групата на тези с 20-30 домакинства, като основната група населени места се вмества в интервала 5-75 домакинства.

В нахията Мелник и Петрич се наблюдава „преместване“ на акцента в дясната част на таблиците, което е показател за многолюдност на селищата. Статистически значителни цифри представляват селата с над 100 домакинства.

В нахията Ълъджа и Славище основната група села се състои от 20-30 домакинства. Впечатление тук прави обстоятелството, че процентът на много малките и на големите села е съпоставим. При тълкуването на този факт не трябва да се забравя, че нахията обхваща две области с различни природни условия: Славище, на която се падат основния дял на малките села и поречието на средна Струма, където населените места са по-многолюдни.

Нахията Пиянец показва значителна равномерност в процентното разпределение на селата от всички групи. Все пак, за разлика от общото състояние на поселищната мрежа в

санджака, тук относително преобладава групата на селата с 50-75 домакинства. Доста сходна е картината и в нахията Дупница: и тук има равенство между най-малките и най-големите села, а тежестта също е в групата на селата с 50-75 домакинства. Същата особеност се забелязва и в нахията Радомир и Сирищник с тази разлика, че в нея е по-голям относителния дял на селищата, разположени в лявата част на таблицата.

Последните две нахии от санджака (Горно Краище и Враня) са сходни по своята поселищна мрежа и показват особености, които не се наблюдават в другите нахии. И в двете пахии най-голям е броят на селата с 10-20 домакинства, но практически липсват села с над 100 домакинства. За сметка на това значителен е броят на много малките села с до 5 домакинства. Конкретно дори става въпрос за наличието на много села с по 1, 2 или 3 домакинства. Някои от селата в нахията Враня са известни още от доосманската епоха. Сравняването на наличните описи на Кюстендилски санджак показва, че подобни села са много „подвижни", често се разселват и създават динамика в цялата поселищна мрежа. Специално описът на нахията Враня от 1570 г. показва, че въпреки всичко тенденцията е към увеличаване на броя на селата. Ако в 1519 г. те са били 287, то половин век по-късно са вече 332.[76] Увеличаването на броя на селата, което в проценти е 15,6, е съпроводено с процентно увеличаване на броя на мезрите: през 1519 г. те са 14% от броя на селата, а в 1570 г. – 22%. Относителното и абсолютното увеличаване на мезрите е по-скоро резултат не на обезлюдяване, а на подвижността на селищната мрежа, което е в състояние да „произвежда" незаселени обработваеми пространства. Селищната система в нахиите Враня и Горно Краище е сходна с тази във Видинския санджак. От демографска гледна точка тази система позволява увеличаване на населението, но поради малобройността на селата и на селските общности, това изглежда става не плавно, а на приливи и отливи. Пример

[76] Турски документи...,T.V, кн. 4, с. 151-556.

за това са данните за броя на християнските домакинства в нахията Враня за периода 1490 – 1570 г. В 1490 г. там са живели 5094 пълни християнски домакинства. След тридесет години в 1519 г. броят им е 5545. В периода 1519-1530/31 г. християнските домакинства не се увеличават, а бележат известен спад. Към 1530/31 г.те са 5523. Към 1570 г. домакинствата са вече 7011. Демографските „пулсации" в нахията Враня очевидно са свързани освен може би с излизането от демографската стагнация на границата на XV и XVI в., още и с наличието на малки общности, които сами трудно се саморегулират в демографско отношение. В тях като че ли периодично се създава излишък или дефицит на демографски потенциал. Застоят в ръста на населението в нахията между 1519 и 1530/31 г. е свързан с увеличаване на неженените християни, а ръста на населението между 1530/31 и 1570 г. – с намаляване на техния брой.[77]

Като цяло селищната система в Кюстендилски санджак съдържа в себе си всички възможни типове поселищни системи в българското и дори в балканското пространство в разглеждания период. Северните и северозападните области на санджака се характеризират с относително голям брой малки и много малки селища, докато в южните и източните му части правят впечатление големите и много големите села.

От всички регистрирани към 1519 г. села в Кюстендилски санджак, само деветнадесет са чисто мюсюлмански. От тях 5 са регистрирани в нахията Щип и Кочани, 9 в нахията Дупница, 2 в нахията Ълъджа и Славище, 2 в нахията Радомир и Сирищник, и 1 в нахията Тиквеш и Морихово. От пръв поглед е видно, че чисто мюсюлманските села са концентрирани предимно в областите на Дупница и Ълъджа, и в по-малка степен в Щип и Кочани (всъщност в областта на Овче поле). В чисто мюсюлманските села в санджака живеят общо 410 мюсюлмански домакинства и 52 неженени мюсюлмани. От

[77] Данните са извлечени от таблицата у *Stojanovski, Al.*, Vranjski kadiluk.., s. 35-44.

всички тези села само едно (с. Склаве в нахия Дупница) е отбелязано през 1519 г. като нововъзникнало.[78] Останалите очевидно са съществували и в края на предишното столетие. Част от чисто мюсюлманските села са с названия, характерни за традиционната топонимия (Горно Черновище, Козница, Ускосиче и др.), но много от тях носят имена, характерни за юрушките поселения : Хамза бейлю (две села), Хъзър Факъх, Ахъ обьсъ, Муса бейлю, Муса обьсъ. В един от случаите регистърът е отразил смяната на названието: напр. село Бистренци, с друго име Хамза бейлю.[79] В регистъра от 1570 г. подобна смяна става често срещано явление в нахиите Дупница, Дойран, Боимия. Очевидно описът от 1519 г. отразява най-ранния етап от проникването на юруци в Кюстендилски санджак: явление, засегнало най-вече източните му части и частично областта Овче поле. В годините между 1519-1570 юрушките поселения стават много повече. В 1570 г. в нахията Дупница значителен става броя на селата с двойно съставни названия, като първата им част обикновено е лично име от тюрски произход, а втората част са названия от типа на „бейлю“, „обасъ“, огулларъ“.[80] Особено масово става юрушкото присъствие в южните дялове на санджака.

Като се изключат малкото на брой чисто мюсюлмански села, основната маса от иначе немногобройното мюсюлманско население в селата на санджака живее разпръснато в села с преобладаващо християнско население. Цифрите в това отношение са много показателни. В 1080 от селата на Кюстендилски санджак в 1519 г. не са регистрирани никакви мюсюлмански домакинства. В 222 села са отбелязани до 3 мюсюлмански домакинства, в 60 – между 3 и 5 мюсюлмански домакинства. Само в три села, две от които са в нахията Щип и Кочани, и едно в нахията Радомир и Сирищник, живеят над 50 мюсюлмански домакинства. При работа със съкратен ре-

---

[78] BBA, TD 74, с. 153.

[79] BBA, TD 74, с. 141.

[80] Турски документи..., T.V, кн.1, с. 335 сл.

гистър е трудно да се прецени дали наличието на „разпръснати“ мюсюлмански домакинства в християнските села е резултат на колонизация или помюсюлманчване. Този въпрос може да бъде решен само при обработка на данните от подробния регистър от 1519 г. За по-голяма яснота и прегледност данните за наличието на мюсюлмански домакинства в селата на Кюстендилски санджак ще бъдат разположени в Таблица 6.

Ако селата без или с разпръснати мюсюлмански домакинства се изчислят в проценти спрямо общия брой на населените места по нахии, картината, която се получава е отразена в Таблица 7.

Данните от Таблици 6 и 7 потвърждават извода, че позначително проникване на мюсюлманско население в селата има в южните и източните области на Кюстендилски санджак. В нахиите Горно Краище и Враня към 1519 г. броят на мюсюлманските домакинства е минимален. Изчисленията показват, че около половината от наличното мюсюлманско население в санджака живее в селата, в по-голямата си част разпръснато в християнски селища.

Описите от първите десетилетия на XVI в. дават доста сведения за някои категории рая със специален статут.[81] Поради включването на дервентджийските села в системата от хасове, зиамети и тимари, тимарските описи от 1519, 1530/31 и 1570 г. дават обилни сведения за дервентджийството в Кюстендилски санджак.[82] За разлика от войнушката институция, чиято предосманска основа вече не подлежи на съмнение, за службата по охрана на проходите и други опасни места по трудно се намират точни предосмански паралели. Може би диренията в тази насока ще трябва да се насочат към разпространената през XIV в. повинност по охрана на крепости и

---

[81] За тази категория рая виж *Грозданова, Е., Андреев, Ст.*, Категории население със специални задължения и статут – правна норма от XVI в. и реална практика.-В: Българският шестнадесети векС., 1996, с.29-48 (с посочената литература).

[82] За дервентджийството в Македония виж *Стојановски, А.*, Дервенциството во Македонија. Скопје, 1974, passim.

малки кастели (т.н. „град“, или „градоблюстение“). Напълно е възможно дервентджийството да се свърже с повинността по охрана на местности (или проходи), известна от една грамота на Константин Драгаш от 80-те години на XIV в. с гръцкото название „бигла“.[83] Предвид огромния брой на охраняваните малки кастели в доосманската епоха, това задължение на населението е било широко разпространено и този факт кореспондира с многобройността на дервентджийското население в първите векове на османската власт.

Към 1519 г. в Кюстендилски санджак са регистрирани около 1800 дервентджийски домакинства,[84] разпределени в 41 дервентджийски села. От тях четири са включени в хасовете и зиаметите, останалите в тимарите. Разпределението по нахии е следното:

–В нахията Враня са отбелязани 15 села с дервентджийски задължения.

–В нахията Ълъджа и Славище те са 10, като 7 от тях са разположени в областта Славище.

–В нахията Струмица и др. дервентджийските села са 6, в Тиквеш и Морихово – 4.

–По едно дервентджийско село има в нахиите Мелник и Петрич, Горно Краище, Щип и Кочани, Ногерич, Дупница и Радомир, и Сирищник.

Средният брой ханета в дервентджийските села е малко над 40, което показва, че османската администрация в санджака се е стремяла да осигури и надхвърли критерия от 30 ханета, които според дервентджийските стандарти са образували един „тъпан“. Разпределението на дервентджийските села по нахии ясно показва, че особено внимание се е отделяло на охраната на пътищата в планинските райони на Враня, Тиквеш и Струмица, и на трасето на пътя от Дупница през

---

[83] Actes d'Iviron, IV, Appendice III, p. 189-190.

[84] Точният брой е 1786. Липсват сведения за броя на дервентджийските ханета в селото Танатарци, нахия Струмица и др., поради което смятаме за възможно да закръглим общия брой на 1800.

Ълъджа и Ногерич (Куманово). Последното твърдение намира чудесно потвърждение във факта, че по протежението на този път се намира един чисто „дервентджийски тимар". Той се владеел от някой си Юсуф, син на Хамза и се състоял от дервентджийските села Страцин, Узема, Киркира (и трите в нахията Ълъджа и Славище), Куклица (нахия Ногерич) и Апостол, с друго име Хаджи Лала (нахия Дупница).[85] 193-те дервентджийски ханета от този тимар охранявали значително протежение от пътя между Страцин и Дупница.

Значителна концентрация на дервентджийски села има в зиамета на Мехмед, син на Дурхан в нахията Враня. Половината от селата, които го съставляват са „извън регистъра", т.е. нововъзникнали.[86] И в този случай това е било направено съзнателно от съображения за сигурността на района.

Известно е, че в началото на XVI в. османската власт започва да отнема правата на раята с особени задължения и да се опитва да ги приравни по статут с останалата рая. По отношение на дервентджиите в Кюстендилски санджак това намира израз в чувствителното намаляване на дервентджийските ханета в периода между 1519 и 1530/31 г. от около 1800 на 1597.[87] Намаляването продължава и през следващите години. Елемент от „настъплението" на властта срещу статута на това население е особената прецизност, с която регистраторът е отбелязвал неговите права и задължения на дервентджиите в подробния опис от 1570 г.

В описите от 1519 и 1530/31 г. не се споменава за мартолоси, но изследователите са на мнение, че в повечето села в областта на Кратово, както и в нахиите Ногерич, Кочани и Славище е имало подобни групи население, ангажирано с охраната на този изключително важен в икономическо отношение рударски район.[88]

---

[85] BBA, TD 74, с.126.

[86] Пак там, с. 20.

[87] BBA, TD 167, с. 211.

[88] *Андреев, Ст., Гроздanова, Е.*, Из историята на рударството и металургията в българските земи през XV-XIX в. С., 1993, с. 31.

Внушителен е броят на населението с войнушки статут в санджака Кюстендил. Към 1487 г. войнуците са общо 192 с 563 ямаци към тях, разпръснати в 120 села. Всъщност повече от 30% от всички войнуци в географската област Македония са регистрирани в Кюстендилски санджак. През 1519 г. броят на селата с войнушко население нараства на 140, но броят на действащите войнуци намалява на 175. Появяват се категориите на „бившите“ и „резервните“ войнуци. Вече не се прави разлика между войнуци-джебелии и „черни“ войнуци, а всички са причислени към султанските конюшни. През 1570 г. за действащи войнуци вече не се споменава: отбелязани са само 35 резервни и 468 бивши войнуци, които живеят само в 24 села.[89] Очевидно е, че мерките на османската власт спрещу раята със специален статут в първите десетилетия на XVI в. не само водят до значително намаляване на войнушкото население в санджака, но и променят коренно неговия статут: от хора на действителна военна служба войнуците стават население, което обслужва султанските конюшни. „Синоптичната“ част на описа от 1530/31 г. точно е отразил един от етапите на тази трансформация. В него се казва, че между 1519 и 1530 г. е било взето решение, всички войнушки села и домакинства да се причислят към султанските хасове.

Соколарите (доганджиите) са най-рано засвидетелстваните рая с особен статут в Кюстендилския санджак. Към 1479-81 г. население с доганджийски статут има в областта на Щип, Струмица, Ълъджа, Враня и Радомир.[90] Интересното тук е, че наличието на хора, занимаващи се със залавяне и дресиране на ловни соколи е засвидетелствано още в

---

[89] *Стојановски, А.*, Раја со специјални задолженија..., с. 76 сл.Авторът не е работил със съкратения опис от 1519 г. и е пропуснал много важната бележка за войнуците в синоптичната му част (BBA, TD 74, с. 219). Там се казва, че в санджака има 624 войнуци „сер-и низе“ (т.е. началници на войнушки гьондери), които служат в султанските конюшни. Ямаците към тях са 2192.

[90] Турски извори за българската история. Т. I, с. 176-177. *Стојановски, А.*, Раја со специјални задолженија..., с. 80 сл.

доосманската епоха в територията на княжеството на Драгаши. Дългата традиция в съществуването на подобна екзотична професия се отразява върху топонимията на региона, в който често се срещат села с названия Геракарци, Соколарци, Доганци и др.

3. Хасове, знамети, тимари

Краткият опис на Кюстендилски санджак от 1519 г. показва, че султанският хас включва следните приходоносни обекти:[91]

–Град Кратово и всички села в нахията Кратово, от които 21 цели села и отделни домакинства в още 3 села.

–В нахията Щип и Кочани – 14 села, 1 мина (минага Дамян), и една мезра.

–В нахията Ълъджа и Славище – 4 села и една мезра.

–В нахията Радомир и Сирищник -2 села, 2 мезри и един манастир.

–В нахията Мелник и Петрич -2 села оризари и 1 мина.

–В нахията Тиквеш и Морихово – 3 села оризари.

–В нахията Струмица – 1 село оризари и 5 даляна , 4 от които са на Дойранското езеро и са мукатаи, и един – в областта на Конче.

Общият приход от султанския хас възлиза на 2 374 577 акчета, като по-голямата част от него се формира от приходите от Кратово и Кратовско (2 131 991 акчета).[92] В султанските хасове са регистрирани 3323 пълни християнски и 204 пълни мюсюлмански домакинства. През 1530/31 г. султанският хас се увеличава значително: към него се прибавя град Дупница и още 42 села. За съжаление регистраторът не е попълнил графата за общите приходи на султанския хас, а е

---

[91] BBA, TD 74, с. 1-5.

[92] В описа няма рекапитулация на приходите от хаса, както в този от 1530/31 г. Цифрите са получени от мои изчисления.

отбелязал само приходите от мукатаи и данък върху овцете. Ясно е обаче, че приходите от хаса се увеличават почти трой-но в абсолютно изражение, като особено чувствителен е ръста на приходите от мукатаи. Близо три пъти нарастват христи-янските домакинства, а близо два пъти – мюсюлманските домакинства, регистрирани към хаса на падишаха.[93]

В регистъра от 1519 г. са отбелязани още 6 хаса, както следва:

–Хас на Мустафа паша Коджа (Мактул), велик везир при султан Баязид II и в първите години от управлението на сул-тан Селим I, ликвидиран от последния очевидно към момен-та на създаване на описа. Хасът в санджака Кюстендил е част от огромните владения на Мустафа паша и е включвал град Мелник, най-богатите и многолюдни села в нахията Мелник и Петрич, както и в нахията Щип и Кочани.[94] След ликвиди-рането на Мустафа паша по-голямата част от хасовите му владения в Кюстендилски санджак стават султански хасове.

–Хасови владения на Ферхад паша, бейлербей на Румелия при управлението на султан Селим I, които включ-ват малко на брой, но богати села в нахията Мелник и Петрич, и в нахията Струмица.[95]

–Хасови владения на някой си Мехмед паша, отбелязан като покойник, в нахията Тиквеш и Морихово.

–Следват две хасови владения на султанските дефтер-дари Абдул Силям бей и Инджеретин бей в нахията Дупница.

Следващият случай е доста интересен: описани са владе-ния, голямата част от които са хас на някой си Нишанджъ бей, но които включват и два тимара.Този комплекс е разпо-ложен в нахиите Струмица, Тиквеш и Морихово, Мелник и Петрич, Ногерич , Щип и Кочани, както и в областите Боимия и Дойран.

---

[93] BBA, TD 167, c.211.

[94] BBA, TD 74, c.6-7. За Мустафа паша Коджа виж. *Радушев, Е.*, Ковачев, Р., Опис на регистри от Истанбулския османски архив към генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция.С., 1996, с. 78.

[95] BBA, TD 74, c.7-8.

Описан е и пълен хас на санджакбея на Кюстендил Махмуд бей, който включва град Струмица, села в едноименната нахия, села в нахията Тиквеш и Морихово, град Щип, град Ълъджа, няколко села в нахията Ълъджа и Славище, град Петрич, град Враня и няколко села в нахията Радомир и Сирищник. Общият приход от този хас възлиза на 338942 акчета.[96] Общото впечатление е, че хасовите владения на санджак бея са разположени в най-богатите южни и югоизточни области на санджака.

Следва описание на зиаметите, които са общо 24.[97] Тъй като тази категория условно земевладение е непозната през XV в., би следвало да се предположи, че регистърът от 1519 г. е първият, който отбелязва зиамети в Кюстендилски санджак. Известно е, че правилата са изисквали заимите да принадлежат към средното ниво на санджакската администрация (субашии, хора на санджакбея, военни командири и др.).[98] В нашия опис обаче споменаването на длъжността на заима е по-скоро изключение, отколкото правило. Създава се впечатлението, че повечето заими са представители на известни фамилии или принадлежат към антуражите на известни личности (споменати са от регистратора като „син на...“, или „човек на...“). От всичките зиамети специално споменаване заслужава може би този, който е назован „зиамет юруци от Овче поле и Порунлу на името на Ферхад ага от хората на Дауд паша Коджа“. В него са описани освен три села още 116 юрушки домакинства, които съставляват една трета от всички подобни домакинства в санджака през 1519 г.[99] Както би трябвало и да се очаква, в хасовете и зиаметите са включени практически всички градски центрове в Кюстендилския санджак.

Като изключим сравнително малкото вакъфски и мюл-

---

[96] Пак там, с.9-11.

[97] Пак там, с.10-20.

[98] *Зирojевић,О.*, Турско војно уређење...., с.102 сл.

[99] BBA, TD 74, с.18.

кови имоти, огромната част от селата в санджака са включени в тимарската система и са разпределени в 786 тимарски комплекса, издържащи към 1120 спахии и мустахфъзи. Съотношението е рязко в полза на участващите в походи спахии, чийто общ брой е около 1060. Като мустахфъзи и дизлари-тимариони са споменати 59 души.[100]

Веднага прави впечатление внушителния брой на спахийската конница, набирана от Кюстендилски санджак. Би могло да се твърди дори, че в случая се натъкваме на своеобразен „рекорд". Кюстендилският спахийски корпус значително, близо 4,5 пъти, надвишава числото на Видинските спахии от средата на XV в. и около 3 пъти числото им в началото на XVII в.[101] Към 1479 г. в санджака Никопол участващите в поход спахии са били около 700. Същата констатация е в сила и по отношение на санджаците в сръбските земи. В санджака Крушевац в 1516 г. са регистрирани 174 спахии, които за около 15 години нарастват на 632, но пак не достигат цифрата от Кюстендилския санджак. През 1530/31 г. в санджаците Вучитрън и Призрен са описани съответно 293 и 215 спахии.[102] Данните са достатъчно красноречиви и едва ли се нуждаят от подробен коментар. Те биха могли да служат за отправна точка при оценяване на военните възможности на княжеството на Драгаши в сравнение с други съвременни на него балкански християнски държави. Би могло да се твърди, че предвид изнесените данни, васалният отряд на Константин Драгаш, с който той е участвал в османски походи, е бил значителен по своята численост.

---

[100] Пак там, с.219. Цифрите, които е посочил регистратора в „синоптичната" част на описа незначително се различават от тези, получени при конкретни изчисления на основата на текста на описа. Това вероятно се дължи на обстоятелството, че са съществували известен брой вакантни тимари, тимари на спахии-пенсионери, тимари на спахии, оставени да пазят областта си и една малка група християни-тимариоти, които са държали бащини и изглежда не са включени в общата сметка. При общото изчисление се държало сметка само за участващите в походите спахии.

[101] *Мутафчиева, В.*, Видин и Видинско през XV-XVI в., с. 16-17.

[102] *Зирojевић, О.*, Турско војно уређење..., с. 268.

Несъмнено демографският и поселищният потенциал на Кюстендилски санджак го е превръщал във важно звено на османската военна машина от началото на XVI в. Известно е, че в периода от 30-те години на XVI до началото на XVII в. броят на спахиите в балканските санджаци на империята показва тенденция към намаляване. Същото важи и за Кюстендилски санджак с тази разлика, че намаляването е налице още в периода между 1519-1533 г. През 1533 г. в санджака са регистрирани 959 спахии, с около 150 по-малко.[103] Този факт води до извода, че описа от 1519 г. е отразил оптималното състояние на спахилъка в Кюстендилски санджак.

За разлика от Видински и Никополски санджак тук е много по-малък броят на тимариотите-охранници на крепости: ако във Видински санджак половината тимари са на мустахфъзи и диздари, то в Кюстендилски санджак броят им е около една двадесета от конните спахии. Всъщност към 1519 г. в Кюстендилски санджак са запазени само три крепостни гарнизона: в Щип, Струмица и Враня. Мустахфъзите в крепостта Щип към времето на създаване на описа са около 20, а тези в Струмица – 9. Тенденцията е гарнизопите в тези два града да намаляват. По-значителен е гарнизонът във Враня, който към 1519 г. се е състоял от 30 бойци плюс група военни музиканти-цигани.[104] В следващите години гарнизонът на Враня запазва тази численост, въпреки че към 1530/31 г. общия брой на мустахфъзите в санджака намалява с шест души. Очевидно е, че поддържането на гарнизон във Вранската крепост е продиктувано от съображения за вътрепша сигурност, предвид особеното разположение и планинския характер на Вранянската област.[105]

Трябва да се има предвид, че спахийската конница от санджака Кюстендил не е била единствената бойна сила, набирана тук. В последните десетилетия на XV в. значителен е броят на войнуците-джебелии: около 130. Към края на XV и

---

[103] Пак там

[104] BBA, TD 74, c.210-217.

[105] *Stojanovski, Al.*, Vranjski kadiluk..., s. 28 sl.

началото на XVI в. войнуците на действителна служба са изтласкани окончателно в категорията на рая със специални задължения и са зачислени към султанските конюшни.[106] Запазват се обаче немалкия брой акънджии, концентрирани в казата Ълъджа.[107] Към 1530/31 г. общият брой на акънджиите в санджака е 82. Военно задължените юруци към 1519 г. са 300, а десетина години по-късно се увеличават на около 500.[108] Тези цифри могат да ни ориентират за общия брой на регистрираните юруци в Кюстендилски санджак, тъй като става въпрос за особена организация (военно задължени ешкинджии плюс 4 ямаци на всеки ешкинджия или или 5 ешкинджии плюс 20 ямаци). С други думи в периода 1519-1530/31 г. броят на юрушките домакинства е нараснал от около 1200 на 2460 или изчислено в оджаци от около 45 на около 90.[109] Към 1519 г. вероятно в Кюстендилски санджак все още е имало остатъци от корпуса на мюселемите, въпреки че подобна група военно или паравоенно задължени хора не е изрично упомената. Споменат е обаче началникът на мюселемите Мустафа бей, който е владеел като зиамет самия град Дупница с годишен приход от 26 361 акчета.[110]

Начинът, по който са представени тимарите и държателите им в описа от 1519 г. е нещо средно между прецизността на описите от предишното столетие и общите формулировки, характерни примерно за Видинския опис от 1560 г. Ясно е, че става въпрос за функциониране на една вече от-

---

[106] *Стојновски, А.*, Раја со специјални задолженија..., с.76 сл.

[107] Турски извори за българската история. Т.III, с. 118-129. Към 1519 г. в град Ълъджа живеят 28 акънджии, през 1550 г. те се увеличават на 34, а към 1570 г. спадат на 23. Виж *Kiel, M.*, Ottoman Kystendil..., p. 21. Малка група акънджии към 1570 г. живее в град Струмица. Виж Турски документи...,Т.V, кн. 3, с.49 сл.

[108] BBA, TD 167, с. 211.

[109] Не е съвсем ясен критерият, по който османският регистратор е отбелязвал юруците. Това важи специално за описа от 1530/31 г., където като цифра за юруците е посочена 2460. Най-вероятно става въпрос за брой на юруци-ешкинджии.

[110] BBA, TD 74, с.14.

работена система, която все още не е навлязла в период на занемаряване. Най-често срещаната формулировка е: „тимар на Х, син на (човек на...., от хората на....) У, владее го и участва в походите“. В около 60 от тимарските вписвания се срещат бележки, които указват на някакво особено задължение, фиксирано в берата на даден спахия. Всичките тези 60 случая визират тимариоти-ешкинджии, които по правило служат посменно и само като изключение изпълняват особени задължения като охраняване на местност и др. Регистраторът много рядко дава указания за конкретни задължения на участващите в поход, като осигуряване на шатри или друго военно снаряжение, водене на определен брой джебелии, ешкинджии, гулями и др.

Сред общата маса спахии-тимариоти ясно се открояват две групи: тази на еничарите-спахии и на християните-спахии. Първите несъмнено представляват своеобразен елит и по правило владеят огромни тимари, а вторите са групирани в нахията Врапя и по размера на тимарите си стоят най-ниско в йерархическата стълбица на „военната класа“ в санджака.

Проблемът за „провинциалното еничарство“ не е нов за научните изследвания.[111] Наличието на еничари-тимариоти е достатъчно ясно засвидетелствано примерно в описа на Никополския санджак от 80-те години на XV в.[112] Смята се, че практиката на извеждане на еничарите от специалния корпус и причисляването им към крепостните гарнизони или спахийската конница датира от времето на султан Мехмед II. Обикновено се приема, че става въпрос за ветерани, чието изпращане в провинцията е продиктувано от желание за укрепване на сигурността в провинциите и за допълнително използване на натрупания от тях боен опит. В този смисъл внимание заслужават сведенията, които дава Николай Секундино в една своя реч, посветена на арагонския крал Алфонс V, писана във времето след превземането на Константинопол от османците. Според него в османската държава от това вре-

---

[111] *Георгиева, Цв.*, Еничарите в българските земи.С., 1988, с. 116 сл.

[112] *Ковачев, Р.*, Опис на Никополския санджак...,с.51.

ме съществува практиката еничарите да служат в оджаците от 20 до 35 годишна възраст, след което за десет години били зачислявани в „съсловието на конниците“ (т.е. в числото на спахиите).[113] Разбира се, трябва да се отбележи и възможността, загатната в трактата за историята и произхода на еничарския корпус от XVII в., че превръщането на еничарина в тимариот или мустахфъз е вид наказание, свързано със значително намаляване на приходите му.[114]

В Кюстендилски санджак наличието на еничари-спахии датира много преди съставянето на регистъра от 1519 г. Свидетелство за това е честото споменаване от регистратора на синове на еничари със статут на спахии. Това показва, че бащите на тези спахии са били провинциални еничари поне за времето на едно поколение по-рано. Иначе въпросният опис е споменал общо 49 еничари-тимариоти, 47 от които участват в походите, а двама служат в гарнизона на Враня. В текста на описа те са споменати или поименно, или с название, което указва на принадлежност към някои от еничарските части (секбан, солак, улуфеджиян). Словесната формула прилагана към тях не оставя съмнение, че те са участвали в походите на общо основание.

Еничарите-тимариоти са неравномерно разпръснати из територията на санджака. Относителният им дял е сравнително голям (до 11%) в нахията Ълъджа и Славище, и в нахията Струмица (около 9%). В останалите нахии процентът на еничарите тимариоти е статистически незначителен. Интересен е фактът, че в нахията Ълъджа и Славище се наблюдава нещо като концентрация на еничарски тимари в една област, което говори в полза на предположението, че това е направено от съображения за сигурността на района.[115] Там

---

[113] Виж *Медведев, И.П.*, Падение Константинополя в греко-итальянской гуманистической публицистике XV в.-В: Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. Санкт-Петербург, 1999, с. 329.

[114] Мебде-и канун-и йеничери оджаглы тарихи. История происхождения законов янычарского корпуса. Изд. текста, перевод с турецкого, введение, комментарии и указатели *И.Е. Петросяна*. Москва, 1987, с. 120-122.

[115] BBA, TD 74, с. 133-135.

е разположен и „дервентджийският тимар“ на Юсуф, син на Хамза. Както би трябвало да се очаква, номиналите на еничарските тимари са едни от най-големите. Те обикновено се движат около 9000 акчета или леко надхвърлят тази сума. 32 от всичките 49 еничарски тимара са с номинали над 9000 акчета. Срещат се и такива с по 15 до 17000 акчета. Рекордьор в това отношение е тимарът на солака Хайредин в нахията Струмица, чийто приход възлиза на 17169 акчета.[116] Като изключение се среща еничарски тимар от 1300 акчета в нахията Радомир, принадлежащ на еничарина Насух.[117] В този изолиран случай може да се предполага, че Насух е провинил се еничарин, чийто тимар го е отпращал в категорията на нискостоящите по ранг спахии. Разбира се, малки по стойност са и тимарите на двамата еничари-мустахфъзи от крепостта Враня (1318 и 1097 акчета). Еничарите-спахии са владеели своите тимари по принцип индивидуално и само в изолирани случаи – заедно с други тимариоти.

В текста на описа от 1519 г. практически не се срещат християни-спахии. Не са много и случаите, когато даден спахия е отбелязан със служебното име „син на Абдуллах“. Очевидно към началото на XVI в. християните-спахии вече не съществуват като значима част от спахийската конница. Затова пък в самия край на описа, в частта за нахията Враня, регистраторът е отбелязал осем тимара на християни, като точно е държал сметка за спахийските синове, които имали право да наследят бащината си служба.[118] Четири от тези тимара са колективни, четири – индивидуални. Държателите на индивидуалните тимари участват лично в походите като ешкинджии. Тимарите им са малки за „стандарта“ на санджака и не надхвърлят 1700-800 акчета. Колективните тимариоти в три от случаите участват посменно, а в един случай подготвят за поход един джебелия. Интересно е, че т.н. „колективни“ християнски тимари са много малки: по 600-700 акчета. Особено фрапиращ е случая с колективния ти-

---

[116] Пак там, с. 69.

[117] Пак там, с. 163.

[118] Пак там, с. 207-208. Виж още *Stojanovski, Al.,* Vranjski kadiluk..., s.64-68.

мар на „Степан, Дабижив, Райе и друг Райе“, които владеели село Мучовци с 3 ханета и годишен приход от 594 акчета. Срещу това те имали практически непосилното на пръв поглед задължение да подготвят и изпращат в поход един джебелия. Очевидно е, че те не са можели да снаряжат конник с ризница, ако не са владеели допълнителна земя с особен статут. Както бе вече изтъкнато, в случая се натъкваме на остатъци от военно задължено население (джебелю войнуци), които са владеели не толкова „класически тимар“, колкото „свободна бащина“. По причини, които не са напълно ясни, тази странна категория спахии-бащиници се запазват само в нахията Враня не само към 1519 г., но и през целия XVI в.

В научната литература отдавна е прието анализа на тимарската система да се прави на основата на тимарските номинали, като за по-голяма прегледност данните се разполагат в таблици. И при анализа на тимарската система в Кюстендилски санджак ще се придържаме към този изпитан метод (Таблица 8). Нужно е обаче предварително да сме наясно какво практически означават като стойност и покупателна възможност сумите на тимарските номинали. В това отношение много ни помага завещанието на тимариота Мехмед бей, син на Абдуллах от 1546 г. и завещанието на Юнус бей, санджак бей на Кюстендилски санджак в периода 1560-1572 г.[119] Посочените в завещанията цени на военно снаряжение за един джебелия са следните: кон – около 400 акчета;, конска сбруя – около 300 акчета; дрехи – около 500 акчета; оръжие (меч, ризница, лък, стрели, колчан) – около 300 акчета. От тези цифри е видно, че за около 1500 акчета е можел да бъде снаряжен конник-джебелия. При това текущата годишна сума за това очевидно е по-малка, защото част от снаряжението се използва многократно и представлява нещо като „дълготраен актив“. Разходите за прехрана са били далеч по-малки. Ясна представа за цените на хранителните стоки е цената на товар пшеница (178 кг) към 1519 г. : 35 акчета.[120] Като се вземе предвид

---

[119] *Зиројевић, О.*, Турско војно уређење..., с.271-283.

[120] *Стојановски, А., Ерен, Исм.*, Кратовската нахија..., с.444 сл.

обезценяването на акчето в интересуващия ни период, става ясно, че с 1000 акчета в началото на века спокойно е можел да бъде подготвен за поход копник с ризница. За сшкинджиите сумата е била поне с около 150 акчета по-малка (стойността поне на ризницата). Следователно въпреки недостатъчната си избистреност, законодателството от времето на султан Сюлейман I Законодател сравнително точно е отчитало нуждите на тимариота. Според тези закопи владелецът на тимар до 1000 акчета лично е джебелия, който владее тимар до 2000 акчета, участва като джебелия с прислужник. В началото на XVII в. вече се смята, че минималния размер на тимара в Румелия е 3000 акчета.[121] Разбира се увеличаването на тимарския номинал над минимума е пораждал нови задължения: да се водят допълнителни бойци, да се носят шатри и др. За информация в началото на XVI в. шатрите в зависимост от вида си са стрували от 450 до 1200 акчета. С други думи тимариотите, които са владеели среден по размер тимар са били в добро материално положение и в края на кариерата си са можели да оставят на своите наследници суми от порядъка на 15000 акчета, както е направил примерно споменатият по-горе спахия Мехмед бей, „син на Абдуллах“. Петимата хатиби в санджака Кюстендил със своите заплати от около 3 акчета па ден са били по-зле платени от редовия спахия. В този смисъл и през XV, и през XVI в. не плячката и други „странични“ доходи, а тъкмо тимарската система е финансирала османската военна мощ.[122]

Анализът на тимарските номинали показва ясно, че в Кюстендилски санджак съществуването на тимари до 1000 акчета към 1519 г. е по-скоро изключение и се дължи на фактори, които не са иманентно присъщи на състоянието на

---

[121] Турски извори за историята на правого в българските земи. Съставил *Г. Гълъбов.* Т. I .,С., 1961, с.32, 108-109.

[122] Това обстоятелство е доказано много убедително от *Lowry, H.*, Changes in Fifteenth-Century Peasant Taxation..., p.25-26. Оказва се, че дори през третата четвърт на XV в. почти всички разходи за военни походи и поддържане на спахилъка са за сметка на облагането на селското население.

спахилъка. От петнадесетте много малки тимара близо половината са съсредоточени в нахията Враня, една трета се владеят от християни-спахии, които са били притежатели и на бащини. Като изключение от правилата за максималния размер на тимара, приети към 1516 г., съществуват и два тимара с годишен приход над 20000 акчета. Измежду групата тимариоти, владеещи тимари с приход над 1000 акчета, регистраторът е отделил група от 60 ешкинджии, поддържани от оджаци от по пет души.[123] Всъщност това са спахиите, чиито ешкинджийски задължения изрично се споменават в самия текст на регистъра поради факта, че тимарските им приходи по правило са ги задължавали да участват в походите лично като джебелии. Иначе основната маса тимариоти са владеели тимари с приходи между 1500 и 3500 акчета: те съставляват половината от общия спахийски контингент. Не е малък броя на елитните спахии с приходи над 3500 акчета, като впечатление прави немалката група на тимариоти с приходи между 15000 и 20000 акчета. При положение, че описът от 1519 г. по принцип не посочва точните задължения на спахиите, е рисковано да се правят изчисления за нарастването на спахийската войска в резултат на формиране на „свити“ на по-заможните тимариоти. Ясно е обаче, че цифрата на спахиите, посочена в рекапитулацията на описа, е само ядрото на военния ефектив на санджака, което при мобилизация е набъбвало значително. Характерен пример в това отношение е фактът, че 24 владетели на зиамети в санджака са имали общо 112 ямаци[124] или с други думи всеки заим на поход се е явявал със свита най-малко от пет души. Безспорна е констатацията, че и тук, както и в други санджаци, владетелите на значителни тимари и на зиамети в относителен план са били натоварени с много по-леки задължения от редовите и масовите тимариоти.

Общият брой на рубриките в описа от 1519 г., които започват с формулата „тимар на...“ е 786. От тях в 185 случая

---

[123] BBA, TD 74, c. 219

[124] Пак там

става въпрос за колективно владение, а в останалите – за индивидуално. Огромната част от колективните тимари се владеят от 2-3 тимариоти (общо 150), много по-малка част от 3-5 тимариоти (22), а останалите – от повече от 5-има. Най-голяма е концентрацията на „многолюдни“ колективни тимари в групата на тимариотите-мустахфъзи и на християните-тимариоти. При охраннческите тимари една трета от тях са на 6 до 8 души, а при християпите-тимариоти от нахията Враня половината се владеят колективно, като в два от случаите владелците са 9 и 10. Разбира се в последния случай става въпрос предимно за посменно изпълнение на еш-киндджийска служба, като само в един случай владетелите на колективен тимар са изпращали заедно един джебелия. Най-забележителният редови колективен тимар е регистриран в нахията Мелник и Петрич. Това е селото Яворница, намиращо се в района на Петрич, с приход 13399 акчета годишно. Този приход е бил разпределено между десет тимариота.[125] В този случай десетимата тимариоти са участвали заедно, а не посменно в походи. В абсолютни цифри най-голям е броят на колективните тимари в нахиите Струмица, Тиквеш и Морихово, Щип и Кочани. Абсолютно и относително е малък броя на подобни тимари в нахията Враня. Там се наблюдава и друго интересно явление: повечето регистрирани колективни тимари са на двама спахии, при това много често те са братя. Ясно е, че характерът на поселищната система, свързана с възможността дадено населено място да издържа определен брой спахии, оказва влияние и върху разпространението на колективните тимари.

4. Бележки върху стопанската структура

Наличните описи създават впечатлението за богата стопанска структура на градовете и селата в Кюстендилски санджак. Старите градски центрове, съществуващи от

---

[125] Пак там, с. 120

предосманската епоха, запазват и доразвиват полузанаятчийския, полуаграрния характер на своя икономически живот. Описите споменават за занаяти, предназначени за пазара или за нуждите на османската държава, но в системата на данъчното облагане аграрните продукти запазват доминиращите си позиции като основен приходоизточник за фиска. Така например в град Ълъджа към 1570 г. населението (християнско и мюсюлманско) плаща данък върху пшеница, „смесено жито", шира, слама, лен и коноп, данък върху пасищата, данък върху воденици и др.[126] Сред мюсюлманското население на града се споменават шивачи и дори един професионален играч на шах, но общото впечатление е че като цяло производството е аграрно. Същата е картината и в град Щип с тази разлика, че тук се споменава за производство на леща, грах, памук, пчелен мед, за отглеждане на овце и за плащане на такса за летни пасища.[127] В Струмица пък по-силно застъпени са градинските култури, като се споменава и юшур от производството на копринени дрехи.[128]

Доста по-разнообразна и малко по-занаятчийски ориентирана е стопанската структура на град Мелник. Освен традиционните селскостопански култури тук се споменават още нахут, бакла, ориз, леща и черници. В списъка на данъчните вземания от града има рубрики за облагане на работилници за „тънко платно", работилници за ножици и работилници за копринени дрехи.[129] Нахийските центрове, израснали от по-големите и благоприятно разположени села, имат стопанска структура, която по нищо не ги отличава от останалите населени места със статут на обикновени села. С други думи градските центрове в санджака запазват преобладаващ аграрен облик и търговията в тях, с малки изключения, е ориентирана към продажба на селскостопански продукти и добитък.

---

[126] Турски документи..., Т.V, кн. 1, с. 66.
[127] Турски документи...,Т. V, кн. 2, с. 125-127.
[128] Турски документи...,Т. V, кн. 3, с. 58-59.
[129] Турски документи...,Т. V,, кн. 4, с. 35-37.

Изключение от общата картина представлява град Кратово, който в разглеждания период се издига и затвърждава своята позиция на важен център на рударство и металургия не само в границите на санджака, но и за мащабите на Османската империя. Според някои ранни османски извори още султан Баязид I (1389-1402 г.) се опитва да регламентира миното дело и производството на метали в града, очевидно на базата на завареното в момента за завоеваното положение. Има основания да се предполага, че при управлението на султан Мурад II (1421-1451 г.) кратовските рудници са били превърнати във вакъф. От 30-те години на XVв. датират записките в търговската книга на дубровничанина Михаил Лукаревич, в които се споменават негови длъжници-рудари от Кратово.[130] Вакъфският статут на Кратово изглежда се променя при султан Мехмед II: от времето на неговото управление кратовските рудници стават за дълго време султански хас. Тяхното разработване е била давано на откуп. Така например към 1473 г. рудниците били взети на откуп от Яни Палеолог от Галата, Истипа Бласица, Степан Леш и Димитър, син на Константин, срещу сумата от 6 милиона акчета годишно.[131]

Още Й. Иванов е отделил подобаващо място на рударството в този район на Македония през османското владичество.[132] Публикуваният пълен текст на „Закона за мините в Кратово" от 1488 г. дава богата представа за бурното и детайлно регламентирано копаене на руда, производство на метал (сребро, олово и мед), за системата на експлоатацията на рудните находища и сеченето на сребърни монети в Кратовската монетарница.[133] Допълнителната обработка на добивания метал и нуждите на градското население от занаятчийски произведения оформят кратовските махали като обособени стопански единици със своя специфична занаятчийска и търговска дейност. В някои махали преобладават шивачите, в други месарите, в трети златарите и т.н. Кратовският

---

[130] *Динић, М.*, Из дубровачког архива. Т.I. Београд, 1957, с.62, 65-66.

[131] An Economic and Social History of the Ottoman Empire (1300-1914). Ed. by *H. Inalcik* and *D. Quartet*. Cambridge, 1994, p. 211.

[132] *Иванов, Й.*, Северна Македония, с. 237-253.

[133] *Akgündüz, A.*, Osmanlı Kanunnameleri..., s. 443-448.

закон дава ясно да се разбере, че става въпрос за съществуването на стара рударска традиция от предосманската епоха: голяма част от рударските термини са от славянски или саксонски произход (плаканица, чалина, чистила, къбъл, осмиче, урбарар и др.). Както в повечето рударски центрове по българските земи и тук рудните богатства се експлоатират чрез отдаване на откуп (илтизам).[134] Град Кратово е толкова значителен металургичен и рударски център, че всички околни села, включени както и самият град в султанския хас, са ангажирани по един или друг начин с добиването на руда и метали. Според „Закона за Кратово“ основното селско производство, което захранва Кратовските рудници са въглищата и дървата. Тези два артикула, подредени по съответния начин с предварително обработената руда, са били основна съставка на т.нар. „харман“: импровизирана пещ за топене и добив на метал.[135] Описът от 1519 г. по неизвестни причини споменава изрично само едно въглищарско село в областта на Кратово: с. Добра Лока, в което са живеели 6 ханета въглищари.

В резултат на бурно развиващото се рударство в Кратово се струпва значителен брой население, което не се занимава със селско стопанство и е голям и платежоспособен консуматор на селскостопанска продукция. Частта за пазарните такси в „Закона за Кратово“ показва една изключително богата стокова номенклатура. От хранителните стоки се споменават няколко вида риба (вкл. и „вносна“), много видове плодове и зеленчуци, някои от които внасяни отвън(напр. смокини и кестени), месо от всякакъв вид добитък (вкл. свинско месо от два вида прасета – „питомни“ и „полудиви“), млечни продукти и т.н. „Промишлените артикули“ са представени освен от богат асортимент метали, още от различни видове дрехи, обувки, шапки и забрадки, шишета, сапун и др.[136]

Кратово несъмнено е ведущ рударски център, но рударс-

---

[134] *Андреев, Ст., Гроздanова, Е.*, Из историята на рударството..., с.91-109.

[135] *Akgündüz, A.*, Osmanlı Kanunnameleri..., s. 446, чл. 18 сл.

[136] Пак там, с 447-448.

твото всъщност е един от стопанските отрасли, който е силно застъпен на цялата територия на Кюстендилски санджак. Сведения за това дават освен описите, още археологическите разкопки и силното присъствие на „рударски мотиви" в местната градиция.[137] Османските описи споменават и по-малки рудници, които без изключение са включени в султанския хас. В описа от 1519 г. са споменати два рудника в нахията Щип и Кочани. Това са рудниците Гребне в областта на Злетово с приход от 11739 акчета и мината Дамян, разработвана от 30 семейства рудари с годишен приход от 13803 акчета.[138] В нахията Мелник и Петрич е споменат рудника Бриб-н (Прип-н ?) с годишен приход от 8927 акчета.[139] Първите два рудника продължават да съществуват и в следващите десетилетия, докато рудника Бриб-н вероятно се изчерпва и не е споменат в описа от 1570 г. Необходимо е да се припомни, че рудниците в района на Злетово, споменати в османските описи, са съществували в предосманската епоха. Малки рудници са били разпръснати в много области от санджака, но за съжаление османските описи не винаги са ги упоменали изрично. Приема се, че наличието на необикновено голям брой воденици е косвено свидетелство за наличие на добив и първична обработка на руда. В самото село Злетово например са регистрирани 35 „воденици", повечето от които явно не са мелели жито, а са промивали добитата руда. През XVII в. рудното производство се развива и в областта на нахията Конче.[140]

В структурата на селскостопанското производство първите векове на османската власт не донасят съществени промени.

---

[137] По този въпрос виж *Мешекова, Т.*, Към въпроса за характера и организацията на металодобива в Кюстендилския санджак. – Известия на исторически музей Кюстендил. Т. II, 1990, с. 45-56; *Същата,* Към въпроса за участието на българите в организацията и управлението на металодобива в Кюстендилския санджак. – Известия на исторически музей Кюстендил.Т.III, 1996, с. 145-150.

[138] BBA, TD 74, с. 3-4. Виж още *Андреев, Ст., Грозданова, Е.,* Из историята на рударството..., с. 31-33.

[139] Пак там, с. 4.

[140] *Андреев, Ст., Грозданова, Е.,* Из историята на рударството..., с.33.

Единствената нова култура, която се разпространява още през XV в. е оризът. В литературата, посветена на оризовото производство в Османската империя се твърди, че някои от областите на Кюстендилски санджак, като например земите между Дупница и Мелник, са били водещи в това отношение за балканските провинции на империята.[141] Съкратеният опис от 1519 г. отразява един междинен етап в разпространението и организацията на оризовото производство в санджака. От Таблица 9 е видно, че от 10-те оризарски села и обекти, две са „извън регистъра". С други думи към края на XV и началото на XVI в. протича доста „муден" процес на разработване на нови оризища. Въобще оризарските обекти не са многобройни, сравнени с общия брой на населените места. При това населението на повечето от тях като че ли няма организация, типична за челтукчиите: това ясно личи от факта, че в 7 от оризищата не са регистрирани задължителните за челтукчийството „старейшини".[142] Регистраторът от 1519 г. като че ли не е проявил особен интерес към това население, тъй като в синоптичната част на описа не е отразен броя на „кьорекчиите" – т.е. на хората, които прокопават и се грижат за поддържането на т.н. „оризови канали". Известна нерегламентираност личи и в обстоятелството, че не всички оризища са в султанския хас, а две от тях са в зиамета на неизвестния субашия Хурем бей. Най-странно обаче е обстоятелството, че противно на очакванията и на твърденията в литературата, по-голямата част от оризарите са християни. Явно е, че след проникването на ориза и на технологията за неговото отглеждане към втората четвърт или средата на XV в., християните, живеещи в подходящи за отглеждането му територии бързо са усвоили производството му и са изтласкали истинските носители на тази култура. Разбира се, може да се

---

[141] *Inalcik, H.*, Rice Cultivation and the Celtukci-re'aya System in the Ottoman Empire. – Turcica. Revue d'etudes turques. T. XIV, 1982 (*Inalcik, H.*, Studies in Ottoman Social and Economic History. London. Var. Reprints, 1985, VI), p. 134.

[142] За организацията на оризовото производство виж *Стојановски, Ал.*, Раја со специјални задолженија..., с.112 сл.

допусне, че оризът не е бил съвсем неизвестен за балканските хора, включително и за жителите на „Константиновата земя“ и преди идването на османците. За подобно твърдение няма открити сигурни сведения.

В годините след 1519 г. настъпва истински „бум“ в производството на ориз в земите на Кюстендилски санджак. Отглеждането му е носело толкова високи приходи (виж таблицата) и търсенето е било толкова голямо, че стимулите за отглеждането на културата са били значителни. Още в описа от 1530/31 г. личи повишено внимание към населението, занимаващо се с отглеждането на ориз. В синоптичната част регистраторът е отбелязал значителна по своя брой група от 254 кьорекчии.[143] Отбелязването тъкмо на тези хора със специални задължения е косвено доказателство за наличието на интензивен процес на разработване на нови оризища. През следващите десетилетия оризовите канали и оризищата увеличават своя брой, а оризовата култура се разпространява практически във всички нахии на Кюстендилския санджак, с особена концентрация в Кочанско, Дупнишко, Мелнишко, Дойранско и Тиквешко.[144] Всички оризища са включени в султанския хас и от тях държавата е прибирала от една трета до една втора от добива.

* * *

Османските описи от края на XV и особено от началото на XVI в. дават обилни сведения за населението, състоянието на селищната мрежа, развитието на градския живот, състоянието на тимарската система, разпространението на рая с особен статут и др. Целият този обем от информация създава сравнително пълна картина за цялостния облик на Кюстендилски санджак в първите векове на османското владичество. Османските извори обаче позволяват ретроспективна оценка и на някои аспекти от доосманското развитие на областта. Повечето от селата,

---

[143] BBA, TD 167, c. 211.

[144] *Стојановски, Ал.*, Раја со специјални задолженија..., с.134 сл.

споменати в грамотите на Драгаши от 70-80-те години на XIV в. се споменават и в османските описи. От тях именно става ясно, че територията на родовите владения на рода Драгаши в Желигово (Ногерич, Кумановско) са притежавали ограничен човешки и икономически потенциал. От османските описи става ясно, че селата, включени в комплекса на църквата Св. Богородица Архилевицка по принцип са много малки и с относително слабо развита стопанска структура. С възможностите на своята бащина в Желигово представителите на рода Драгаши едва ли биха могли да се издигнат до владетели на княжество. От тази гледна точка е ясно, че основен пункт в техния политически възход е осъществената възможност за териториално разширение в богатите райони на Струмица, Конче и Радовиш, Мелник, Дойран, Боимия и Тиквеш. Тъкмо това разширение, осъществено във времето след битката при Черномен, осигурява на Драгаши онзи икономически и човешки потенциал, благодарение на който те изграждат едно от стабилните в икономическо и политико-административна отношения териториални княжества в Югозападните български земи. Ако те бяха останали изолирани в Желигово или в някоя от съседните области, вероятно биха споделили съдбата на мнозина свои съвременници, чиито стремежи към политическа самостоятелност завършват с крах.

Тъй както княжеството на Драгаши изпъква като една от относително стабилните, макар и кратко съществуващи териториални княжества през последната четвърт на XIV в., така и формираният на негова територия Кюстендилски санджак представлява една от значимите териториални единици в балканските владения на Османската империя. Населението му е значително по численост, селищната му мрежа е сравнително гъста, стопанският живот е интензивен, градовете са средно големи, но достатъчно добре оформени, в него съществува един от значителните рударски центрове на балканския полуостров – град Кратово. Остава да си пожелаем целият съществуващ изворов материал за този санджак да влезе в научен оборот и да обогати представата ни за развитието на тази част от българските земи в първите векове на османското владичество.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обемът на наличната към настоящия момент историческа информация създава общо взето адекватна картина за облика на Северна и Източна Македония през първите векове на османската власт. Несъмнено тази картина ще бъде допълвана с нови детайли в процеса на обработване и вкарване в научен оборот на нови извори от османски и от християнски произход. Въпреки това и сега са възможни определени и относително сигурни изводи за цялостния облик на Кюстендилски санджак. Той несъмнено е една от значителните по население, по стопански и военен потенциал административно-военна единица в балканските владения на Османската империя. В развитието на тази част от българските земи се наблюдава значителен континуитет при прехода от териториялно княжество към османски санджак. Османските завоеватели възприемат много от практически непокътнатите при завладяването на областта военни и административни структури на княжеството на Драгаши и дълго ги използват за целите на своята експанзия и в "имперското строителство" на провинциално ниво. Моделирането на заварените структури според нормита на шериата и на османската имперска идеология продължава дълго и завършва практически при управлението на султан Сюлейман Законодателя (1520-1566 г.).

Териториялното сцепление между отделните региони в княжеството на Драгаши обуславя обстоятелството, че Кюстендилски санджак е една от относително стабилните и трайни административно-военни структури в балканските владения на Османската империя. Това същевременно потвърждава извода, че в княжеството на Драгаши е протичал интензивен процес на държавно-политическа и административна консолидация.

Отношенията между местното население и османските завоеватели в Кюстендилски санджак се развиват без особената намеса на фактори от външно естество, за разлика от земите в Северна България, които дълго време остават аре-

на на османо-християнския двубой. През целия петнадесети век ислямът в Кюстендилски санджак прониква бавно и то най-вече в основните административни центрове. Благоприятен за християните в областта фактор е наличието на изявени християнски религиозни и културни центрове, които през XV в. се превръщат в средоточие на българския културен и религиозен живот. Ясно е, че усилията, които Драгаши полагат за укрепване на местните манастири и църкви дават видими резултати след гибелта на княжеството им и то в епоха, в която наличието но силна християнска традиция до голяма степен препятства прекомерното разпространение на донесената от завоевателите ислямска религия. Въпреки липсата на изявени конфликти на религиозна основа, отношенията между християнството и исляма в Кюстендилски санджак не са лишени от напрежение и конфликти. В този смисъл най-интересни са процесите в град Кратово, родината на на един от най-известните български новомъченици за вярата Св. Георги Нови Софийски.

Проучването на облика на Кюстендилски санджак показва по категоричен начин значителния му човешки и икономически потенциал. Това е областта, от която Османската империя лекрутира един от най-многобройните военни контингенти. Тук се намира един от крупните центрове на рударство и производство на метали в балканските владения на империята: град Кратово. Стопанската структура на селата запазва своя облик от времето преди завоеванието и се отличава с разнообразие и относително висока доходност. Историческият анализ показва, че локалните специфики, възхождащи към премето преди завладяването се запазват в основните си параметри. Този факт е ефикасен методически инструмент за максималното използване на богатите османски извори при оценката на не винаги добре документираната история на балканските области преди и по време на османското завоевание. Сведенията от османските регистри на Кюстендилския санджак ни позволяват ретроспективно да оценим облика на княжеството на Драгаши в повечето му аспекти. Очевидно е, че Драгаши са владеели една от най-

богатите области в българските предели и на Балканския полуостров като цяло. Политическото им издигане става възможно едва тогава, когато те слагат ръка на богатите и гъсто населени области около Струмица, Мелник, Дойран, Тиквеш. Тъкмо османските извори ни показват ясно, че по своя човешки и икономически потенциал това княжество не само не е отстъпвало, но дори е превъзхождало другите български държави, на които се разпада българската територия към края на XIV в. Както историята на това княжество, така и историята на възникналия на негово място Кюстендилски санджак, са част от историческата съдба на българите в една драматична за тях епоха.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Фрагмент от подробен тимарски регистър за села от Струмишко и Тиквешко от 60-те години на XV в.[1]

Превод от османотурски Евгений Радушев

[л.1]
Село Протобаня[2], спада към Струмица...

.....[3]

Ханета- 16; неженен- 1; вдовица- 1. Общо (глави на домакинства): 18.
Испенче: 432 (акчета)

[л. 2]

Десятък от пшеница: 7 муда[4] и 15 килета[5] - 930 (акчета)[6]. Десятък от ечемик: 3 муда и 15 килета - 300 (акчета). Десятък от ръж: 4 муда- 321 (акчета). Десятък от просо: 1 муд- 80

---

[1]Изказвам благодарност на проф. Макиел Кийл, който любезно ми предостави този фрагмент.

[2]Вероятно идентично със село Баня, разположено североизточно от Струмица.

[3]С многоточие е отбелязано мястото в регистъра, където са дадени поименно имената на главите на домакинства

[4]Мярка за обем с различни величини в отделните държави и региони. В епохата на султан Мехмед II Завоевателя един муд е обемал 666,4 л и е бил равен на 513,12 кг пшеница и 445 кг ечемик.

[5]Мярка за тежест с различна величина в отделните региони на Османската империя. Тнар. "Истанбулско киле" се е равнявало на 25,656 кг.

[6]Паричната равностойност на натуралните данъци и сумата на паричните данъци навсякъде са дадени в акчета, без това изрично да е упоменато от регистратора. Названието на паричната единица ще бъде споменавано в скоби само в началото.

(акчета). Десятък от фий: 30 (акчета). Десятък от леща: 20 (акчета). Десятък от келеме (угар)- 40 (акчета).
Бад-у хава[7]- 74 (акчета). (Данък) от сено: 20 (акчета). (Данък) от кошери: 225 (акчета). Десятък от лозя: 37 медрета[8] - 222 (акчета). Десятък от плодове: 20 (акчета). Данък от свине: 45 (акчета). Десятък от зеленчукови градини: 30 (акчета).
Приход: 2367 (акчета).
Всичко, заедно с испенчето[9]: 2798 (акчета). Първоначално: 1202 (акчета). Увеличение: 1596 (акчета).

Мезра Марилие[10](?), засява се отвън. Приход: 50.

Село Корешница[11], спада към Тиквеш.....
Приход заедно с испенчето и десятъка от зърнените храни. Десятък: 4 муда и 1 киле - 450. Всичко заедно с испенчето 579.
Приход от засявано отвън:
Десятък от пшеница: 150. Десятък от ечемик: 100. Десятък от ръж: 120.
Общо приход заедно с испенчето: 959. Първоначално: 180. Увеличение: 789.
Всичко[12]: села 3, мезра 1, мюсюлмани 1, ханета 61, неженени 6, вдовици 4, общо 72 (души). Приход 12361 акчета. От тях: испенче 1699, приход (от данъци): 10662. Първоначално 7064. Увеличение: 5297.

---

[7]Събирателно понятие за извънредни данъци, плащани в пари.

[8]Мярка за течности с различна величина за отделните райони. Истанбулското медре се е равнявало на 10,262 кг.

[9]Паричен данък, събиран от всеки възрастен немюсюлманин, способен да развива собствена стопанска дейност. В периода на създаване на настоящия опис размерът на испенчето е възлизал на 25 акчета.

[10]Неуточнено.

[11]Село източно от Кавадарци, по левия бряг на р. Вардар.

[12]Става въпрос за обща рекапитулация на съдържанието на тимара. Началото на съответното вписване се е намирало в незапазената част на описа.

Тимар на Мехмеди и Али, синове на Язъджъ Али. Участват в походите на смени. Притежават берат от Махмуд паша от 23 джемази юл-ахър 861 (18 май 1457 г.). В стария регистър[13] (тимарът е) на името на Исмаил.

Село Голям Сопот[14], спада към Тиквеш. Тимар на споменатите. ...

[л.3]

Мюсюлмани: 1. Ханета: 28. Нсженени:4. Вдовици:2. Всичко лица:35.
Ангария: 22 акчета. Испенче: 834.
Десятък от пшеница: 17 муда- 2040. Десятък от ечемик: 8 муда- 640. Десятък от овес: 5 муда- 300. Десятък от ръж: 4 муда - 320. Десятък от просо: 4 муда - 320. Десятък от фий: 100. Десятък от лозя: 120 мсдрета- 720. Десятък от леща: 60. Десятък от плодове: 60. .....:500 (акчета). Данък от свине: 50. (Данък) от кошери: 20. (Данък) от лук: 10. Десятък от зеленчукови градини: 6.
Бад-у хава: 50. Приход: 5166.
Всичко заедно с испенчето: 6000. Първоначално: 5255. Увеличение: 745.

Мезра Лещова[15]. Приход 250, засява се от неверниците от село Сопот.

Село Страмашева[16], спада към Тиквеш. Тимар на споменатите...
Ханета: 18. Неженени: 2. Вдовици: 5.

---

[13]Това е указание, че е съществувал по-стар регистър на Кюстендилски санджак, вероятно от времето на султан Мурад II.

[14]В регистрите се споменават селата Голям и Малък Сопот, и Долни Сопот. Днес с. Сопот се намира североизточно от Кавадарци.

[15]Неуточнено.

[16]Село югоизточно от Кавадарци.

Всичко лица: 25. Испенче: 520. Десятък от пшеница: 6 муда и 5 килета- 750. Десятък от ечемик: 3 муда и 5 килета - 260. Десятък от овес: 2 муда- 120. Десятък от просо: 2 муда- 160. Десятък от фий: 30.
Десятък от лозя: 50 медрета - 300. Десятък от леща: 100. Десятък от плодове: 40. (Данък) от кошери: 45. Данък от прасета: 50. Десятък от зеленчукови градини: 40. Бад-у хава: 100.
Десятък от угар: 80. Десятък от лозето, собственост на тимариота: 3 медрета- 18. (Десятък) от ръж: 3 муда- 240. Приход: 2333. Всичко заедно с испенчето: 2863. Първоначално: 2102. Увеличение 861.[17]

[л.4]

Всичко общо: села 2; мезра 1; мюсюлмани 1; ханета 46; неженени 6; вдовици 7; общо 60.
Приход: 9113. (От тях): испенче 1342. Приход с ангарията 7771. Първоначално 7357. Увеличение 1756.

Тимар на Ахур, син на Евренос. Бератът му е проверен, в стария регистър тимарът е записан на неговото име.

Село Глибосек[18], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.....
Мюсюлмани: 4. Ханста 20. Неженени 3.
Вдовици 2. Общо лица 29.
Испенче заедно с ангарията 675. Десятък от пшеница: 8 муда и 15 килета - 1050. Десятък от ечемик: 6 муда и 15 килета- 540. Десятък от овес: 2 муда - 120. Десятък от просо: 2 муда- 161. Десятък от фий - 90. Десятък от нахут- 60. Десятък от лозя - 230 медрета - 1380. (Десятък) от памук- 460. (Данък) от пчели- 45. (Данък) от воденици - 20. Данък от прасета- 25. (Десятък) от ръж - 3 муда и 10 (килета)- 280.
Десятък от плодове- 60. Десятък от зеленчукови градини- 40. (Десятък) от праз- 40. Бад-у хава- 116. Десятък от угар- 80.

---

[17]Изчисленията, направени от регистратора не са точни.
[18]Вер. дн. село Глишик, разположено североизточно от Кавадарци.

Приход: 5251.
Испенче: 587. Приход заедно с ангарията: 4664.
Първоначално: 3703. Увеличение: 1548.

[л.5]

Тимар на Мемиш. Бератът му е проверен, в стария регистър е записан на името на Сюлейман.

Село Гръстеник[19], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия..... Ханета 13.
Неженени 3; вдовици 4. Общо лица: 20. Испенче 424. Десятък от пшеница- 600. Десятък от ечемик- 4 муда- 320. (Десятък) от овес- 1 муд- 60.
Десятък от ръж- 2 муда- 160. Десятък от просо- 2 муда- 160. Десятък от фий- 30. Десятък от лозя- 30 медрета- 180. Десятък от леща- 30. Десятък от (?)- 100. (Десятък) от памук- 400.
Приход от ливада за лично ползване (хасса)- 40.
Десятък от угар на раята- 40. Десятък от зеленчукови градини- 26. Приход от даляни- 25.
Приход: 2251. Общо заедно с испенчето: 2675. Първоначално: 2201. Увеличение: 474.
Село Порушани[20], спада към Тиквеш. От споменатия тимар, запустяло.
Приход от (засявано) отвън. В момента постъпват 800 (акчета).
Първоначален (приход): 1155, недостиг 355.

Всичко: села 2, ханета 13, неженени 3, вдовици 4. Всичко неверници- 20.
Приход: 3475.
Испенче- 424; приход (от данъци)- 3051; първоначално- 3356; увеличение- 119.

---

[19]Село, разположено северозападно от Кавадарци.

[20]Вероятно дн. село Брушани, по брега на р. Черна. В по-късните османски описи селото вече е отбелязано като мезра.

[л. 6]

Тимар на Мехмеди, син на Балабан. В старият регистър (тимарът) е записан на негово име.
Село Калоянова[21], спада към Тиквеш. От споменатия тимар.... Десятък от пшеница: 12 муда- 1440. Десятък от ечемик: 3 муда и 10 килета- 280. Десятък от овес: 1 муд и 10 килета- 90. Десятък от ръж: 4 муда и 10 килета- 360. Десятък от фий: 90. Десятък от просо: 3 муда- 240. Десятък от пчелни кошери: 105. Десятък от лозя: 200 медрета-1200. Десятък от плодове: 30. Десятък от орехи: 50. Данък върху водениците: 2 (броя)- 45. Данък върху свинете: 30. Пашкули: 240 (акчета). Памук: 160 (акчета).
Десятък от зеленчукови градини: 56. Бад-у хава: 150. Десятък от угар: 80. Приход (.....).
Всичко: села 1, ханета 28, неженени 4, вдовици 7. Общо неверници: 38 (души).
Испенче 817. Приход от данъци- 4664. Първоначално- 3611. Увеличение- 1852.

[л.7]

Тимар на Юсуф. Бератът му е проверен, в стария регистър тимарът е записан на името на Мурад, син на Доган.
Село Ресава,[22] спада към Тиквеш.....
Всичко неверници: 38 (души). Испенче: 849. Десятък от пшеница: 15 муда- 1800. Десятък от овес и ечемик: 8 муда- 640. Десятък от ръж: 5 муда- 400. Десятък от просо: 2 муда и 10 килета- 200. Десятък от фий: 1 муд- 80.
Десятък от леща: 60. Десятък от лозя: 420 медрета - 2520. Памук: 50. Десятък от плодове: 120. Десятък от орехи: 60. Данък върху водениците: 6 (броя), 180. Десятък от зеленчукови градини: 60.

---

[21]Вероятно дн. с. Каланево, североизточно от Кавадарци, по левия бряг на р. Вардар.

[22]Днес изчезнало. Намирало се е югозападно от Кавадарци.

Данък върху прасетата: 40. Бад-у хава: 160. Десятък от угар: 160.
Приход от данъци: 6530.
Общо заедно с испенча- 7379. Първоначално: 2894.
Увеличение: 4485.

Мезра Средерск[23], пуста. Приход: 50.

Всичко: село 1, мезра 1, ханета 30, неженени 3, вдовици 4.
Общо неверници 37.
Приход: 7429.
Испенче- 849. Приход (от данъци)- 6580. Първоначално- 2154.
Увеличение- 4275.

[л. 8]

Тимар на Рамазан и Юсуф, владеят го съвместно и участват в поход на смени. Бератът им е проверен. В стария регистър тимарът е записан на името на Юсуф, син на Джумар (?).
Село Долни Сопот[24], спада към Тиквеш. Тимар на споменатите.
Мюсюлмани 1; неверници 27; неженени 4; вдовици 6. Всичко неверници 38 (души).
Ресм-и хизмет[25]- 22. Испенче 811. Десятък от пшеница: 10 муда- 1200. Десятък от ечемик: 8 муда - 640. Десятък от ръж: 4 муда - 320. Десятък от овес: 4 муда- 240. Десятък от фий: 80.
Десятък от леща: 60. Памук: 400. Данък върху прасета: 90.
Десятък от лозята: 10 медрета- 60. Десятък от зеленчукови градини: 56. Бад-у хава: 140. Десятък от угар на раята: 150.
Приход от ливади хасса: 80. Приход (от данъци): 3538.
Всичко: заедно с испенчето: 4349.
Първоначално- 3910; увеличение- 439.
Тимар на Хасан. Бератът му е проверен. В стария регистър

---

[23]Неустановено.

[24]Виж по-горе, бел.13.

[25]През XV в. така се нарича поземленият данък, събиран от мюсюлмански семейства. По-късно се налага названието ресм-и чифт.

тимарът е записан на негово име.

Село Папелице[26], спада към Тиквеш.

……

[л.9]

Ханета (неверници)- 9; неженени- 2; всичко неверници- 11.
Десятък от пшеница: 5 муда- 600. Десятък от ечемик: 3 муда и 10 килета- 300. Десятък от ръж: 2 муда и 10 килета- 220. Десятък от фий: 20. Десятък от леща: 30. Десятък от лозя: 60 медрета- 360.
Лен: 20. Пчелни кошери: 35. Данък върху прасетата: 160. Десятък от плодове: 50. Десятък от зеленчукови градини: 24. Бад-у хава: 100. Десятък от угар: 50.
Приход от ливади хасса: 50. Приход (от данъци): 2219.
Всичко заедно с испенчето: 2494. Първоначално: 794. Увеличение: 1700.
Общо: Села 2; ханета 44; неженени 6; вдовици 3; всичко неверници 53.
Общ приход: 8995.
Испенче- 1268; приход- 7727; първоначално- 3510; увеличение- 5485.

Тимар на Юнус, син на рикябдар[27] Али. Владее с берат от Сюлейман паша от месец зилкаде 869 (25. VI.- 24. VII. 1465г.). В стария регистър тимарът е записан на негово име.

Село Менличе[28], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.....
Ханета- 15; неженени- 2; вдовици- 2.
Общо неверници- 19; испенче- 437. Десятък от пшеница: 4 муда- 480. Десятък от ечемик и овес: 3 муда и 10 килета- 280. Десятък от ръж: 2 муда, 160. Десятък от просо: 1муд и 10 килета- 120.

---

[26]Намира се североизточно от Кавадарци.
[27]Султански служител, който придържа стремето на султана.
[28]Намира се североизточно от Кавадарци.

Десятък от фий: 30.
Десятък от лозята: 100 медрета- 400. Памук: 30. Пчелни кошери: 10. Данък върху прасета: 19. Десятък от зеленчукови градини: 30. Бад-у хава: 70. Десятък от угар: 50.
Приход (от данъци)- 1679. Всичко заедно с испенчето- 2116. Първоначално- 2008. Увеличение- 108.

[л.10]

Село Добревче (?)[29], спада към Тиквеш. От тимара на споменатия.....

.....

Хапета 19; неженени 2; вдовици 1. Общо неверници- 22, испенче- 531.
Десятък от пшеница: 5 муда - 600. Десятък от ечемик: 4 муда- 320. Десятък от овес: 1 муд и 10 килета - 90. Десятък от просо: 2 муда и 10 килета- 200. Десятък от фий: 60.
Десятък от памук: 400. Десятък от пчелни кошери: 15.
Данък върху прасетата: 40. Десятък от зеленчукови градини: 38. Даляни: 100. Десятък от (.....): 64. Бад-у хава: 100. Ръж: 2 муда и 10 килета- 200. Приход (от данъци): 2227.
Всичко заедно с испенчето: 3758. Първоначално: 1703. Увеличение: 1055.
Общо: Села 2; ханета 34; неженени 4; вдовици 3. Общо неверници 41.
Приход: 4874.
Испенче: 968. Приход (от данъци): 3906. Първоначално: 3711. Увеличение: 1163.

Тимар на Курт, син на Синан. Бератът му е проверен, в стария регистър тимарът е записан на името на Мехмед, син на Юсуф. Село Вещине дервент[30], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.

.....

[29]Неустановено
[30]Изчезнало село от областта североизточно от Кавадарци.

[л.11]

Споменатото село е дервент. То притежава султанска заповед, според която 31 души (трябва да изпълняват дервентджийска служба). Жителите на селото обаче съобщиха, че в момента броят (на дервентджиите) е под двадесет души, тъй като останалите са умрели или са в неизвестност в следствие на военен поход. Въпреки това обаче жителите са попълнили нужната бройка с рая до 21 души. Останалите (31) души плащат ресм-и дербент.[31]

Ханста: 43. Приход от житни култури и от таксите за преминаване през прохода: 750 акчета. Испенче от 21 души-525 акчета. Всичко заедно с испенчето 1275 акчета.
Първоначално 430. Увеличение 845.
Село Моклище[32], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.....

.....

Ханета: 32. Неженени: 5. Вдовици:1. Всичко 38 души. Испенче 93. Десятък от пшеница: 12 муда- 1560. Десятък от овес и ечемик: 4 муда- 320. Десятък от ръж: 2 муда и 10 килета- 280. Десятък от просо: 3 муда- 240. Десятък от фий: 50. Десятък от леща: 60. Десятък от продове: 60.
Десятък от орехи: 30. Нахут: 10. Пчелни кошери: 45. Данък върху прасета: 32. Десятък от лозя: 65 медрета - 390. Лен:100. Данък върху угар на раята: 80.
Воденици: 1 брой, 30 акчета. Десятък от зеленчукови градини: 64. Бад-у хава: 150. Приход от хасса орехи и круши: 50.

[л.12]

Манастир Свети Никола. Поп Дорко. Испенче 25.
Приход от селото заедно с манастира: 3651. Всичко заедно с

---

[31]Намален размер на данъка испенче, плащан от дервентджийските домакинства. Размерът му е 10 акчета.

[32]Селото се е намирало югоизточно от Кавадарци.

испенчето 4607. Първоначално :1490. Увеличение: 3117.
Мезра Драгне[33], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия. ……[34]
Мезрата се обработва от споменатата рая и от хора отвън.
Ханета :4. Неженени:1. Испенче:125.
Приход (от данъци): 500. Приход от плодни дървета: 50.
Приход от зърнени култури, плодни дървета хасса и други: 560.
Всичко заедно с испенчето: 685.
Първоначално 480, увеличение 205.

Село Кощане[35], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.....

Ханета:2. Вдовица:1. Всичко неверници: 3. Испенче: 56.
Приход заедно с испенчето и приходите от лозята и други: 350.
Първоначално 50, увеличение 300.
Общо: села 3, манастири 1, мезри 1, ханета 60, неженени 6, вдовици 2. Всичко неверници 68.
Общ приход 6917. Испенче 1662. Приход (от данъци) 5255.
Първоначално 2450, увеличение 4467.

Тимар на Барак, син на главния регистратор на падишаха Мурад. Бератът му е издаден на 20 шевал 869 г. (15 юни 1465 г.). В стария регистър тимарът му е записан на името на баща му, споменатия Мурад.
Село Дисан[36], спада към Тиквеш. Тимар на споменатия.....
……..

---

[33]По-късното село Драгня (Дрaдня) е разположено югозападно от Кавадарци.
[34]Следват имената на 5 глави на християнски домакинства.
[35]Намира се южно от Кавадарци.
[36]В по-късните регистри се срещат две села: Горен и Долен Дисан. Те се намират източно и югоизточно от Кавадарци.

[л. 13]

Ханета 61. неженени 6. Вдовици 3. Общо 70 души, испенче 1693 акчета. Десятък от пшеница: 12 муда и 10 килета- 1500. Десятък от овес: 7 муда и 5 килета- 580.
Десятък от ръж: 2 муда и 15 килета- 220. Десятък от ечемик: 1 муд- 60. Десятък от просо: 1 муд- 80. Десятък от фий: 60 акчета. Десятък от леща: 30. Десятък от памук: 300. Десятък от лозя: 250 медрета, 1500.
Десятък от пчелни кошери: 30. Данък върху прасета: 60. Лук:12. Десятък от зеленчукови градини: 120. Бад-у хава: 280. Десятък от угар на раята: 100. Приход от лозя хасса: 5 медрета - 30. Приход от орехови дървета хасса: 25. Приход (от данъци): 4987. Всичко заедно с испенчето: 6680.
Първоначално 5031. Увеличение 1649.

Село Радова[37], спада към Струмица. От споменатия тимар.....

[л. 14]

Ханета- 15; неженени- 2; вдовици- 4. Всичко: 21 души. Испенче- 449. Десятък от пшеница: 7 муда и 10 килета- 900. Десятък от ечемик: 5 муда- 400.
Десятък от овес: 1 муд- 60. Десятък от просо: 6 муда- 480. Десятък от бакла- 12. Лен- 180. Данък върху прасета- 140. Десятък от зеленчукови градини- 20. Бад-у хава- 75.
Десятък от плодове - 10. Приход от ливади хасса - 150. Десятък от угар на раята- 80. Ръж: 2 муда- 160. Приход (от данъци): 2677.
Всичко заедно с испенчето: 3126.
Първоначално: 2248. Увеличение: 878 .
Общо: села- 2; ханета- 76; неженени- 8; вдовици- 7; Общо [неверници]- 91 души.
Общ приход: 9806.

---

[37]Намира се североизточно от Струмица.

Испенче- 2140. Приход (от данъци)- 7666. Първоначално- 7279. Увеличение - 2527.

Тимар на Якуб, син на Хамза, на Душман и на Айдън. Владеят съвместно и участват в походите на смени. Тимарът се владее с документ, издаден на името на Якуб от Мурад паша.
Село Дисане[38], спада към Тиквеш. От споменатия тимар.....

[л. 15]

Ханета- 42; неженени- 4; вдовици- 5; Всичко: 52 души, испенче- 1180.
Десятък от пшеница- 11 муда и 1 киле- 1326. Десятък от ечемик: 5 муда- 400. Десятък от ръж: 3 муда и 10 килета- 200. Десятък от овес: 3 муда- 180. Десятък от просо: 2 муда- 160. Фий- 60. Десятък от леща- 30.
Десятък от лозя: 250 медрета- 1500. Пчелни кошери- 15. Данък върху прасета: 35. Десятък от зеленчукови градини - 82 . Бад-у хава- 200. Памук- 420. Приход от лозя хаса: 20 медрета - 120.
Приход (от данъци)- 4728.
Всичко заедно с испенчето- 5908. Първоначално- 4218. Увеличение- 1690.

Село Бърник[39], спада към Тиквеш. От споменатия тимар.....
Ханета- 30; неженсни- 4; вдовици- 3.
Всичко: 37 души, испенче- 868.
Десятък от пшеница: 6 муда- 720. Десятък от ечемик: 4 муда- 320. Десятък от ръж: 8 муда- 640. Десятък от овес: 10 килета - 30. Десятък от просо: 2 муда- 160. Десятък от лен- 40. Десятък от фий- 60.
Десятък от леща- 60. Десятък от лозя: 10 медрета- 60. Десятък от зелепчукови градини- 6. Бад-у хава- 140. Десятък от угар - 80.

---

[38]Вероятно идентично с някое от селата Голям и Малък Дисан в областта на Струмица.

[39]Село в областта Морихово.

Данък върху прасета- 45.
Приход (от данъци)- 2235. Всичко заедно с испенчето- 3103.
Първоначално- 1858. Увеличение- 1245.

[л. 16]

Общо: села- 2; ханета- 71; неженени- 9; вдовици- 8. Общо- 88 души.
Общ приход- 9011.
Испенче- 2048. Приходи (от данъци)- 6963.
Първоначално- 6073. Увеличение- 2933.

Тимар на Иса, син на Дуруд. Бератът му е проверен. В предишния регистър тимарът е записан на негово име.

Село Вишане[40], спада към Тиквеш. От споменатия тимар.....
Ханста- 24; неженени- 4; вдовици- 4. Общо: 32 души, испенче- 724.
Десятък от пшеница: 8 муда и 5 килета- 990. Десятък от ечемик: 5 муда и 5 килета- 420. Десятък от овес: 1 муд и 5 килета- 75. Десятък от ръж: 2 муда и 15 килета- 220. Десятък от просо: 2 муда- 160. Десятък от фий- 90. Десятък от лозя: 200 медрета- 1200.
Десятък от пчелни кошери- 30. Памук- 300. Данък върху прасета- 34. Лук- 40. Десятък от зеленчукови градини- 50. Бад-у хава- 128. Десятък от угар- 80.
Приход от орехови дървета хасса- 30. Общ приход заедно с испенчето- 5171. Първоначално- 3535. Увеличение- 1636.

---

[40]Вероятно село Вишня, Петричко. Ако тази идентификация е точна, това е доказателство, че по-късната нахия Петрич е образувана чрез обособяване на земи от нахията Струмица и Тиквеш.

ГЕОРАФСКИ И ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

А. Велков, 48, 111
А. Стояновски, 29, 79, 95, 115, 117
Абдул Силям бей, 137
Абдуллах, 48, 62, 85, 86, 119, 120, 144, 145, 146
Азия, 55
Айдън, 170
Айнъ шах хатун, 40
Албания, 58
Александър (Искендер), 23
Али, 160, 166
Алфонс V, 142
Анджиолело, 59
Анкара, 24, 25, 30
Апостол, 134
Арванид, 100
Арнолд фон Харф, 61, 62
Атон, 7
Ахмед бей, 40, 47
Ахмед паша, 50
Ахмед Факъх, 46
Ахур, 162
Ахъ объсъ, 131
Аяз бей, 61, 99

Б

Багриче, 46
Балабан, 164
Балкани, 16, 53, 61, 63, 96
Балкански полуостров, 7, 8, 10, 11, 12, 37, 97, 158
Баня, 37, 159
Барак, 169
Баркан, 71
Баязид I Илдъръм, 12, 13, 14, 15, 22, 24, 25, 26, 27, 30, 150
Баязид II, 54, 137
Беласица, 75, 110, 127
Бенедикт Курипешич, 62
Бсрикетлу, 104
Биначка Морава, 109

Бистренци, 131
Битоля, 15, 86
Бихищи, 22, 24, 25
Бобошевски манастир, 84
Богдан, 38, 95
Богослов, 45
Боимия, 101, 103, 107, 110, 127, 128, 131, 137, 155
Босна, 57, 58, 62
Босфора, 57
Бранковичи, 27
Бриб-н, 152
Брушани, 163
Бърник, 171

В

Варвара, 75
Вардар, 96, 108, 109, 160, 164
Вардарска Македония, 45, 127
Ватопед, 80
Велбъжд, 37, 73, 95, 96, 97, 101, 106
Велес, 102, 108, 109
Велков, А., 48, 111
Венеция, 59, 60
Верила, 109
Вещине дервент, 167
Видин, 45, 100, 107, 111, 139
Видинска България, 63, 112
Видински санджак, 45, 111, 129, 140
Видинско царство, 7
Византия, 19, 143
Витоша, 109
Вишане, 172
Вишня, 172
Владислав Граматик, 60, 61, 77, 82, 83, 87, 88, 89, 90
Владко Паскачич, 28, 30
Влашко, 32
Вранска крепост, 140
Вранско Поморавие, 34
Враня, passim
Враца, 85
Вращица, 42
Вселенска патриаршия, 63, 64, 65, 72, 80, 89
Вук, 21

Вукашин, 21
Вунеш, 87
Вунешки манастир, 87
Вучитрън, 139
Вълкашин, 14
Върла, 109

Г

Галата, 150
Гедик Ахмед паша, 50
Генадий Схоларий, 89
Георги, 22, 29, 72, 74, 86, 87
Георги Степан, 29
Георгиева, Цв., 110
Геракарци, 136
Глибосек, 162
Глишик, 162
Голям Сопот, 161
Голям Дисан, 171
Горен Дисан, 169
Горно Краище, 77, 104, 105, 126, 129
Горно Черновище, 131
Градец, 124
Градешница, 75
Граница, 82
Гребне, 152
Гревена, 17
Гърция, 17

Д

Дабижив, 145
Давид, 82, 83
Дамян, 136, 152
Дауд паша Коджа, 138
Деве Багрудан, 61
Демир Хисар, 49, 103, 105, 106, 109
Дерб-хане, 47
Джерман, 59, 61
Джумар, 165
Джунеид, 25
Димитър, 82, 83, 85, 86, 89, 90, 150
Димитър Кантакузин, 82, 83, 89, 90

Димотика, 35, 36, 37, 54
Дисан, 169
Дисане, 171
Добра Лока, 151
Добревче, 167
Добруджанското деспот, 7
Доган, 164
Доганци, 136
Дойран, 93, 101, 104, 110, 121, 122, 124, 127, 128, 131, 137, 155, 158
Дойранско езеро, 101, 107, 110, 136
Долен Дисан, 169
Долене, 75
Долни Сопот, 161, 165
Долно Трогирци, 85
Доротей, 66
Драгаши, passim
Драгне, 168
Драгня (Дрaдня), 169
Драгуш, 68
Драмска нахия, 104
Дренов дол, 75
Дрищ, 59
Дубочица, 56
Дубровник, 84
Дупница, passim
Дупниче, 61
Дуруд, 172
Душман, 170

Е

Евдокия Балшич, 83
Евдокия Комнина, 23
Евлия Челеби, 23
Евренос, 24, 38, 42, 43, 44, 53, 162
Евренос бей, 24, 38, 42, 43, 44, 53
Евреносбеевци, 43
Европа, 55, 115
Елена Драгаш, 8
Емборие, 124
Ефрат, 60

Ж

Жабокрът, 42
Желигово, 56, 57, 62, 87, 106, 155

З

Западни Балкани, 54
Зета, 58
Злетово, 86, 152
Зненолие, 109
Зографския манастир, 85
Зързе, 14, 15

И

Ибрахим, 40
Иван Шишман, 13, 23, 74, 75
Иванов, Й., 22, 23, 59, 96, 110, 150
Ивирон, 7, 18
Иврана, 100
Игит паша, 24, 35, 36, 37, 38, 47
Източна Македония, 7, 156
Илялдъ хатун, 40
Имбър, К., 24
Инджеретин бей, 137
Инегьолю Исхак паша, 58
Иногоще, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 35, 63, 107
Иса, 42, 43, 47, 53, 172
Иса бей, 42, 43, 47, 53
Исай, 83
Искендер, 23, 48, 59
Исмаил, 161
Испилива (Спилиотиса), 76
Истанбул, 57, 61
Истипа Бласица, 150
Исхак бей, 36, 47
Исхакбеевци, 36
Ихчиев, Д., 78
Ищип (Щип), 100

Й

Йенидже Вардар. 43
Йоан Драгаш. 68
Йоасаф. 82

К

Кавалярци. 160. 161. 162. 163. 164. 166. 167. 168. 169
Кадин мост. 58. 59
Калко. 72
Калоянова. 164
Каменица. 105
Кара Мехмед. 46. 47. 58
Кара Мехмед бин Али. 46. 47
Каралонлу. 79
Каралюк. 31
Кесар. 28
Киридзи. 34
Киркира. 134
Кичево. 21. 29. 102
Кичевската нахия. 19
Кийл. М.. 23. 71. 111. 115. 123. 159
Княжеството на Драгаши. 7. 23. 29. 43
Козница. 131
Колач Бейлю. 46
Константин. passim
Константин Драгаш. passim
Константин Костенечки. 13. 25. 26. 27. 30. 31. 32. 35. 36. 38
Константин Михайлович. 56
Константин-или. 13
Константинова земя. passim
Константинопол. 32. 55. 89. 90. 142
Кончс. 42. 43. 44. 49. 52. 102. 103. 104. 107. 128. 136. 152. 155
Косово поле. 55
Костадин. 7. 13
Костадин-или. 13
Костур. 72
Кочани. passim
Кощане. 169
Краище. 35. 36. 102. 104. 106. 126. 132. 133
Крал Марко (Крали Марко). 14. 15. 108
Кратово. passim
Кратовска каза. 68

Кресненска клисура, 67
Крива паланка, 55
Крива река, 58
Критовул от Имброс, 90
Крупник, 66, 67, 68
Крупнишка епископия, 66
Куклица, 134
Куманово, 41, 55, 106, 134
Курт, 167
Кучевище, 87
Кърчино, 75
Кърчова, 43
Кърчово, 42
Кюстендил, passim
Кюстендилски санджак, passim
Кюстендилски хисарлък, 37

Л

Лагаторци, 29
Лазар, 86
Лазаревичи, 27
Леска, 105
Лесново, 68
Леши, 59
Лещова, 161
Лива-и Кюстендил, 96
Липовик, 42
Лучане, 33
Любостиня, 34
Лязово, 86

М

Македония, 7, 11, 12, 16, 29, 45, 57, 81, 89, 95, 96, 97, 98, 99, 132, 135, 150
Мала Азия, 35
Малешево, 101, 102, 103, 104, 107, 128
Малипиеро, 59, 60
Малък Дисан, 171
Малък Сопот, 161
Мамак бей, 42
Мамак-беевци, 42
Мануил II Палеолог, 8, 32
Мара, 58

Мара Бранкович, 74, 83, 91
Марларий, 83
Марилис, 160
Марин, 87
Матейче, 60, 74, 79, 81, 83, 88
Махмуд бей, 40, 138
Махмуд паша, 161
Мацука (Мачука), 11
Мелник, passim
Мелнишка епархия, 81
Мелнишка митрополия, 63, 64
Мело, 72
Мемиш, 163
Менличе, 166
Мехмед, passim
Мехмед I, 38, 40
Мехмед II (Мехмед II Завоевателя), passim
Мехмед бег, 58
Мехмед бей, 40, 99, 145
Мехмеди, 160, 164
Мирчо Стари, 13, 32
Михаил Лукаревич, 150
Михалбеевци, 24
Михалоглу, 24, 37
Младо Нагоричино, 77, 88
Моклище, 168
Моравица, 107, 109
Морихово, passim
Морозвиздката епископия, 67
Мурад I, passim
Мурад II, 19, 23, 34, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 59, 74, 96, 150, 161
Мурад Челеби, 47
Муса, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 44
Муса бейлю, 131
Муса объсъ, 131
Муслихеддин, 48
Мустафа бей, 141
Мустафа паша, 137
Мустафа паша Коджа (Мактул), 137
Мучовци, 145

Н

Нагоричино, 40, 87, 106

Насух, 144
Невестино, 58
Неофит, 17
Неофит Лесновски, 68
Никола Бойчик, 85
Никола Пепик, 85
Никола Скобалич, 34
Никола Спанчевич, 77, 87, 88
Николай Секундино, 142
Никопол, 13, 100, 107, 111, 139
Никополски санджак, 11, 21, 45, 102, 107, 127, 140, 142
Ниш, 38
Нишанджъ бей, 137
Ново Бърдо, 56
Ногерич, passim
Нуреддин, 48

О

Овче поле, 31, 38, 62, 87, 93, 130, 131, 138
Опай, 40
Османска империя, 10, 11, 17, 39, 92, 99, 115, 117, 150, 153, 155, 156, 157, 159
Осогово, 58
Осоговски манастир, 80
Островица, 56
Охридска архиепископия, 17, 58, 63, 64, 65, 68, 81, 86, 89

П

Павел Смедеревски, 68
Пазарджик, 55, 61
Папасан, 72
Пателище, 166
Пахомий, 68, 83
Пахомий Кратовски, 68
Паша, 24, 44, 95, 98, 102, 108
Перник, 109
Петанчич, 62
Петрич, passim
Печ, 63
Печка патриаршия, 68
Пирин, 109
Пирот, 34
Пиянец, 77, 101, 102, 104, 106, 125, 128

Пловдив, 26, 82
Погановски манастир, 109
Полания, 104
Поморавие, 34
Поп Дорко, 168
Поп Радон, 87
Пораилу, 18
Порунлу, 104, 138
Порушани, 163
Пранги Иса бей, 42, 43, 53
Пречиста, 80
Пресиево, 27, 28, 30, 32, 33, 35, 40, 41, 50, 63, 87, 95, 97, 102, 103, 104, 107
Призрен, 59, 139
Прилеп, 14, 21, 29, 102, 104
Прилепска нахия, 19
Протобаня, 159
Прохор, 68, 76
Псача, 28
Пшиня, 31, 107
Пънар баша, 45
Пъстра, 75

Р

Рада Ковачица, 87
Радеш, 42
Радова, 170
Радоливо (Радилово, Радолофа), 113, 114, 116
Радомир, 50, 68, 71, 77, 93, 97, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 121, 123, 126, 129, 130, 131, 133, 135, 136, 138, 144
Радушев, Е., 9, 159
Разметаница, 59
Райс, 145
Ракитец, 42
Ресава, 164
Речица, 40
Ржановци, 40
Рила, 78, 109
Рилска област, 66
Рилски манастир, passim
Ровине, 13
Румелия, 26, 43, 54, 61, 97, 100, 103, 105, 137, 146
Рупелско дефиле, 109
Русия, 84

С

Самоков, 55, 56, 62
Сандански, 49
Сараджа бей, 17
Сарандапор, 58
Св. Богородица, 7, 60, 74, 79, 81, 83, 88
Св. Богородица Архилевицка, 75, 155
Св. Богородица Елеуса, 7
Св. Богородица Черноторска, 79
Св. Василий (Айо Васили)., 72
Св. Гаврил Лесновски, 84
Св. Георги, 67, 72, 86
Св. Георги Нови Софийски, 86, 157
Св. Григорий, 83
Св. Димитър, 72, 85
Св. Йоан Златоуст, 90
Св. Йоан Рилски, 61, 82, 84, 91
Св. Никола, 33, 80, 87
Св. Никола Софийски, 86
Св. Отец, 76, 78, 79
Св. Пантелеймон, 75
Св. патриарх Евтимий, 90
Св. Петка, 50
Св. Прохор Пшински, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 87
Св. Св.Кирил и Методи, 90
Св. Троица, 77, 85
Св. Яким Осоговски (Св. Йоаким Осоговски), 58, 61, 79, 81, 84, 91
Света гора, 76, 83, 85
Свети Врач, 49
Свети Марко, 59
Свети Никола, 168
Северна Албания, 60
Северна България, 112, 156
Северна Македония, 8, 23, 59, 62, 87, 88, 94, 110, 150
Североизточна Македония, 7, 12, 23, 25, 95
Селим I, 15, 27, 67, 137
Селище, 75
Силистра, 111
Синан, 100, 167
Синан бей, 100
Сирищник, 102, 104, 105, 106, 126, 129, 130, 131, 133, 136, 138
Ситница, 56
Скадар (Шкодра), 59, 60

Склаве, 131
Скопие, 24, 25, 35, 36, 37, 47, 55, 58, 59, 62, 87, 99, 102
Скопска Черна гора, 31, 87, 109
Скопско кранище, 36
Славище,passim
Сленче, 15, 86
Слепченски манастир, 15
Соколарци, 136
Солун, 38, 54, 57, 95
Сопот, 161
София, 32, 34, 82, 85, 86, 99, 120
Средерек, 165
Стара река, 104
Степан, 58, 145
Степан Леш, 150
Степан Томашевич, 58
Стефан, 13, 14, 22, 24, 30, 31, 33, 35, 36, 37, 109
Стефан Лазаревич, 13, 22, 24, 30, 31, 35, 36, 37, 109
Стефан Урош, 14
Стоб, 75
Стояновски, Ал., 29, 79, 95, 115, 117
Страцин, 55, 134
Струма, 58, 66, 113, 128
Струмица, passim
Сънър, 82
Сърбия, 8, 34, 35, 56, 63, 109
Сюлейман, 26, 29, 31, 37, 46, 82, 163, 166
Сюлейман I Законодател (Сюлейман Великолепни), 29, 146, 156
Сяр, 51, 74

Т

Теодор Граматик, 17
Теофан, 82
Тиквеш, passim
Томазо, 60
Томазо Малипиеро, 59
Tobnitza (Дупница), 61
Тодоров, Н., 45, 111
Тодорова, О., 69
Топлица, 31
Тракия, 32, 35
Трапезунд, 11
Тръстеник, 163

Турция, 137
Търновец, 33
Търново, 14, 82, 84, 91
Търновска България, 12, 13, 14, 63, 107
Търновско царство, 7

У

Углеш(ин), 28
Углеша, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 37, 63, 95
Узема, 134
Узун Хасан, 60
Урадмур, 100
Ускосиче, 131
Уструмджа, 100

Ф

Факъх, 131
Фезани бей, 49
Фераро-Флорентински събор, 64
Ферхад ага, 138
Ферхад паша, 137
Филимон, 84
Фриули, 60

Х

Хаджи Карагьоз, 47
Хаджи Лала, 134
Хаир бей, 99
Халил паша, 46, 54
Халкидики, 11
Хамза, 131, 134, 143, 170
Хамза бейлю, 131
Хас Мурад, 60
Хасан, 166
Хилендар, 33, 75
Хотино, 72
Хрельо, 16
Хурем бей, 153
Хъзър, 79, 131
Хърковци, 107

Ц

Църква. 49

Ч

Чамурли. 38
Чандарлъ Халил паша. 51
Чауш Аяз. 49
Чемерник. 32
Черна. 31. 62. 87. 108. 109. 163
Черна гора. 62
Черномен. 155

Ш

Шчебин. 86
Шехир кьой. 104

Щ

Щит. passim

Ъ

Ъльджа.passim

Ю

Югоизточна Тракия. 55
Южна (Българска) Морава. 31. 32
Южна Далмация. 58
Юнус бей. 145. 166
Юсуф. 22. 23. 24. 25. 30. 31. 35. 36. 37. 38. 109. 134. 143. 164. 165. 167
Юсуф Михалоглу. 24

Я

Яворница. 148
Язъджъ Али. 160
Якобо де Промонторио де Кампис. 98
Яков. 80. 82. 87
Якуб. 170
Ян Палеолог. 150
Яхши Михалоглу. 35. 36

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивни материали:

Başbakanlık Arşivi (BBA); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 74. фотокопие Ориентalски отдел на НБКМ.

Başbakanlık Arşivi (BBA): Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 167.фотокопие Ориентalски отдел на НБКМ.

ОАК, НБКМ, 265/26

Извори (кирилица)

Бояинч-Лукач, Д. Видин и Видинския санджак през 15-16 в. Документи от архивите на Цариград и Анкара. С., 1975.

Георги Сфранцес. Дневникът на един византийски сановник. Превод от гръцки Хр. Матанов. С., 1996.

Гълъбов, Г. Османотурски извори за българската история. III. Три стари закона и други османотурски документи относно войнуганите.- Год. на университета Св. Климент Охридски. Ист.-филол. факултет. Т.XXXIX, 1942/43, С., 1943.

Данчев, Г. Владислав Граматик. Книжовник и писател. С., 1969.

Димитър Кантакузин. Събрани съчинения. С., 1989.

Евлия Челеби. Пътепис. Превод от османотурски, съставителство и редакция Стр. Димитров. С., 1972.

Елезовић, Г. Турски споменици. Т.I. (1348-1520). Београд, 1940.

Записки янычаря написаны Константином Михайловичем из Островицы. Введение, перевод и комментарии **А.И.Рогова.** Москва, 1978.

Иванов, Й. Старобългарски разкази. Текстове, новобългарски превод и бележки. С., 1935

Иванов, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност. С., 1917 (фототипно изд. С., 1986).

Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970.

Ихчиев, Д. Турските документи за Рилския манастир. С., 1910.

Ковачев, Р. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV в. С., 1997.

Константин Костенечки. Съчинения. Превод А.-М. Тотоманова. С., 1993.

Куев, К., Петков, Г. Събрани съчинения на Константин Костенечки. Изследване и текст. С., 1986.

Македония. Сборник от документи и материали. С., 1978.

Мебде- и канун-и йеничири оджалы тарихи. История произхождения законов янычарского корпуса. Изд. текста, перевод с турецкого, введение, комментарии и указатели И. Е. Петросяна. Москва, 1987

Медведев, И. П. Падение Константинополя в греко-итальянской гуманистической публицистике XV в.- В: Византия между Западом и Востоком. Опыт исторической характеристики. Санкт- Петербург, 1999

Немски и австрийски пътеписи за Балканите (XV-XVI в.). Увод, подбор и коментар **М. Йонов**. С., 1979.

Новаковић, Ст. Законски споменици српских држава средњега века. Београд, 1912.

Опис на тимарски регистри, запазени в Ориенталския отдел на народната библиотека "Кирил и Методи". С., 1970

Радушев, Е., Ковачев, Р. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция. С., 1996.

Славянски ръкописи в Рилския манастир. **Съставили Райков, Б., Кодов, Хр., Христова, Б. С.,** 1988

Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. I-VI. Београд- Сремски Карловци, 1902-1926.

Тричковић, Р. Српска црква средином XVII века. Глас САНУ. Т. CCCXX. Од. ист. наука, 1980, кн. 2.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4(1467-1468). Скопје, 1971.

Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XVI век за Кустендилскиот санджак. Т. V., кн. 1-5, Скопје, 1980-1995.

Турски документи за историята на правото в българските земи. Съставил **Г. Гълъбов**. Т. I, С., 1961.

Турски извори за българската история. Т. I. Съставили и редактирали **Б. Цветкова** и **В. Мутафчиева.** С., 1964.

Турски извори за българската история. Т. II. Съставили и редактирали **Н. Тодоров** и **Б. Недков**. С., 1966.

Турски извори за българската история. Т. III. Съставила и коментирала **Б.Цветкова**. Под редакцията на **Б. Цветкова** и **А. Разбойников**. С., 1972.

Турски извори за българската история. Т. VII. Съставили и коментирали **Ст. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, П. Груевски, Стр. Димитров, М. Калицин, М. Михайлова-Мръвкарова.** Под редакцията на **Стр. Димитров, Е. Грозданова, Ст. Андреев**. С., 1996.

Тютюнджиев, Ив. Българската анонимна хроника от XV в. Велико Търново, 1992.

Извори (латиница)

Actes d'Iviron. IV. De 1328 au debut du XVIe siècle. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Vassiliki Kravari, avec la collaboration d'Hélenè Métrévéli. Paris, 1995.

Akgündüz, A. Osmanlı Kanunnameleri ve hükükü tahlileri. C. II. İstanbul, 1990.

Beldiceanu, N. Les actes des premičres sultans conserves dans les manuscripts turcs de la bibliotheque nationale ŕ Paris. V. II. Paris-La Haye, 1964.

Gelzer, H., Der Wiederaufgefundene Kodex des Hl. Klemens und andere auf den Patriarchat Achrida bezügliche Urkundensamlungen. Leipzig, 1903

İnalcık, H., Hicri 835 tarihi Suret- i defter- i sancak- i Arvanid. Metni bir giriş ile nesreden. Ankara, 1954

Levend, A.S. Gazavat-Nameler ve Mihaloğlu Ali bey'in Gazavat-Namesi. Ankara, 1956.

Memorien eines Janitscharen oder Türkische Chronik. Eingeleited und übersetzt von Renate Leichmann. Kommentiert von Cl.-P. Haase, R. Leichmann und G. Prinzig. Graz-Wien-Köln, 1975.

Schreiner, P. Die Byzantinischen Kleinchroniken. T. I-III. Wien, 1975-1979.

Todorov, N., Velkov, A. Situation démographique de la Peninsule balkanique (fin du XV-e —début du XVI-e siècle). Sofia, 1988.

Von Hirtenzelt zur Hohen Pforte. Früzeit und Aufstieg des Osmanenreiches nach der Chronik "Denkwurdigkeiten und Zeitlaufe des Hauses Osman" von Derwisch Ahmed, gennant Aşik-Paşa-Sohn. Ed. R.F. Kreutel. Graz-Wien-Köln, 1959.

Литература (кирилица)

Андреев, Ст., Грозданова, Е. Из историята на рударството в българските земи през XV-XIX в. С., 1993.

Баласчев, Г. Кореспонденцията между Цариградския патриарх и Охридския архиепископ.- Минало, год. 1, кн. 1, 1909.

Велев, Ил. Преглед на средновековни цркви и манастири во Македонија. Скопје, 1990.

Велков, А. Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. С., 1986.

Георгиева, Цв. Еничарите в българските земи. С., 1988.

Георгиева, Цв. Околна среда и модел на селищната система в българското пространство през XV-XVII в.- ИПр, 2, 1996.

Георгиева, Цв. Светът на българите през ранните столетия на османското владичество (XV-XVII в.). С., 1997.

Георгиева, Цв. Структура на селищната мрежа в българското пространство през XV-XVII в.- В: Балканистичен форум, 1, 1997.

Георгиева, Цв. Пространството и пространствата на българите през XV-XVII в. С., 1999.

Горгиев, Д. Скопје од турското освојување до крајот на XVIII век. Скопје, 1997.

Градева, Р. Налагане на кадийската институция на Балканите и мястото й в провинциалната администрация (XIV-началото на XV в.).- Балканистика, 3, 1990.

Градева, Р. Административна система и провинциално управление в българските земи през XV век.- В: Българският петнадесети век. С., 1993.

Грозданова Е. За данъчната единица "хане" в демографските проучвания. ИПр, 3, 1972.

Грозданова, Е., Андреев, Ст. Категории население със специални задължения и статут: правна норма от XVI в. и реална практика.- В: Българският шестнадесети век. С., 1996.

Ђорђевић, Ив. Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића, Београд, 1994

Джурова, А. 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра. С., 1989.

Дуйчев, Ив. Рилският светец и неговата обител. С., 1990.

Зиројевић, О. Турско војно уређење у Србији (1459-1683). Београд, 1974.

Иванов, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906.

Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI-XVII в.- В: Българският шестнадесети век. С., 1996.

Иналджък, Х. Епохата на султан Мехмед II Завоевателя. Изследвания и материали. С., 2000.

Кальонски, А. Юруците в Югозападна България (Дупнишко и Благоевградко) от 70-те години на XVI в. до края на XIX в.- Етнология, 3, 1997.

Кийл, М. Разпространение на исляма в българското село през османската епоха (XV- XVIII в.) Колонизация и ислямизация.- В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. С., 1998

Ковачев, Р. Сходства и различия в демографските процеси в днешна Северна България и в Югозападните български земи през втората половина на XV в.-В: Българският петнадесети век. С., 1993.

Матанов, Хр. Феодални княжества в Югозападните български земи, отразени в османската административно-териториална система.- ИПр, 5, 1984.

Матанов, Хр. Югозападните български земи през XIV век. С., 1986.

Матанов, Хр. Княжеството на Драгаши. към историята на Североизточна Македония в предосманската епоха. С., 1997

Матанов, Хр., Михнева, Р. От Галиполи до Лепанто. Балканите, Европа и османското нашествие (1354-1571). С., 1988. Второ изд. С., 1998.

Матковски, Ал. Црковните давачки (kelise resimleri) во Охридската архиепископија (1371-1767).- Прилози. Од. за општествени науки. Т.II, 1972, кн. 2.

Матковски, Ал. Односите помегу Охридската архиепископија и османската држава.- ГИНИ. Т. XVI, No2.

Мешекова, Т. Към въпроса за характера и организацията на металодобива в Кюстендилския санджак.- Изв. на историческия музей Кюстендил. Т. II, 1990.

Мешекова, Т. Към въпроса за участието на българите в организацията и управлението на металодобива в Кюстендилския санджак.- Изв. на историческия музей Кюстендил. Т. III, 1996.

Милтенова, А. Историческите събития през XV в. и съставът на българските кирилски ръкописи.-В: Българският петнадесети век. С., 1993.

Мутафчиева, В. Видин и Видинско през XV-XVI в.- В: Боянич-Лукач, Д. Видин и Видинския санджак през 15-16 век. С., 1975.

Мутафчиева, В. Аграрните отношения в Османската империя през XV-XVI в. С., 1962.

Петканова, Д. Старобългарска литература (IX- XVIII в.). С., 1992.

Радушев, Е. Аграрните институции в Османската империя през XVII-XVIII век. С., 1995.

Радушев, Е. Османската гранична периферия (серхад) в Никополския санджак през първата половина на XVI в.-В: Българският шестнадесети век. С., 1996.

Райков, Б. Два ръкописа на Йоан Кратовски в Зографския манастир.- Хиландарски зборник, VI, Београд, 1986.

Райчинов, С., Софийският книжовен център и Рилския манастир през XVI в.- Старобългарска литература, 11, 1982.

Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия. Т. I. От основаването й до завладяването на Балканският полуостров от турците; Т. II. От падането й под турците до нейното унищожение

(1394-1767). Второ фототипно издание. С., 1995.

Стојановски Ал., Ерен, И. Кратовската нахија во XVI в.- ГИНИ. Т. XV, No 1.

Стојановски, Ал. Кон прашањето за политичко-територијалната поделба на јужниот Балкан по турското освојување.- Историја, 2, 1971.

Стојановски, Ал. Во кој правац низ Македонија минувал Мурадовиот поход на Косово (1389)?.- ГИНИ. Т. XVI, 1972, No 2.

Стојановски, Ал. Дервенџијството во Македонија. Скопје, 1974.

Стојановски, Ал. Ромите на балканскиот полуостров (врз основа на еден извор од 1523 г.).- Прилози. Мак. академија на науките и уметностите. Т. VII-1, 1976.

Стојановски, Ал. Градовите на Македонија од крајот на XIV до XVII век. Демографска проучувања. Скопје, 1981.

Стојановски, Ал. Дека треба да се бара манастирот (и селото) Архиљевица?.- Прилози. Од. за општествени науки. Т. XVI-2, 1985 (Стојановски, Ал. Македонија во турското средновековие. Скопје, 1989).

Стојановски, Ал. Раја со специјални задолженија во Македонија (војнуци, соколари, оризари и солари). Скопје, 1990.

Суботић, Г. Охридска сликарска школа XV века. Београд, 1980.

Тодоров, Н. Балканският град (XV-XIX век). Социално-икономическо и демографско развитие. С., 1972.

Тодорова, О. Православната църква и българите (XV-XVII в.). С. 1997.

Тъпкова-Заимова, В., Милтенова, А. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. С., 1996.

Ферјанчић, Б. Севастократори и кесари у Српском царству.- Зборник филозофског факултета универзитета у Београду. Т. XI-1, 1970.

Христова, Б. Българската книжнина и литература през XV век.-В: Българският петнадесети век. С., 1993.

Цветкова, Б. Новые данные о христианах-спахиях на Балканском полуострове в период турецкого господство.- ВВр,

13, 1958.

Цветкова, Б. От българския феодализъм към османската обществено-икономическа структура.- В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. I. С., 1981.

Шабановић, Х. Управна подјела југословенских земљама под турском владавином до Карловачког мира 1699 г.- Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, 4, 1952.

Литература (латиница)

Babinger, Fr. Ewrenos (Ghazi Ewrenos).- The Encylopaedia of Islam, II, fasc. 34, Leiden- London, 1963.

Bartusis, M. On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium.- Dumbarton Oaks Papers, 44, 1990.

Bartusis, M. The Late Byzantine Army, Arms and Society (1204- 1453). Philadelphia, 1992.

Cagatai Uluçay, M. Padişahların kadınları ve kızıları. Ankara, 1992.

Epstein, M.A. The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th Centuries. Freiburg, 1980.

Gjuzelev, V., Der deutsche Humanist Nikolaus von Kues und die Ereignisse in Bulgarien im Jahre 1454.-In: Gjuzelev, V., Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Wien, 1986.

Gökbilgin, M.T. XV-XVI inci asırlarda Edirne ve Paşa livası vakıflar, mülkler, mukataalar. İstanbul, 1952.

Gökbilgin, M.T. Rumili'de Yürükler, Tatarlar ve Evâld-i Fatihan. İstanbul, 1957.

Gökbilgin, M.T. Mihal-Oğulları.-In: İslam Anciklopedisi. C. VIII.

Inalcik, H. Rice Cultivation and the Celtukci- re'aya System in the Ottoman Empire.- Turcica, 14, 1982 (= Inalcik, H. Studies in Ottoman Social and Economic History. London. Var. Reprints, V, 1989)

Imber, C. The Ottoman Empire (1300-1481). Istanbul, 1990., български превод С., 2000.

Kiel, M. Kystendil.- In: The Encyclopaedia of Islam. V, 1986.

Kiel, M. Ottoman Kystendil in the 15th and 16th Centuries. Ottoman Administrative Documents from the Turkish Archives versus Myths and Assumptions in the Work of Jordan Ivanov.- Известия на

исторический музей- Кюстендил. Т. V, 1993.

Kiel, M. Urban Development in Bulgaria in the Turkish Period. The Place of Turkish Architecture in the Process.- Int. Journal of Turkish Studies, 4, 1989.

Lefort, J. The Village of Radolibos (XIII -XIV C.).- In: Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Birmingham-Washington D.C., 1986.

Lowry, H. Changes in Fifteenth Century Peasant Taxation: the Case Study of Radolifo (Radilobos).- In: Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Birmingham-Washington D.C., 1986.

Oikonomidès, N. Le haradj dans l'empire byzantine du XV-e siècle.- In: Oikonomidès, N., Documents et etudes sur les institutions de Byzance (VII-e – XV-e s.). London, 1976.

Stojanovski, Al. Vranjski kadiluk u XVI veku. Vranje, 1985.

The Population of Europe from the Black Death to the Vita Revolution.- In: The Cambridge Economic History of Europe, IV, Cambridge, 1967.

Zachariadou, El. The First Serbian Campaign of Mehmed II (1454-1455).- In: Zachariadou, El. Romania and the Turks ca 1300- ca 1500. London. Var. Reprints, 1985.

Христо Матанов

ВЪЗНИКВАНЕ И ОБЛИК НА КЮСТЕНДИЛСКИ САНДЖАК (XV-XVI ВЕК)

Българска
Първо издание

Формат 84x108/32
Обем 13 печ. коли

Предпечатна подготовка
Красимир Анастасов

Печат **Вулкан-4**

Таблица 1. Християнско население в по-големите градове и нахийски центрове на Кюстендилски санджак (домакинства)

Град/нахийски център	1519 г.	1530/31 г.	1550 г.	1570 г.
Кратово	982	606	407	354
Мелник	824	560	------	544
Струмица	279	473	------	208
Щип	323	274	271	262
Петрич	461	493	-------	242
Ълъджа	47	47	64	78
Дойран	229	259	-------	339
Дупница	141	------	------	160
Враня	35	------	------	25
Радомир	133	------	------	154
Ногерич	173	------	------	264
Общо	**3628**			**2630**

Забележка: ------- = липсват сведения

Таблица 2 Християнско население в по-големите градове и нахийски центрове на Кюстендилски санджак (неженени и вдовици)

Град/ нахийски център	1519 г.		1530/31 г.		1550 г.		1570 г.	
	н	в	н	в	н	в	н	в
Кратово	0	65	0	73	108	52	121	54
Мелник	143	68	73	54	---	---	293	0
Струмица	19	18	95	32	---	---	23	104
Щип	30	30	37	39	46	23	116	12
Петрич	85	75	73	54	---	---	107	36
Ълъджа	7	8	6	0	20	0	28	14
Дойран	27	15	31	9	---	---	159	29
Дупница	9	12	---	---	---	---	41	0
Враня	3	8	---	---	---	---	12	0
Радомир	19	10	---	---	---	---	91	1
Ногерич	23	4	---	---	---	---	219	9
Общо	**365**	**313**					**1210**	**259**

Забележка: н = неженени християни

В = вдовици

--- = липсват сведения

Таблица 3: Мюсюлманско население в градовете и нахийските центрове на Кюстендилски санджак

Град/ нахийски център	1519 г.		1530/31 г.		1550 г.		1570 г.	
	g	н	g	н	g	н	g	н
Кратово	155	0	200	---	---	---	293	7
Мелник	19	0	14	0	---	---	18	0
Струмица	266	35	---	---	---	---	377	54
Щип	185	17	259	13	---	---	250	40
Петрич	60	0	---	---	---	---	85	0
Ълъджа	293	67	317	58	378	64	612	91
Дойран	3	0	2	---	---	---	52	4
Дупница	42	0	---	---	---	---	179	44
Враня	43	19	---	---	---	---	76	15
Радомир	5	10	---	---	---	---	110	19
Ногерич	0	0	---	---	---	---	7	0
Общо	**1071**	**148**					**2059**	**274**

Забележка: g=мюсюлмански домакинства

н= неженени мюсюлмани

Таблица 4 Села с брой християнски домакинства в Кюстендилски санджак

нахия	до 5 х	5-10 х	10-20 х	20-30 х	30-40 х	40-50 х	50-75 х	75-100 х	100-150 х	150-200 х	над 200 х
К	1	0	1	4	0	3	4	5	2	0	0
Щ и К	18	23	50	31	19	17	37	13	9	3	1
Н	13	13	20	14	11	11	14	2	0	1	0
С и др.	9	17	36	36	17	12	29	17	8	2	4
Т и М	3	11	15	20	15	11	13	7	1	1	0
М и П	1	8	8	18	7	10	12	11	8	6	3
Ъ и Сл	11	14	23	31	15	21	20	6	3	1	1
П	2	3	2	4	4	2	5	3	2	2	2
Д	4	9	9	9	6	10	12	2	8	7	4
Р и С	4	8	9	5	3	5	11	2	3	2	0
Г К	12	16	35	16	7	5	11	0	0	0	0
В	54	58	92	35	19	11	8	9	1	0	0
Общо броя	**132**	**180**	**300**	**233**	**120**	**118**	**176**	**77**	**45**	**25**	**15**
в %	8,7	11,9	19,8	14,8	7,9	7,8	11,6	5	2,9	1,6	1

Забележка: В колонките вдясно от названието на нахиите е посочен броя на селата с домакинства, чиито брой е указан на най-горния ред

Легенда за названията на нахиите в табл. 4 и 5

К – Кратово
Щ и К – Щип и Кочани
Н – Ногерич
Стр – Струмица и др.
Т и М – Тиквеш и Мориховo
М и П – Мелник и Петрич
Ъ и Сл – Ълъджа и Славище
П – Пиянец
Д – Дупница
Р и С – Радомир и Сирищник
Г К – Горно Краище
В – Враня

Таблица 5: Села с християнски домакинства в проценти

нахия	до 5 х	5-10 х	10-20 х	20-30 х	30-40 х	40-50 х	50-75 х	75-100 х	100-150 х	150-200	Над 200
К	4,7	0	4,7	19	0	14,2	19	23,8	9,5	0	0
Щ и К	8,1	10,4	22,6	14	8,5	7,6	16,7	5,8	4	1,3	0,4
Н	13	13	20	14	11	11	14	2	0	1	0
С и gp.	4,8	9	19,2	19,2	9	6.4	15,5	9	4,2	1,05	2,1
Т и М	3	11,3	15,4	20,6	15,4	11,3	13,4	7,2	1	1	0
М и П	1	8,6	8,6	19,5	7,6	10,8	13	11,9	8,6	6,5	3,2
Ъ и С	7,5	9,5	15,7	21,2	10,2	14,3	13,6	4,1	2	0,6	0,6
П	6,4	9,3	6,4	12,9	12,9	6,4	16,1	9,3	6,4	6,4	6,4
Д	5	11,2	11,2	11,2	7,5	12,5	15	2,5	10	8,7	5
Р и С	7,6	15,3	17,3	9,6	5,7	9,6	21,1	3,8	5,7	3,8	0
Г К	11,7	15,6	34,3	15,4	6,8	4,9	10,7	0	0	0	0
В	18,8	20,2	32	12,1	6,6	3,8	2,7	3,1	0,3	0	0

Таблица 6: Мюсюлмански домакинства

в селата на Кюстендилски санджак

нахия	0	до 3 g	3-5 g	5-10 g	10-20 g	20-50 g	над 50
Щипи	162	40	8	12	4	3	2
Ногерич	80	15	4	4	4	1	0
Струмица	124	36	22	9	6	3	0
Тиквеши	88	9	2	2	0	1	0
Мелници	52	19	8	6	3	5	0
Ълъджаи	108	18	7	11	6	1	0
Пиянец	20	10	0	1	0	0	0
Дупница	55	22	2	4	6	6	0
Радомири	48	6	1	1	1	0	1
Горно	98	5	0	0	0	0	0
Враня	245	42	6	1	1	0	0
общо	1080	222	60	51	31	20	3
в %	73,4	15,1	4	3,4	2,1	1,3	0,2

Забележка: В колонките вдясно от названията на нахиите е даден броя на селата. Броят на мюсюлманските домакинства е указан на най-горния ред на таблицата.

Таблица 7: Мюсюлмански домакинства в селата на Кюстендилски санджак (проценти)

нахия	0	до 3 g	3-5 g	5-10 g	10-20 g	20-50 g	над 50
Щип и Кочани	73	18	3,6	5,4	1,8	1,3	0,9
Ногерич	74	13,8	20,3	8,3	5,5	2,7	0
Струмица и др.	62	18	11	4,5	3	1,5	0
Тиквеш и Морихово	86	8,6	1,9	1,9	0	1,5	0
Мелник и Петрич	56,5	20,6	8,6	6,5	3,2	5,4	0
Ьльджа и Славище	72	12	4,6	7,3	4	0,6	0
Пиянец	64,4	32,2	0	3,2	0	0	0
Дупница	57,8	23	2	4,2	6,3	6,3	0
Радомир и Сирищник	82,7	10,5	1,7	1,7	1,7	0	1,7
Горно Краище	95,1	4,8	0	0	0	0	0

Забележка: Процентите на селата с мюсюлмански домакинства са изчислени спрямо общия брой на селата в дадена нахия

Таблица 9 Оризарски села

в Кюстендилскисанджак (1519 г.)

нахия	село	статут	старей шини	Мюсюл-мански Дома-кинства	ханета хрис-тияни	Неже-нени Хрис-тияни	приход в акчета
Мелник и Петрич	Припе-чене	султ. хас	2	6	39	--	10 400 акчета
Мелник и Петрич	Сара-киново	султ. хас	1	8	42	9	12 640 акчета
Тиквеш и Морихово	Мусиче	султ. хас	--	--	46	--	7500 акчета
Тиквеш и Морихово	Оризар	султ. хас	--	--	37	--	12 720 акчета
Тиквеш и Морихово	без име извън описа	султ. хас	--	--	24	--	3600 акчета
Струмица и др.	Чор-ловци извън описа	султ. хас	2	10	6	2	9200 акчета
Струмица и др.	на водата Порун-лу	султ. хас	--	--	21	--	14 496 акчета
Струмица и др.	на водата Бакър-джа	султ. хас	--	--	25	--	11 322 акчета
Ногерич	Хаса-новци (Чел-тукчи)	Зиа-мет	--	26	4	--	11 211 акчета
Щип и Кочани	Чел-тукчи	Зиа-мет	--	4	21	1	25 000 акчета
общо	**10**	**8х** **2з**	**5**	**44**	**265**	**12**	**118 089 акчета**

нахия	до 1000 а	1000-1500	1500-2000	2000-2500	2500-3000	3000-3500	35 40
Щип и Кочани	4	23	23	21	10	19	1
Ногерич	1	2	13	9	5	11	
Струмица и др.	3	13	19	42	23	14	1
Тиквеш и Морихово	1	1	8	19	17	10	
Мелник и Петрич	0	1	9	18	7	6	
Ълъджа и Славище	0	3	6	28	13	14	1
Пиянец	0	0	4	5	1	9	
Дупница	0	1	4	3	3	2	
Радомир и Сирищник	0	1	4	3	0	2	
Горно Краище	0	7	8	19	9	6	
Враня	6	36	24	24	17	21	
общо	15	88	122	191	105	114	
%	0,13	7,9	11	17	9	10,2	

Таблица 8: Тимари и тимарски номинали в нахиите на Кюстендилски санджак (1519 г.)
NB: В редовете срещу името на нахията са отбелязани броя на тимарите, а номиналите им са посочени в горната част на колонките

3000-3500	3500-4000	4000-5000	5000-6000	6000-7000	7000-8000	8000-9000	9000-10000	10000-11000
19	12	12	21	9	10	4	6	3
11	9	7	12	10	4	2	3	0
14	18	18	13	10	7	9	3	1
10	6	6	9	5	3	3	1	6
6	7	3	2	4	3	2	2	4
14	11	7	10	5	9	5	2	4
9	0	1	0	3	2	0	0	0
2	5	3	6	5	4	1	4	2
2	0	4	3	4	2	0	0	0
6	2	9	5	3	2	0	1	0
21	12	11	4	2	3	2	1	3
114	82	80	85	60	49	28	23	23
10,2	7,7	7,5	7,8	5	4,5	2,5	2	2

11000-12000	12000-13000	13000-14000	14000-15000	15000-20000	над 20000	общо
1	2	0	1	0	0	181 т
0	0	0	0	3	0	91 т
0	1	2	0	4	0	200 т
0	0	0	0	1	0	96 т
1	1	0	0	3	1	74 т
1	2	0	2	3	0	125 т
0	0	0	0	2	0	27 т
1	3	0	0	1	1	49 т
0	1	0	0	1	0	25 т
1	1	0	0	0	0	73 т
0	1	0	0	0	0	167 т
5	12	2	3	18	2	1108 т
0,04	1	0,015	0,017	0,015	0,015	100

Таблица 8а. Тимари и тимарски номинали в нахиите на Кюстендилски санджак (1519 г.) – символен вариант

нахия	до 1000	1000-1500	1500-2000	2000-2500	2500-3000	3000-3500	3500-4000	4000-5000	5000-6000	6000-7000	7000-8000	8000-9000	9000-10000	10000-11000	11000-12000	12000-13000
Щип и Кочани	****	******** ******** ******** **	******** ******** ********	******** ******** *******	******** ***	******** ******** *****	********* *	******** *****	******** ******** *******	******** **	******** ***	****	****** *	***	*	**
Ногерич	*	**	******** ******	******** **	*****	******** ****	*********	********	******** *****	******** ***	****	**	***			
Струмица и др.	***	******** ******	******** ******** *****	******** ******** ******** ******** *******	******** ******** ******** **	******** ******** *	********* *********	******** ******** ****	******** *******	******** ***	********	******** **	***	*		*
Тиквеш и Мориховo	*	*	******** *	******** ******** *****	******** ******** ***	******** ***	******	******	******** **	****** ***	***	***	*	******		
Мелник и Петрич		*	******** **	******** ******** ******** ****	********	******	********	***	**	****	***	**	**	****	*	*
Ълъджа и Славище		***	******	******** ******** ******** ********	******** ******	******** ********	********* **	********	******** ***	*****	******** **	*****	**	****	*	**
Пиянец			****	*****	*	******** **		*		*** **						
Дупница		*	****	***	***	**	*****	***	*******	*****	****	*	****	**	*	***
Радомир и Сирищник		*	****	***		**		****	***	****	**					*
Горно Краище		********	******** *	******** ******** *****	******** **	******	**	******** **	*****	***	**		*		*	*
Враня	******	******** ******** ******** ******** ******** *	******** ******** ******** ***	******** ******** ******** ***	******** ******** ***	******** ******** *******	********** ***	********* ****	****	**	***	**	*	***		*

Таблица 8а. Тимари и тимарски номинали в нахиите на Кюстендилски санджак (1519 г.) – символен вариант

2000-2500	2500-3000	3000-3500	3500-4000	4000-5000	5000-6000	6000-7000	7000-8000	8000-9000	9000-10000	10000-11000	11000-12000	12000-13000	13000-14000	14000-15000	15000-20000	над 20000
******* ******* *******	******* ***	******* ******* *****	********* *	******* *****	******* ******* *******	******* **	******* ***	****	***** *	***	*	**		*		
******* **	*****	******* ****	*********	*******	******* *****	******* ***	****	**	***						***	
******* ******* ******* ******* ******* *******	******* ******* ******* **	******* ******* *	********* *********	******* ******* ****	******* ******	******* ***	*******	******* **	***	*		*	**		****	
******* ******* *****	******* ******* ***	******* ***	******	******	******* **	*****	***	***	*	******					*	
******* ******* ****	*******	******	*******	***	**	****	***	**	**	****	*	*			***	*
******* ******* *****	******* ******	******* *******	********* **	*******	******* ***	*****	******* **	*****	**	****	*	**		**	***	
*****	*	******* **		*		***	**								**	
***	***	**	*****	***	******	*****	****	*	****	**	*	***			*	*
***		**		****	***	****	**					*			*	
******* ******* *****	******* **	******	**	******* **	*****	***	**		*		*	*				
******* ******* ******* ***	******* ******* ***	******* ******* *******	********* ***	******* ****	****	**	***	**	*	***		*				